

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES SCIENTIA VERITAS
1817

Մ· ՎԱԳՆԵՐԻ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

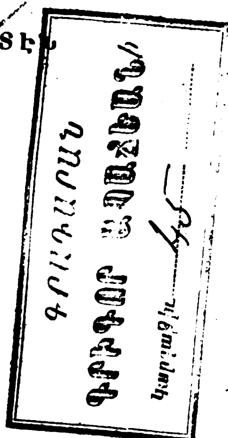
Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՔԱՂԵԼՈՎ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ· ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՃԱՄՃԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԷՆՆԱ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

ՌՅ· 1851·

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ դարերու մէջ քանի որ եւրոպական գիտունք եկան հեռաւոր երկիրներ պտըտիլ, իւրաքանչիւր նահանգներու աշխարհագրական, մշակական, բնապատմական ու երկրաբանական հանգամանքը զննել անձամբ ու տեղն ի տեղը, եւ ամէն մէկ ազգին լեզուն, հնութիւններն ու սովորութիւնները սուր աչքով եւ գիտութեանց ներկայ աստիճանին համեմատ դիտել, բազմաթիւ քննիչ հիւրերու ապընջական եղաւ մեր Հայաստանն ալ, որն որ այս խուզարկու ճամբորդներուն ունեցած դիտաւորութեան շատ կողմանէ առատ նիւթ կը մատակարարէր։

«Ասիայի քիչ երկիրները, կ'ըսէ Պր. Վակնէր իր յառաջաբանութեան մէջ, հետազօտիչ, բնագէտին, հնախօս եւ ազգագիր[1] ճամբորդներու առջեւ կրնան այնչափ հարուստ հանք ու բովք բանալ, որչափ Եւրոպայի ասանկ մօտիկ եղող եւ դիւրաւ հասնուելու Հայաստանը։ Ով որ Ռիդդերին յառաջակողմեան Ասիայի այս մասին վրայ հրատարակած սքանչելի ստորագրութիւնը կարդացեր է, կ'իմանայ թէ մինչեւ հիմակ աշխարհագրութեանց մէջ ան կողմերուն վրայ ինչ թերի եւ պակասաւոր ծանօթութիւն կայ եղեր։ Այնչափ երեւելի գետերու ընթացքին եւ անոնց աղբերականց ճիշդ նկարագիրը, հսկայ ու երկնաբերձ լեռներու ճշգրիտ դիրքը, հրաբխային յատկութիւններն ու քարի տեսակները, բազմաթիւ աղուոր լճերու մեծութիւնն ու բոլորտիքը, նմանապէս ուրիշ շատ տեղուանք մութ մշուշի մը մէջ էին, եւ ըստ մասին դեռ են։ Հոս չէ թէ միայն աշխարհագիրն ու բնախոյզը դեռ քիչ մշակեալ դաշտ մը կը գտնէ, այլ նաեւ բնութեան պատկերակերպ ձեւերը սիրող երկրանկարները[2] բազմավարձ զբաղման եւ առատ զուարճութեան մը կը հանդիպին։ Կարին քաղքէն միայն մէկ քանի մղոն դէպ ի հարաւ երթալով՝ Թորդումայ գետոյն հովիտը ջրվէժ մը կը տեսնեն որ Եւրոպայի մէջ իր վսեմ գեղեցկութեան նմանը

1 Գղ. Ethnographe.
2 Գղ. Paysagiste.

չունի, եւ զորն որ գուցէ միայն Նիակարայի ջրավէժը կրնայ գերազանցել։ Այսու ամենայնիւ մինչեւ հիմայ տը-պուած ճանապարհորդութեանց մէջ ասոր վրան եւ ոչ փոքր յիշատակութիւն մը կայ։ Ո՛րչափ գիտնական ճամբորդներ Ափրիկէի մէջ անգործադրական աշխատութեանց ձեռք կը զարնեն, որոնցմով իրենց կորուստը կը գտնեն. հոս այս-չափ մօտաւոր տեղ անվտանգ եւ քաղաքակիրթ պտոյտ մը համեմատութեամբ խիստ քիչ վտանգով ու աշխատանքով կրնար երեւելի աշխարհագրական խնդիրներ լուծել յօգուտ գիտութեանց եւ իր անունը յաւէրժ դրոշմել։

"Հայաստան թաքուն կը պահէ ճարտարապետութեան հին գանձեր, որոնք անցեալ ժամանակաց ամենէն հզօր ու գեղեցիկ յիշատակարաններուն կարգն են։ Դեռ քիչ ատեն է որ Անի քաղաքին հոյակապ աւերակները ճամբորդ հնախօս-ներուն քննութեամբ մեզի քիչ մը ծանօթ եղան։ Սակայն մինչեւ հիմայ չկայ անանկ ճիշդ ստորագրութիւն մը, որ Հայ թագաւորաց ու Նախնի մեծապայծառ մայրաքաղաքին մնա-ցորդները բոլոր մանր ու հետաքրքրական մասերովը մեզի ցուցընէ. դեռ հիմակ ալ հնախոյզ մը ասանկ աղէկ պա-հուած ու փառաւոր աւերակները հիմնովին քննելու որ ըլլայ, կրնայ երեւելի արդիւնք վաստըկիլ։ Այսպէս նաեւ աւերաշատ Հայաստանի ուրիշ զանազան կողմերը [1] Տիւ-պուային ընտիր գրուածքներէն ետքն ալ՝ գիտուն քննողի մը տաժանմունքը յորդ եւ լի կը վարձատրեն։ Տոհմագիր եւ լեզուաքննին մարդիկ Հայաստանի լեռնաբնակ ազգաց՝ Քիւրտերու, Նեստորականներու եւ Եզիտիներու մէջ նմանա-պէս դիտողութեան եւ ուսման կերպ կերպ նիւթ կը գտնեն, ինչպէս որ բնախոյզն ալ Հայաստանի լերանց կազմութիւնը, կենդանիներն ու տնկերն իր զննութեանց նպատակ կ՚ըն-տրէ"։

Ահաւասիկ ասոնք են առաջին պատճառները, որոնցմով գիտունք կը շարժին՝ զՀայաստան իրենց մասնաւոր քննու-թեան եւ մտադրութեան արժանի համարելու. իսկ իրենց երկրորդ պատճառը, զորն որ նոյնպէս գրքերնուն մէջ առհա-սարակ կը հրատարակեն, աս է որ թէ՛ Ասիայի եւ թէ՛ Եւ-րոպայի մէջ այլեւայլ բազմաթիւ Հայազգի գաղթականու-թիւններէն զատ՝ ընդհանուր ազգը Վրաստանէն մինչեւ

1 Ինչպէս են Արմաւիր, Արտաշատ, հին Անի կամ Կմախք, Վան, Արծկէ, Բագարան, Աշտիշատ, Թիլն աւան, Գառնի, Դուին եւ այլն. եւ այլն. եւ այլն։

Եգիպտոս, եւ Պարսկաստանէն մինչեւ փոքր Ասիայի արեւմտեան եզերքն ու անկէց ալ անդին ափիւս, գրեթէ իրարմէ անընդհատ ու երեք միլիոնէն աւելի բազմութեամբ տարածուած կը տեսնեն, եւ կը սկսին քննել անոնց հանճարն ու յաջողակութիւնը, լեզուն եւ կատարած գործանութիւնները, յառաջացման համար ըրած ջանքն ու Մխիթարայ վանքերէն օրէ օր ելած հարկաւոր ուսումնական գրքերը։ Աս երեւոյթներով պայծառ համոզում մը կը ստանան թէ ասոնք ամենատենչ խաղաղութեամբ, բանաւոր, գովելի եւ անկեղծ մտաբանութեամբ, բարի կրթութեամբ եւ հիմնական ու շիտակ ուսմամբ յառաջանալու որ ըլլան, կրնան օրինաւորապէս շատ ծաղկիլ ու պայծառանալ, եւ իրենք աս վիճակին մէջ մտնելէն ետքը՝ կրնան նաեւ շատ գիտութեանց նկատմամբ այլեւայլ փափաքելի պտուղներ տալ նոյն իսկ Եւրոպացւոց, եւ միանգամայն ուրիշ այնչափ ասիական ազգերուն ալ, որոնք բոլորովին ագիտութեան խոր խաւարի մէջ մնացած են, կարող կ'ըլլան խոհեմական ազդեցութեամբ մը շատ մեծ հոգեւոր, բարոյական եւ մտաւորական օգուտ մատուցանել, որն որ ընդհանուր մարդկութեան ալ երեւելի բարերարութիւն կ'ըլլայ։ Շատ բարեսէր եւ հմուտ արեւմտեանք հաստատ կը կարծեն թէ մեր ազգը վերյիշեալ բարիքները յառաջ բերելու մասնաւոր կոչում մ'ունենայ։

Այս ամենայն մտածմունքը խել մը ատենէ ի վեր աշխարհագէտ Եւրոպացւոց զբաղման նիւթ եղած է, եւ ասոր համար են այնչափ հետզհետէ տեսնուած գրքերն ու ճամբորդութիւնները, որոնց մէջ թէպէտ մեր ազգին վրայ տեղ տեղ զանազան թիւր կարծիքներ, անհիմն գաղափարներ, նախապաշարումներ, կամայ եւ ակամայ ծուռ խորհրդածութիւններ ալ կը գտնուին, այսու ամենայնիւ իրենց այնչափ գիտնական զննութիւնները զի՛ եւ իցէ ողջամիտը կը համոզեն, թէ ուր որ անոնք ստոյգ արդիւնք ունեցած են նէ, ճանչնայ եւ յարգէ, եւ իրենց կամաւոր կամ ակամ սխալմունքը ներէ եւ ուղղէ։

Կրնայ ըսուիլ թէ աս աշխատասիրութեան մէջ ամենէն առաջինը Գաղղիական ազգն եղաւ, որուն ուշադրութիւնը մանաւանդ Գաղղիացի Յիսուսեան կրօնաւորներուն Հայոց ու Հայաստանի վրայ տուած աղէկ եւ նպաստաւոր լրերովը գրգռեցաւ։ Ան ատեններէն մինչեւ հիմայ նոյն ազգէն շատերը դէպ ի Հայաստան ճամբորդութիւն ըրին, եւ ընդարձակ գրուածքներով ալ հրատարակեցին իրենց զննու-

թիւններ. տարինցմէ գլխաւորաբար չորս կամ հինգ հատը զանազան նկատմամբ գիտնոց առջեւ մեծ ու գրեթէ դասական[1] յարգ ունին։ Աշխարհաշրջիկ Անգղիացիք աս բանիս մէջ չէ թէ միայն ուրիշներէն ետ չմնացին, հապա նաեւ յաղթական ալ ելան իրենց ուղեւորութեան գրքերուն շատութեամբը, որուն՝ տաճկական ճամբորդներէն զատ՝ Լոնտոնի աշխարհագրական ընկերութիւնն ալ ձեռնտու եւ գրգիռ եղաւ. բայց աս Անգղիացի ճամբորդ եւ ուղեգիր հեղինակներուն մէջ կան նաեւ մէկքանի բողոքական (փրոթեսթանդ) քարոզիչներ, որոնց անուղիղ դիտումներն ու հնարքներն արդէն յայտնի են։ Գերմանացիք մանաւանդ վերջի տարիները սկսան ուսմանց աս ամբողջաբար ճիւղին ալ մասնաւոր մտադրութիւն մ'ընել, եւ առաւելապէս երբ որ Ռիդդեր մեծանուն եւ առաջին աշխարհագիրն իր բազմահատոր մատենագրութեան մէջ միայն Հայաստանի վրայ գրեթէ 100 ութածալ տպագրութեան թերթ հրատարակեց, որն որ քիչ ժամանակի մէջ սպառելուն՝ նոր յաւելուածներով երկրորդ անգամ տպագրեցաւ, որուն վրայ մօտերս նաեւ 13—14 տախտակով Հայաստանի ատլաս մ'ալ աւելցուց։ Եւ թէպէտ Իտալացիք եւ մանաւանդ Ռուսք ալ աս նիւթին վրայ բաւական գրուածքներ ունին, սակայն մենք պարզապէս վերի երեք ազգաց մէջ Հայաստանի վրայ գրող Եւրոպացի ճամբորդներուն աշխատասիրութեանց միայն երեւելիներն ալ համրելու ըլլանք, բաւական ընդարձակ մատենադարան մը կը կազմուի։

Գաղղիացի հեղինակներուն ամենէն աւելի յարգի համարուածներն ու յիշուածներն են Տ' Անվիլ, Սէն-Մարդէն, Ժօպէր, Դուռնըֆոր, Դաւեռնիէ, Շարտէն, Տիւպուա տը Մոնբէռէօ, Դեքսիէ, Տիւփրէ, Փելիքս Ֆոնդոն, Պրոսէ, Տը լա Քռուա, Օդեր, Շինիչ եւ հեշտալուր նամականի ըսուած գործքին Արեւելեան յիշատակագիր մասն ու ամենէն վերջին Եւգինէոս Պօրէ[2]։

Անգղիացւոց աս մասին մէջ ունեցած երեւելի ուղեգիրներն են Մորիր, Քիններ, Քէր-Փորդր, Էնսուըրթ, Ուիլպրէըմ, Պրանդ, Ֆրեզր, Շիլ, Հէմիլդն, Լորտ Փոլլինկդն,

1 Գղ. Classique.

2 Ասոնց գաղղիերէն ուղղագրութիւնն ալ նոյն կարգաւ հոս կը դնենք՝ D' Anville, Jaubert, Saint-Martin, Tournefort, Tavernier, Chardin, Dubois de Montperreux, Texier, Dupré, Félix Fonton, Brosset, De la Croix, Otter, Lettres édifiantes et curieuses: Mémoires du Levant, Eugène Boré.

Ռէչ, Ուզլի, Սեաւդր, Ֆօրպս, Սաւթկէդ, Իլի Սմիթ էնտ Տուայդ[1] եւ այլն։

Իսկ Գերմանացւոց մէջ ամենէն երեւելին է Ռիդդէր իբրեւ հաւաքիչ եւ խմբագրիչ. Ճամբորդներն են գլխաւորաբար Շուլց (որ գաղղիերէն գրեց եւ Վանի Քիւրտերէն սպաննեցաւ), Բառռոդ (ուրիշ մէկքանի հոգւով), Պեհակըլ, Քլափրօթ, Քօխ, Մոլդքէ, Միւլպախ, Մ. Վակներ[2] եւ այլն։

Աս վերջին ճամբորդը, այսինքն՝ Դր. Մաւրիտիոս կամ Մորից Վակներ, որուն քաղածոյ Թարգմանութիւնը հոս կուտանք, 1843ին գլխաւորաբար Ռուսի Հայաստանը պտըտեցաւ ու 1844ին նաեւ Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի Հայաստանին մէջ շրջագայութիւն մ'ըրաւ։ Ինք վերայիշեալ պատճառներէն զատ՝ իր աս ուղեւորութեան բուն անձնական շարժառիթներ ալ ունէր, զորոնք հետեւեալ խօսքերով կը ծանուցանէ։ "Երբոր, կ'ըսէ, 1843ին դէպ ի Ռուսի Հայաստան ճամբայ ելայ, ինծի բուն նպատակ դրի զՄասիս։... Իսկզբանէ մինչեւ հիմայ բոլոր աշխարհագիրներու մտադրութիւնը շարժեց Արարատի նշանաւոր դիրքը, որն որ գրեթէ հաւասարապէս հեռու է Ճենաստանէն (Չինումաչինէն) ու Իբերիական Թերակղզիէն (Սպանիայէն), Սիբերիայի վերին հիւսիսային սառնեղէն լեռներէն ու հարաւային Հնդկաստանի Գանգէսին մօրաբեր ալիքներէն։ Շատ տարիներէ ի վեր բաղձատենչ փափաք մ'ունէի աս խորհրդաւոր լերան այցելութիւն մ'ընելու։ Ասիկայ հին աշխարհքին գրեթէ կեդրոնը կը բարձրանայ, եւ ծնունդ է ան կրակին, որուն ահեղ մնացորդները մինչեւ մշտնջենաւոր սառանց գաւառը կը հասնին։ Սուրբ գրոց վկայութիւնն ու Հայոց ազգային աւանդութիւնը կը ցուցընեն զԱրարատ իբրեւ ապաւէն ազատութեան մարդկան, զորն որ Թէպէտ ջրհեղեղեան ալիքները պատելով կոծեցին, բայց իր երկնահաս գլուխը չկըրցան կոխել։ Բոլոր արարածոց նահապետները նոյն հսկայ եւ շեշտայանդ կատարէն՝ որ ջրերուն մէջէն իբրեւ կղզի դուրս ելած էր, հոտէն վար իջան, որոնց սերունդը բոլոր երկիրս բնակչօք լեցուց։ .... 1840ին երբոր Արկուռի գեղին կործանելուն լուրն առի, որն որ Արարատի զառիվայր-

1 Որոնք անգղիերէն այսպէս կը գրուին՝ Morier, Kinneir, Ker-Porter, Ainsworth, Wilbraham, Brant, Fraser, Shiel, Hamilton, Lord Pollington, Rich, Ouseley, Suter, Forbes, Southgate, Eli Smith and Dwight.

2 Գերմաներէն՝ Ritter, Schulz, Parrot, Behaghel, Klapproth, Koch, Moltke, Mühlbach, M. Wagner.

ներուն վրայ մի միայն մեծ գեղն էր, աւելի եւս հաստատուեցայ որ արեւելք ընելու ճամբորդութիւնս նախ եւ յառաջ Հայաստան դարձընեմ։ . . . . Այս երկրին մէջ երկու անգամ պտըտելովս՝ աւելի ունեցայ Արարատն ու շատ լեռներ ու գետ չքննուած զանազան տեղեր, ինչպէս նաեւ այլեւայլ ազգերն աղէկ քննելու։ Ասոնց ամենուն ստորագրութենէն զատ՝ նաեւ հնատեղաց բնապատմական ու երկրաբանական վիճակին վրայ ընդհանուր տեսութիւն մը իբրեւ յաւելուած հրատարակեցի„։ . . . .

Ինչպէս ամէն մարդ սա ծանօթութիւններէն կ'իմանայ Պր. Վակնէր գլխաւորաբար Ռուսի Հայաստանը պտըտած է, եւ իր ախորժ ու զարդարուն ոճովը, որ Գերմանացւոց մէջն ալ մեծ յարգ ունի, մանաւորապէս նոյն կողմերուն երկրաբանական ու հրաբխային, բուսաբանական ու կենդանաբանական հանգամանքն ու գեղեցիկ դիրքերը, ժողովրդեան քաղաքական ու բարոյական վիճակը քաջ ստորագրած է։ Այլեւայլ ճամբորդութիւններ ըրած ու գրած ըլլալով՝ աչքն ու գրիչը սուր դիտողութիւններու վարժ են. սա պատճառաւ իր քննութիւններն ամէն տեղ հաճութեամբ կը կարդացուին։ Ու թէպէտ ստոյգ է՝ որ սա կողմերը մեր ազգայիններէն մէկը պտըտելու որ ըլլայ, իր ընտանութեամբը կրնայ աւելի եւս նոյն տեղերուն բնակչաց որպիսութեան թափանցել, եւ զանազան ներքին, հարկաւոր ու հաճոյական լուր տալ, բայց ասանկ Եւրոպացի գիտուններուն տուած զրոյցներն ալ նոյնչափ յարգի ու հարկաւոր եւ մէկ կողմանէ ալ աւելի հարկաւոր են, վասն զի հասարակ լուրն ամէն ճամբորդ կրնայ տալ, եւ երկրորդ՝ սա գիտնական տեղեկութիւնները բոլոր ազգին երթալով մեծապէս հարկաւոր կ'ըլլան, ինչու որ երկրի մը յառաջացման համար անհրաժեշտ պէտք է գիտնալ իր հողին որպիսութիւնը, տնտեսութիւնն ու երկրագործութիւնը, քարերուն տեսակը, իր հանքաբանական ու տնկական հանգամանքը, որոնց ամէնքը մէկտեղ ճարտարապետութեան, վաճառականութեան, մշակութեան եւ ուրիշ շատ արուեստներու հետ անձուկ կապ ունին։ Աս մտածմունքներով կ'ուզենք որ առաջիկայ գրքոյկը մէկ փոքրիկ օրինակ մ'ըլլայ մեր ապագայ գիտնական ճամբորդներուն, որ բոլոր ան կողմերուն վրայ իրենց տալու սեպհական տոհմային լուրերուն հետ սանկ մեծակշիռ ուսումնական տեղեկութիւններն ալ մէկտեղ ընդելուզանեն։

Մեր թարգմանութեան կերպին գալով՝ ինչպէս յառաջագոյն բաժիններնէս ալ կը տեսնուի, ատիկայ քաղելով տուած ենք, այսինքն նախ անանկ մասերը դուրս թողտուած ենք, որոնք ազգերնուս մէջ շատ յայտնի են եւ զորոնք հոս կրկնելը ձանձրութիւն կրնար բերել. երկրորդ՝ որոնք որ հեղինակին օտարականութենէ կամ անծանօթութենէ հետեւեալ սխալ ըմբռնումներ էին եւ կամ անոր միայն անձնական տարակուսելի կարծիքը. երրորդ որոնք որ տէրութեան կամ ազգի մը դէմ խիստ հոգւով գրուած էին, զորոնք կարելի եղած տեղ չափաւորեցինք, իսկ ուր որ կարելի չէր, իրենց պատուովը հեղինակին քով թողուցինք, եւ չորրորդ այն խորին մասերը՝ որոնք միայն երկրաբանութեան ու բուսաբանութեան մէջ շատ յառաջացեալներուն սեպհական էին։ Մեր աս գործքը թարգմանելու ատեն՝ նպատակնիս կարդացողներուն բարի, օգտակար եւ դիւրիմաց լրեր տալ ըլլալով՝ լաւագոյն համարեցանք այն ամէն մասերը թող տալ, որոնք կրնային արգելք ըլլալ աս վախճանին, քան թէ անոնցմով գիրքը կատարեալ ընել ուզելով՝ բոլոր գործքն ալ անօգուտ եւ ձանձրանալի ըլլալու վտանգի մէջ ձգել։ Աս համոզմանէ շարժեալ՝ շատ տեղ նաեւ խնդիրը ծանօթութիւններով լուսաւորելու ջանացինք, ու այլեւայլ գաղափարներուն կարեւոր ճշգութիւնը պահելու համար գրեթէ երկու հարիւրի չափ նոր բառհօգալու ստիպուելով՝ այն ալ պատշաճ կերպով կատարելու եւ հարկ եղած տեղ մեկնելու փոյթ տարինք։ Պր. Վակներ գլխաւորաբար չորս տեղ՝ այսինքն Արարատ, Էջմիածին, Երեւան եւ Պայազիտի կողմանքը ստորագրած էր, անոր համար մենք ալ նաեւ նոյն տեղերուն պատկերներն աւելցուցինք՝ պատուական Յ. Եւգինէոս Պօրէին Հայաստան ըսուած գրքին մէջ գրուածներէն օրինակելով։

Եթէ աս մեր փոքր եւ ամենափոքր ջանքն իր սեռին մէջ ուրիշ մեծամեծներու եւ հետզհետէ նորագոյններու դուռ եւ սկզբնաւորութիւն մը կ'ըլլայ, եւ իր չափին համեմատ գիտուած բարոյական ու մտաւորական օգուտները յառաջ կը բերէ նէ, այն ատեն մենք ալ կ'ուրախանանք՝ մեր նաքարակիտը տուած ըլլալով այն գանձանակին, զորն որ Աստուծոյ տեսչութիւնը պատրաստած է ընդհանուր ազգաց լուսաւորութեան եւ գիտութեան, եւ որուն ուղիղ գործածութիւնն ու վերջին վախճանն է զինքը ճանչնալու եւ իրեն հաճելու ճշմարիտ գիտութիւնը։

Մ. ՎԱԳՆԵՐԻ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԱՍՆ Ա.

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

Թիֆլիզ. Պր. Աբովեան ու իր աշկերտները։ — Կովկ. լերանց երկու շղթան ու Թռչունները։ Ինչա. ծառերն ու որսի կենդանիները։ — Պիպիս, երկրին դիրքն ու որպիսութիւնը. Ամայի դպրոց ու փտտած նաւ։

ԳԱՐՈՒՆԸ Վրաստանի մէջ աւելի ուշ կը սկսի քան թէ Եւրոպայի ան քաղաքները, որոնք նոյն լայնութեան աստիճանին տակն են։ Ցուրտն ու անձրեւները զիս մինչեւ Մայիսին երկրորդ շաբաթը Թիֆլիզ բռնեցին թող չտուին, անոր համար բաւական ատեն ունեցայ հոս տեղը Հայաստանի վրայ տեղեկութիւններ առնելու։ Ամենէն աւելի Կովկասեան բանակին հրամանատար Նայդհարդ զօրապետը՝ պատրաստականութիւն ցուցուց իմ ճամբորդութեանս հարկաւոր եղած բաները հոգալու. ու նաեւ Պր. Ֆրեդերիկոս Գոցցէպուէ երեւելի համանուն բանաստեղծին տղաքներէն մէկը թէ խորհրդով եւ թէ գործքով ինծի շատ օգնեց։ Անոր հետ ունեցած ճանչուորութիւնս ինծի դանձ արժեց. վասն զի ընդհանուր կուսակալին դիւանէն Հայաստանի վրայ անգին ձեռագիրներ հանեց, որոնք շատ հետաքրքրութեամբ կարդացի ու շատ բան ալ սորվեցայ։ Բայց աւոնցմէ վար չիմնար նաեւ Պր. Աբովեանին հետ ըրած ճանչուորութիւնս, որն որ ազգաւ Հայ է, ու կրթութիւնը Լիֆլանտի Գերմանացիներուն մէջ ընդունած է։

Աս մարդուս պատմութիւնը շատ հետաքրքրական է։ Պր. Աբովեան Էջմիածնի վանքին տիրացուներէն մէկն էր, ու քահանայական վիճակի որոշուած էր։ 1829ին Տորբադեան համալսարանին վար-

ժամպետ Պր. Բարրոդ իր Հայաստան ըրած ճամբորդութեանը մէջ Էջմիածնի վանքն ալ տեսնելու երթալով՝ Աբովեան պատանեակը միայն գտնուեցաւ վանքին մէջ, որ ռուսերէն կը խօսէր: Բարրոդ՝ կաթուղիկոսին աղաչեց որ աս երիտասարդ սարկաւագը իրեն ճամբորդութեանն ընկեր ըլլայ: Կաթուղիկոսը Տորբադեան համալսարանին վարժապետին աղաչանացը զիջաւ: Աս երկու ուղեկիցները եղբօր պէս իրարու հետ կապուեցան. ամէն դժուարութեանց ու վտանգներու մէջ իրարմէ չէին բաժնուեր. ու աս կերպով ստացած բարեկամութիւնը մինչեւ Բարրոդին մահը տեւեց: Պր. Աբովեան Բարրոդին գիտութիւնը տեսնելով՝ ինքն ալ գիտութեան եռանդ մը ստացաւ. ու անոր շատ կ'աղաչէր որ զինքը Տորբադ խրկելու միջոց մը գտնէ, որպէս զի հոնտեղաց համալսարանին մէջ ուսում ու գիտութիւն սորվի եւ կրթուի: Ինչ եւ իցէ՝ Բարրոդին ձեռք բռնելովը բաղձանքին հասաւ. Ռուսի կառավարութիւնը օգնութիւն ընելով՝ Պր. Աբովեանը Տորբադի համալսարանը մտաւ, ուր վեց տարի ուսում սորվելէն ետքը իր հայրենիքը դարձաւ ու իր հայրենակիցները զարգացընելու մեծ եռանդ ունէր: Ուզեց մէկ դպրոց մը հաստատել, որուն վախճանն ան պիտ'որ ըլլար, որ ռամիկ ժողովրդեան դպրոցներուն վարպետներ հանէ, ու աս միջոցը ապահով կերպ մը կը կարծէր իր ազգին յառաջադիմութեանն ու կրթութեանը: Բայց տեսնելով որ ասիկա յառաջ պիտ'որ չերթայ, Պր. Աբովեան Էջմիածնի մէջ քահանայացու տղոց վարպետ ըլլալ ուզեց: Աս ալ շատ ընդդիմութիւն կրեց, որովհետեւ վանքին կղերը Պր. Աբովեանին՝ բողոքական Գերմանացւոց մէջ ընդունած կրթութեանն ու գիտութեանը վրայ կասկած ունէին. Անոր համար Պր. Աբովեան ելաւ Թիֆլիզ գնաց, հոն դպրոց մը հաստատեց, ու հոնտեղաց յառաջուան

դպրոցն ալ անոր հետ միացուց։ Աս դպրոցը շատ անգամ գացի ու Հայ տղոց յառաջադիմութեանը վրայ շատ զարմացայ։ Տասը, տասնուչորս տարուան տղաք աղէկ կը կարդան ու կը գրեն հայերէն, վրացերէն, թաթարերէն, ռուսերէն, գերմաներէն ու գաղղիերէն։ Ստուգիւ շատ զարմացայ. գերմաներէն աղէկ շեշտելով կը խօսէին ու վարպետնին իմ առջեւս գրել տուած բաներէն տեսայ որ գերմաներէն լեզուին կազմութեան աղէկ տեղեակ էին. իմ առջեւս Գէթէին ու Շիլլէրին գործքերը կարդացին։ Ամէն անգամ աս դպրոցը գալուս ու աս կայտառ տղաքը տեսնելուս՝ մեծ ուրախութիւն կը զգայի, մանաւանդ իրենց բարեկամական ու ընտանեկան վարմունքը, քաղաքավարութիւնն ու վարժութիւնը զիս շատ կ՚ուրախացընէր։ Իրենց վարպետնին վրայ շատ սէր ունին, որովհետեւ թէ կրթութեան ու գիտութեան մէջ յառաջացընելու եւ թէ իրենց հանգստութիւնը հոգալու շատ փոյթ կը տանի։

Մայիսին տաք օրերը հասնելուն պէս՝ Պր. Աբովեանին հետ մէկտեղ Թիփլիզէն ելայ։ Իր բոլոր աշկերտները ձիերով քաղաքէն դուրս մեզի յուղարկաւոր եկած էին։ Աս աշխոյժ երիտասարդներուն տեսքը նորէն ինծի ուրախութիւն բերաւ, որոնք անանկ վարժութեամբ ձիերնին կը դարձընէին կը խաղցընէին, որ մարդ չէր կրնար կարծել։ Կուր գետին քով վերջին պարտէզներուն հասանք նէ՝ աս մեր յուղարկաւորներէն հրաժարեցանք. Պր. Աբովեան իր աշկերտներուն գերմաներէն լեզուաւ խօսակցութիւն մ՚ընելով՝ յորդորեց որ ուսման փոյթ տանին, որ դառնալու ատեն ինքն ալ ուրախանայ։ Մէկիկ մէկիկ ամենուն ձեռքը թօթուելէն ետքը՝ բարեմաղթութեան ձայները բարձրացան, որոնք մեր ետեւէն երկայն ատեն գեռ կը լսուէին։

"Այն գիշերը Կոդի պառկեցանք ու երկրորդ՝ օրը սկսանք մեր ճամբան յառաջ տանիլ երկու լերանց շղթայի մէջէն, որուն հիւսիսային մասը Կաւկասեան լերանց շարքին կը վերաբերի. իսկ հարաւային շղթան, առջինին հետ գրեթէ հաւասար հեռաւոր կ'երթայ. իր ամենէն բարձր ու գրեթէ մէկալներէն զատուած լեռն է Լալուար, որուն բովագործութիւնը (մետաղը հանելը) Ցոյնի մը յանձնուած էր: Լերանց կողերը կամ դարվար տեղերը բաւական աղէկ ու աղուոր անտառնե-րով զարդարուած են եւ աստիճանաձեւ կարգաւ մը ծովին երեսէն մինչեւ 7000 ոտնաչափ բարձրութեան կը հասնին: Արտահանի հարաւային սահմանը քանի որ կը մօտիկնայինք, կարծես թէ բնութիւնը երթա-լով կը կենդանանար. հոս շատ տեսակ թռչուններ տեսնուեցան, որոնք Թիֆլիզի մօտերը չէին տեսնուեր. ասոնց մէջ երեւելի է գոյնզգոյն աղուոր մեղուաքաղ թռչունը[1], որն որ գունդագունդ ասդին անդին կը տեսնուէր, ինչպէս Եւրոպայի մէջ ծիծառները: Ան-ցած դաշտերնիս բիւրազգի տնկերով ու ծաղիկնե-րով դեղին զարդարուած էր, մանաւանդ հրանունկով (ռէ-յէ-ն ճիչէյէ-ւլ), որոնց վրայ անթիւ ճճիներ կը դե-ռային: Շատ երկակենցաղ անասուններ՝ գլխաւորա-բար ցամաքային կրայի տեսակներ արեւուն մէջ կը կենային:

Երկրորդ գիշեր պառկեցանք Խնչայի Օթեւանը: Հոս ելայ երեք ժամ հեռու հարաւային կողմերը ան-տառախիտ տեղուանքը տեսնելու գացի: Անտառ-ներուն ծառերը գլխաւորաբար տերեւաբեր ծառեր են. թեղօշ[2], ոփի[3], ցախի[4], գլխաւոր ծառերն էին: Աս տեղուանքը նաեւ մանր բոյսեր շատ առատ ու տեսակ տեսակ կը գտնուէին. բայց միջատ ու

[1] լտ. Merops Apiaster: [2] գղ. Chêne. տճ. Մէշէ աղաճը: [3] լտ. Fagus. գղ. Hêtre. տճ. Գայըն աղաճը: [4] լտ. Fraxinus. գղ. Frêne. տճ. Տիշպուտագ աղաճը:

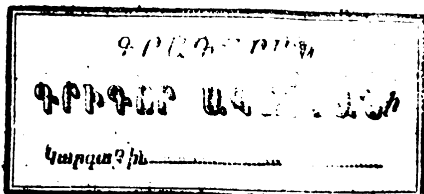
ճճի տարւոյն աս եղանակին մէջ խիստ քիչ կար։ Վրաստանի ու Հայաստանի սահմաններուն վրայ եղած երկիրներուն տեսքը աւելի սիրուն է քան թէ առհեղ. լեռները գեղեցիկ ձեւ ու առանձին աղուորութիւն մը ունին, ու իրենց կատարը մշտնջենաւոր ձեան սահմանը չիհասնիր, շատերուն գլուխները անտառներով ծածկուած են, որոնց ծառերը շատ հրակայաձեւ չեն։ Անտառները որսի կենդանիներով լեցուն են. քիչ կը պատահի որ մարդ անտառի կողմ երթայ ու գեղեցիկ եղջերու մը չտեսնէ։ Ահա աս զննութիւններով երրորդ օրը Պիպիս հասանք։

Պիպիս դաշտի մը վրայ շինուած է, զորն որ չորս կողմէն բարձր լեռներ կը պատեն։ Աս տեղէն կը տեսնին Հայաստանի երկրին հրաբուխները, բայց աս կողմերու հրաբուխներուն ամենէն բարձր գլուխները բուն Ալբեան լերանց գօտւոյն բարձրութեանը չեն հասնիր։ Լեռներուն բրգաձեւ կամ կոնաձեւ կերպարանքէն անոնց հրաբուխի բնութիւնը հեռուէն ալ կ'իմացուի. ժայռերը մթագոյն խայտակուռճէ[1] բաղադրուած են, որն որ լեռներուն ստորոտները ամէն կողմ կը տեսնուի։ Աս տեղերը կոնաձեւ լեռան մը գլուխը Հայոց վանք մը կայ, որն որ Ս. Սարգիս կը զըցուի։ Դաշտին մէջէն կ'անցնի Ջաշաս բռնուած վտակ մը, որն որ պայծառ, պաղ ու անոյշ ջուր մը ունի։ Ռուս զօրապետները կարծելով որ աս ջուրը թունաւոր է, զօրաց՝ անիկա խմելը պատժոյ սպառնալիքով արգելած են։ Սակայն ես աս զով ու վճիտ ջրէն խմեցի ու բան մը չզգացի. ինչպէս նաեւ զինուորներն ալ ծածուկ կը խմեն ու վնաս մը չեն կրեր եղեր։ Պիպիս տեսնելու երեւելի բան մը չունի, հսկայաձեւ նոր շէնքէ մը զատ, որն որ տե[illegible] գրան քովերը շինուած է, ու մէկէն ճամբորդին աչքը կը զարնէ։ Երբ որ աս զանազան գոյներով

[1] գղ. Porphyre, տճ. Սօմաքի Թաշը։

նկարուած տան ինչ ըլլալը հարցուցի, զարմանքով նամականատան (փոստայի) դրանդքէն լսեցի, որ անիկայ բոլոր ան քաղաքին ու շրջակայ տեղերուն դպրատունն պիտ'որ ըլլայ եղեր։ Անանկ անապատի նման ու միայնուկ տեղ մը գաւառական դպրո՜ց. անիկայ զիս շատ զարմացուց։ Բայց իմ զարմանքիս լուծումը շուտով գտայ Ելայ դպրոցը տեսնելու գացի. ինչ կը նայիս, դռները կանանչի վրայ բաց էին, շէնքին ներսի կողմը պարապ, մէջը մարդ չկար, մեծ մեծ ամայի բնակարաններ առանց կահոյ ու կարասւոյ, լուռ ու մունջ պատերով՝ որոնց վրայ մամուկները իրենց ոստայնները ձգած էին. կոտրտած պատուհաններ. մէկ մեծ մողէս մը, որ պատին ճեղքուածքի մը մէջ մտաւ։ խանաւ օդ, ու վերջապէս բոլոր շէնքին կործանելուն նշաններ. ասոնք էին՝ որ իմ աչքիս առջեւն ելան։ Ասոնք տեսնելու ատեն զգացած՝ կարդացողը ինք իրեն կրնայ իմանալ. բակին մէջ մէկ խաղաղիկ պաշտօնականի մը պատահելով, կ'աղաչեմ, ըսի, ո՞ւր են աշկերտներն ու վարպետները, ինչ եղան դպրատեղաններն ու կահ կարասիքը, որ ատեն մը աս շէնքիս մէջ եղած պիտ'որ ըլլան։ — Անանկ բաներ մտքէդ մ'անցըներ, ըսաւ ինծի խաղաղիկը, որ բակին մէջ իր ձիուն ճարակ կու տար. աս շէնքին մէջ մարդ մտած չունի։ Գիտես ինչ է աս շէնքին պատճառը. Կայսրը Արարատեան գաւառը իր իշխանութեան հետ միացընելէն ետքը, ան կողմերը տեսնելու ելաւ. մեր պաշտօնատէրները (գլխաւորաբար, ան ատենուան ընդհանուր կառավար Բողէն սեպուհը) անոր հաւատցընելու համար որ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը իր տէրութեան ամէն կողմերը արմատ ձգելու կը սկսի, աս շէնքիս ձեւը զարկին, ամէն ջանքով յառաջ տանելու ջանացին, ու կայսեր եկած ատենը՝ աս գեղեցիկ ու մեծ դպրատնութիւնն անոր ցուցուցին։ Ամէն տեսակ ուսման, ամէն գլխաւոր լեզուներու համար

Թիֆլիզէն վարպետներ պիտ'որ բերել տանք, ըսին. շրջակայ տեղուանք եղած Հայերն ու Թաթարները պարգեւներով ու ստակով պիտ'որ յորդորենք որ իրենց տղաքը հոս խաւրեն, ու անկից եւրոպական իմաստութիւնը ամէն կողմ տարածեն: Շատ սքան-չելի էր ատոնց դիտաւորութիւնը, բայց ի՞նչ օգուտ որ հոն տեղը մնացին. վասն զի կայսրը զրուցը առ-նելէն ու իր հաճութիւնը ցուցընելէն ետքը, օրէնս-գիրներուն ու գործողներուն ձեռքը պարապ մնաց, ու դէպ ի Պիզիս եկող ուսպլիններուն ճամբան գո-ցուեցաւ, ու ճարտարապետան ըլլալու գնաց: — Ասա՛նկ կը խաբէին մեր կայսրը, ըսաւ ինծի ուրիշ խաղախ պաշտօնական մը: Երբոր իմացուեցաւ, որ կայսրը Գեղամայ ծովն ալ տեսնելու պիտ'որ ելլէ, ամենայն փութով մեծ հողմնաւ (առագաստաւոր նաւ) մը շինելու սկսան, որուն նման զուցէ Սեւ ծովուն վրայ ալ չգտնուի: Չըլլայ թէ, կ'ըսէին կայսրը բարկա-նայ, որ ասանկ նեղքին ծովակի մը քով բնակած ժողո-վուրդը նաւարկութեան բարիքներէն զուրկ կը մնայ: Կայսրը ան կողմերը այց ելած ատենը՝ աս նաւը Գե-ղամայ ծովակին վրայ շինուելու նաւատորմղին սկիզբն է, ըսին. բայց կայսրը Հայաստանէն հեռանալէն ետ-քը մէկը չեղաւ, որ նաւը կանոնաւոր նաւագնացու-թեան գործածելու միտածէ, ու հաւանական է որ մինչեւ հիմա ան ջրերուն մէջ փտտած ըլլայ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Հայաստանի թաթարներուն աշխարհագրութիւնը։ Սաստիկ պատիժ մը։ Պիպիսէն մինչեւ առաջին իջեւան եղած տեղւոյն ծառերը, գեղեցիկ դիրքը, անասուններն ու թռչունները։ Անկից մինչեւ Ախտա գտնուած քարերը։ Եէզիտիներու երկու ընտանիք։

ՊՈՒԷՊՔԷՆ այնպէս պատահեցաւ որ Պիպիսի մէջ օր մ'ալ կենալու ստիպուեցայ, որովհետեւ ուղեկիցներս ու Թարգմանս (Պր. Աբովեան) ճամբայ ելլելէն առջը՝ Ռուս կառապանը եկաւ ըսաւ որ Ձիերս յոգնած ու տաժանած են, չեն կրնար յառաջ երթալ։ Աս բանիս վրայ շատ տհաճեցայ, ինչու որ Թարգմանէս բաժնուած էի ու հայերէն չէի գիտեր. ինչ եւ իցէ՝ գիշեր մ'ալ Պիպիս մնացի, ու Սեւանայ ծովին եւ անոր բոլորտիքը բնակող թաթարցեղերուն վրայ տեղեկութիւն առի։

Նողայեան թաթարները՝ որ Խրիմի դաշտերուն ու լայնանիստ անապատներուն մէջ կը բնակին, յառաջագոյն յաջողակ աւազակներ ու վայրագ յելուզակներ էին. իրենց քաջ ձիավարութիւնն ալ աս բանիս մեծապէս կ'օգնէր, բայց քանի որ Մոսկովեան բազուկի տակ մտան նէ, զսպուեցան, ընտանեցան ու հեզ ժողովուրդ մ'եղան։ Ասոր հակառակ Հայաստանի Կովկասեան կողմերը բնակող թաթարները՝ թէպէտ Նողայեանց պէս շատուոր ալ չեն, այսու ամենայնիւ դեռ իրենց խստութիւնը պահած են, ու այնպէս խոնարհ կերպարանք չեն ցուցըներ, մանաւանդ որ Կուր գետէն մինչեւ Երասխ ձգուած լեռնային երկիրներն ու անտառները՝ անոնց ամուր ապաւէն մ'ըլլալով՝ կը յանդգնին գոնէ ասդին անդին պզտիկ խմբերով դէմ դնել խարտեաշահեր աշխարհակալներուն (Ռուսերուն), որոնք հիւսիսէն կուգան։ Աս Կովկասեան թաթարները գեղեցիկ եւ ուժեղ մարդիկներ են. աչուըներնին կարծես թէ հուր ու բոց կը ցոլանայ, եւ քաջութիւնն ու պատուա-

թեան սէրը վրանին դեռ մարած չէ, բայց տառանկ ցրուած վիճակի մը մէջ ըլլալով՝ գիտեն որ չեն կըրնար Ռուսի դէմ ազգովին ոտք ելլել, եւ կամ ելլելու ալ ըլլան, պտուղը շատ դառն՝ այսինքն իրենց զանազան ցեղերուն ջնջումը կ՚ըլլայ։ Սակայն իրենց ձեռագործը՝ որ է աւազակութիւնը՝ միշտ յառաջ կը տանին, ու թանձր անտառներու եւ ցից ժայռերու մէջ պատսպարելով՝ Ռուսաց ձեռքէն կը պրծին։

Նոյնք Մահմետական են, մինչեւ հիմա հազիւ թէ իրենց կէսը Ռուսի երկիրներու մէջ մնաց, որովհետեւ բազմութեամբ Տաճկի երկիրներն անցան։ Այսր հակառակ քրիստոնեաները այսինքն Հայերը գլխաւորաբար Պարսկաստանէն փախչելով՝ հետզհետէ հոստեղերն եկան ու շատցան։ Ընդհանրապէս աս Հայ ժողովուրդը, նաեւ Վրացիք, Ռուսի տէրութեան հաւատարիմ են, ու համբերութեամբ կը հպատակին, թէպէտ ստորին Ռուս պաշտօնատէրներուն ագահութեամբը, կաշառակերութեամբն ու կեղեքելովը[1] շատ նեղութիւն կը կրեն։ Թաթարները դրացի Հայոց աս հաւատարիմ հպատակութիւնը տեսնելով՝ եւ չորս կողմանէ անոնց գեղերէն ու քաղաքներէն պաշարուած ըլլալով՝ ապստամբելու չեն յանդգնիր, ինչու որ Թաթարներու գեղերուն մէջ ինչ դէպք որ պատահի, ինչ խօսք որ անցնի, Հայերը անմիջապէս կ՚իմանան, ու տէրութեան կ՚իմացընեն, որպէս զի անոնց ամէն ապստամբական շարժման ծիլը դեռ չբուսած՝ խղդուի. վասն զի նոյն իսկ Հայերը կը վախնան

[1] Գ. Վակներ աս տրտունջը շատ տեղ կը կրկնէ. Բայց աս ստոյգ է որ կայսրն ու պաշտօնեաները աս բանիս վրայ մեծապէս կը հսկեն, եւ ստորին պաշտօնատէրներու մէջ ասանկ կաշառակեր կամ կեղեքիչ մը գտնեն նէ՝ սաստիկ խիստ կը պատժեն ու մինչեւ Սիպերիա կը քշեն։ Միայն թէ ցաւալին աս է որ այսպիսի ընդարձակ երկրի մէջ առանձնական մարդիկներուն անիրաւութիւնը ամէն տեղ բոլորովին զսպելը խիստ շատ դժուարին ըլլալով՝ երբեմն երբեմն խեղճ բնակիչները կը չարչարուին։

որ սա կէս մը վայրենի ու կատաղի Թաթարները քիչ մը զօրանալու որ ըլլան, քրիստոնեից դէմ իրենց ունեցած ատելութիւնը՝ Հայոց մեծ վնաս ու ջարդ կու տան, ինչպէս դժբախտութեամբ շատ անգամ պատահած է։

Ըսանկով նոյն Մահմետականներէն շատերուն՝ որոնք ոչ երկիրը բոլորովին թողուլ երթալ եւ ոչ ալ տէրութեան հրամանները կատարել կ'ուզեն, ուրիշ բան չիմնար, բայց եթէ թափառական կեանք մ'անցընել։ Աւազակութիւն հիմա խիստ քիչ կը պատահի, միայն թէ մինչեւ որ ճամբաները քիչ մը ապահովութիւն ստացան նէ, հարկ եղաւ որ Ռուսերը զանազան խստութիւններ բանեցընեն, մանաւանդ սա վայրենի մարդիկներուն դէմ, որոնք մէկ պատժէ մը չեն վախնար ու ամենէն խիստ պատիժներուն ալ երկաթի պէս կը դիմանան կը կենան եւ կարծես թէ բան չեն զգար։ Գ. Գուլխվալեա պաշտօնակալը՝ որ հօտեղաց ճամբաներն ու կամուրջները շինելու համար Ռուսի տէրութեան կողմանէ դրուած էր, սա բանիս վրայ իր աչքովը տեսած օրինակը պատմեց։ Տասնուութը տարուան Թաթար մը՝ որ իր եղբայրը սպաննած էր, 35 քառակուսի չայլոն (Մօսկօֆ ֆունտը) ուտելու եւ Սիպերիա քշուելու դատապարտուեցաւ։ Ինչպէս յայտնի է՝ 35 քառակուսի չայլոնի հարուածը վերջին աստիճանի ծեծ է, եւ շատ անգամ մարդ մը հազիւ 30 հատ սանկ հարուածի կրնայ դիմանալ։ Իսկ սա երիտասարդ Թաթարը առանց փոքր այլայլութեան՝ ծեծ ուտելու տեղն եկաւ, եւ շուտով ցիցը կապուելու ատենը դէպ Ռուսերը կը ծաղրէր. սոսկալի հարուածներուն տակը թէպէտ միսը կտոր կտոր եղաւ, բայց եւ ոչ մի անգամ ցաւի աղաղակ հանեց. 35երորդ հարուածէն ետքը՝ ահագին ձայնով մը Ռուսաց Աստուածին ու կայսեր դէմ սարսափելի յիշոց մը տուաւ ու դէպ

անտառաստան կը կենար. բայց երբ որ Ռուս պաշտօնատէրը տաքցուցած երկաթով ճակատը կոխեց, ան ատեն աս աննուաճելի հոգին սկսաւ սասանիլ ու բերանը փրփրալով՝ աննշան խօսքեր ու հեծութեան ձայներ հանել։ Աս օրինակը մարդը կը սոսկացընէ։

Մայիսի 13ին Պիպիսէն ելայ. անկից մինչեւ առաջին իջեւան երթալու ճամբան անտառներու մէջ գեղեցիկ հովիտ մըն է, որուն մէջէն լեռնային որընթաց վտակ մը կարկաչելով կը վազէ։ Լեռները չափաւոր բարձրութիւն ունէին, որոնք հաւասարակօրէն ծովուն երեսէն 1800 ոտնաչափ բարձր են։ Լերանց կողերուն վրայ շատ անտառներ կան, որոնց ամենէն սովորական ծառն է ափի. թեղօշ քիչ էր, որոնց տերեւներուն գլուխները՝ Մայիսի մէջերը հազիւ թէ ցցուած էին. իսկ ծովին երեսէն 5400 ոտնաչափ բարձր տեղերուն վրայ ծառերը դեռ կանաչ չունէին։ Միջին (ծովին երեսէն 3500—4000 ոտնաչափ) բարձրութեան վրայ ափիներու մէջ առատ թեղօշ, հացի[1], կաղամախի (գավաֆ) ու նաեւ աս-դին անդին շաճի (չամ աղաճը) կար։ Ծառերուն ասանկ ուշ տերեւ բանալէն կը տեսնուի որ Հայաստանի աս մասին բարեխառնութեան աստիճանը միջին Եւրոպայինին շատ նման է։ Ինչպէս անտառներու ծառերը, նոյնպէս պզտիկ բոյսերն ալ ըստ ամենայնի Գերմանիայիններուն տեսակէն են։ Երկիր մը տեսքը գլխաւորաբար իր բոյսերէն ու լեռներուն ձեւերէն կ'առնուի։ Եթէ, կ'ըսէ Պ. Վակնէր, հօտեղաց մարգիկներուն զգեստն ու գեղերուն ձեւը Եւրոպայինէն տարբեր չըլլար, Գերմանացի մը քնոյ մէջ Հայաստանին աս գիւղը բերուելու որ ըլլար, արթընցած ատենը չէր կրնար իմանալ որ ուրիշ երկիր բերուած է։ Աս աստիճանի նման է Սեւանայ ծովէն ու Պիպիսի մէջ եղած երկիրը միջին Եւրո-

[1] լտ. Acer. գղ. Érable. տճ. Սինտիրղան աղաճը։

պայի զանազան մասերուն, մանաւանդ Պաւիէրային Շդրայդպերկի ու Մուկկենտորֆի գեղեցիկ եւ նկարելու արժանի հովիտներուն :

Հայաստանի աս մասին կենդանիները Վրաստանիններուն պէս են : Անտառներու մէջ կայ արջ, գայլ, շնագայլ (չագալ), նաեւ ինչպէս Պր. Պուխվալտ հաստատեց, երբեմն ալ յովազ (եօսղ) ու բորեան (սըրթլան) : Հոստեղս ես առաջին անգամ տեսայ վարդագոյն տարմահաւ (սըղըրճըք), աս Թռչունները Հայոց շատ սիրելի են, որովհետեւ երամ երամ կու գան ու մնասակար որդերը Թթի ծառերուն վրայէն կը մաքրեն կը ջնջեն : Գիշակեր Թռչունները շատ մօտ կու գային ու հրացաններէն չէին վախնար : Տիլիշան ըսուած կիրճին կամ կապանին (տէրպէնտին) քովերը առջի անգամ տեսայ սեւ արագիլ (լէյլէք) : Նաեւ քանի մը տեսակ գեղեցիկ միջատներ ալ գտայ : Հոստեղաց միջատներն ու բոյսերը ստորին Ալբեան լեռներու կերպարանքն ունին : Բայց Տիլիշանին վերի կողմը կը սկսի Հայաստանին բուն Ալբեան գօտին, եւ միջատներուն կերպարանքն ալ յանկարծ կը փոխուի :

Առաջին իջեւանին ու Ախտայի մէջ եղած լեռներուն կազմուածքը մեծ մտադրութեան արժանի է : Տիլլի ըսուած վտակին քով խիտ, պինդ ու պայծառագոյն կրաքար մը կը տեսնուի, որուն կիրը (քիրէճը) կանոնաւոր եղանակաւ մը խաւ խաւ (գաթ գաթ) շարուած է. ամէն մէկ խաւը հասարակօրէն կէս ոտնաչափ, տեղ տեղ ալ մինչեւ հինգ վեց ոտնաչափ Թանձրութիւն ունի : Աս հրաբխական լեռներուն մէջ երկրաբան մը, ինչպէս նաեւ նկարիչ մը զննութեան արժանի շատ բաներ կը գտնէ : Խայտակուճը հոս շատ առատ է. աս գեղեցիկ քարը երկրէն դէպ ի վեր սիւնաձեւ կը բարձրանայ ու սրածայր կը վերջանայ : Խայտակճեայ սիւներուն կանոնաւոր հնգանկիւնի ձեւն ու շիտ շիտակ բարձրութիւնը կը ցուցնէ որ հրա-

ծուխներու բերնէն սաստիկ ուժով եւ շուտով վեր նետուած ու մէկէն ի մէկ սառած ձեւացած են: Ախտայի մօտ 5000 ոտնաչափ բարձրութեամբ կիրճէ մը անցնելու ատեններս դարձեալ նոյն քարը գտայ:

Պոստեղերը շատ ողորմելի խրճիթներու մէջ Ռուս գաղթականներ կան: Ասոնք տարուայն ամէն օրերը կաթ ուտելնուն համար՝ կաթնակեր կ'ըսուին, եւ Ռուսաց տէրութենէն իբրեւ աղանդաւոր հոս քշուած են: Հազիւ թէ կաթնակերներուն մէկ խրճիթէն ելած էինք, դիւապաշտ Եզիտիներու երկու ընտանիք տեսանք: Էրիկ մարդիկներուն գլուխը սաստիկ մեծ էր, աչուըներին խոշոր ու խոլոր, եւ բոլոր կերպարանքներին այնպէս զարշելի որ նոյն իսկ ժանտատեսիլ: Մորուքներու մէջ խիստ քիչ կը գտնուի, իսկ կանայք միայն կաշի ու ոսկոր էին. աչուըներին տորած ու փորած, հայեցուածքնին բիրտ ու կատաղի եւ այնպէս կախարդի նման էին որ մարդ երեսնին նայելու չէր համարձակեր: Ասոնց բոլոր ունեցածն էր պզտիկ էշու մը վրան քանի մը պնակ ([illegible]), կացին ([illegible]), բահ ([illegible]) ու չուան: Էրիկ մարդիկներուն մէկը կիսամեռ մոզի մը կը տանէր, իսկ կանանց մէկը ոչխարիկ մը. իրենց ըսածին նայելով՝ ասոնք Երեւանին մօտերը կը նստին եղեր, բայց տարի մը հունձքը չյաջողելով՝ ստիպուեր են հոնկէց ելլել երթալ: Իրենց ապագան ուրիշ բան չէր երեւար, բայց եթէ անօթութենէ մեռնիլ, վասն զի Հայ մը կամ Թաթար մը՝ աս սատանայի որդիներուն եւ ոչ կտոր մը հաց կու տայ: Կանայք յուսահատական դէմքով ու խորունկ ձայնով մը ձեռքերնին երկընցուցին ու կ'ըսէին որ "Տուր, տուր, քրիստոնեայ, անօթի ենք,,: Մենք հաց չունենալով՝ քանի մը Ռուսի ստակ տուինք, զորն որ առին, ձեռքերնուն մէջ պնդեցին ու առանց շնորհակալ ըլլալու՝ ճամբանին յառաջ տարին:

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Սեւանայ ծովին տեղքն ու չափը։ Սեւանայ լիճը հրաբխի բերան։ Սեւան կղզին. վանքն ու անոր հիմակուան վիճակը։

ՆՈՐԹ որ լերան գլուխը հասանք, Տիլիջանին հարաւային կողմը տեսանք Սեւանայ ծովը[1], որն որ կանաչ լեռներու եւ ձիւնապատ սարերու մէջ գեղեցիկ, հանդարտ ու մեղմ կապոյտ (գէօյա-ճամլը) լիճ մըն է։ Աս Ալեւան ծովակին կապուտակ ջուրը Տիլիջանի կիրճին բարձրութիւնէն նայելով՝ ստուգիւ զարմանալի ու նկարագեղ տեսք մ'ունի։ Եթէ աս լճին հարաւային կողմերը սաստիկ բարձր ու ձիւնակատար լեռները չըլլային, Սեւանայ ծովին բոլորտիքն եղած երկիրները շատ մերկ կ'երեւային, ինչու որ թէպէտ լճին արեւելեան, արեւմտեան ու հիւսիսային կողմերն եղած լեռներն ալ բարձր են, բայց հոս պտըտող ճամբորդի մը աչքին այնչափ բարձր չեն երեւար, որովհետեւ նոյն իսկ ճամբորդին քալած երկիրը Սեւ ծովին երեսէն 5—6000 ոտնաչափ բարձր տեղ է։ Սեւանայ ծովը անանկ բարձր դիրքի մը մէջ է, որ հաւանականաբար բոլոր առաջակողմեան Ասիայի մէջ իր նմանը չունի. լճին արեւմտեան ու հիւսիսային կողմի լեռները հազիւ թէ անոր երեսէն 3500 ոտնաչափ բարձր են։

Սեւանայ ծովը տեսնուածին պէս՝ քովի Ռուսս սկսաւ ուրախութեամբ պոռալ, Պա՛րոն, ծո՛վ, ծո՛վ։ Խաղախ մարդը, որն որ բոլոր կենացը մէջ միայն Չէռնոյ-Մօռէ (Սեւ ծովն) ու Ազախու ծովը տեսած է եւ անոնցմէ ուրիշ ծովակ չէր գիտեր, աս ծովակը տեսած ատեն՝ կարծեց որ իր հայրենեացը մօտիկցաւ. բայց մենք լուռ ու խորունկ մտադրութեամբ մը Հայաս-

[1] Սեւանայ ծովը՝ որն որ մեր մէջը Գեղամայ ծով, Գեղարքունեաց ծով ալ կ'ըսուի, իր կապուտակ գոյնին համար Տաճիկներէն Կէօքչայ կը կոչուի. իսկ Պարսիկները կ'անուանեն Դերիա-յի շիրին, որն որ Քաղցր ու միանգամայն Գեղեցիկ ծով կը նշանակէ։

տանի բարձրագաւառներուն նորանոր տեսարանները կը գտնէինք։ Տիլիշան կիրճին բարձր տեղէն անցնելէն ետքը՝ երբ որ դէպ ի Սեւանայ ծով կ՚իջնայինք, լերան զառիվայրին վրայ ձիւները կատարեալ հալած էին, եւ բոլոր երկրին երեսը գարնանային բոյսերով զարդարուած էր։ Չորս կողմն շքեղ ալբեան ծաղիկներ կը տեսնէի, որոնց մէջ ամենէն շատ էր աղուոր երկնագոյն մկնասոխը[1] նոյնպէս զանազան հազուագիւտ ճճիներ. ասոնց ամենէն ալ շատ ժողվեցի։

Նախորդացուող մէջէն ամենէն յառաջ Շարտէն[2] Գաղղիացին աս լճին վրայ ծանօթութիւն տուաւ։ Աս գիտնականը Սեւանայ ծովին շրջապատը կը դնէ 25 փարսախ[3] որն որ ըսել է 12 — 13 ժամ. անոր աստիկ խորութիւնը կը յիշէ, ու կը հաստատէ թէ անկից 9 տեսակ ձուկ կը բռնեն, որոնք Երիվանի մէջ շատ յարգի են։ Մենք երբ որ օթեւան (մէնզիլ) հասանք, որն որ լճին հիւսիսային եզրէն հազիւ թէ 10 րոպէ հեռու է, նոյն լճին Սեւան ըսուած կղզւոյն վրան եղած մենաստանին վանահօրը օր մը յառաջ մարդ խրկելով իմացուցինք որ վանքին այցելութիւն մ՚ընելու կը բաղձանք, եւ կ՚աղաչենք որ վանքին լաստը (նաւը) շնորհք ընէ խարէ։ Երկրորդ օրը երբ որ լճափը գացինք, տրտմութեամբ տեսանք որ չէ թէ միայն լաստը հոն էր, հապա նոյն իսկ պատուական վանահայրը երկու ժամ ի վեր մեզի կը սպասէր։ Ամենքնիս մէկտեղ լաստը հեծանք, ու Սեւանայ ծովին հանդարտ ջրերուն վրայէն սկսանք երթալ։ Լճին պայծառ ու կապուտակ գոյնը կարծես թէ մեր երեսը կը ծիծաղէր, եւ ստուգիւ մաքուր երկնքին վճիտ գոյնէն աւելի գեղեցիկ էր։ Արեւը չափաւոր տաքութիւն ունէր (կէսօրը 14° Ռեոմիւրի)։ Աս ազատ լեռնային օդին մէջ չորս կողմերնիս եղած գալարագեղ բլուրներն ու

[1] Scilla Sibirica. [2] Chardin. [3] Lieue.

ձիւնափայլ կատարները մեզ շատ կը զուարթացընէին: Հոս մտքերնիս եկաւ խեղճ Պր. Տիւպուա տը Մոնբերէօ[1], որն որ մեզմէ ութը տարի յառաջ խիստ ձմեռուան ատեն հոս հասնելով՝ չկրցաւ աս փառաւոր տեսքը վայելել ու աս տեղս ալ իր հմտական ու արդիւնաւոր զննութիւններն ընել:

Տարակոյս չկայ որ աս Սեւանայ լճին մէջ շատ ժամանակ յառաջ սոսկալի հրաբխական գործողութիւններ եղած պիտի ըլլան: Լճին չորս կողմը բոլորած են այնպիսի հրաշունչ լեռներ, որոնք հիմա մարած են, բայց կը ցուցընեն որ ատեն մը իրենց բերանն է եղեր աս լճին տեղը, ուրմէ ահագին բոցեր ելած ու հրային նիւթեր եւ քարեր դուրս ցատքած պիտի ըլլան: Սակայն հիմա նոյն ծակին մէջ ջուրը եկած լեցուած ըլլալով՝ յառաջուան անդունդը գոցուած է: Անժխտելի նշաններէն կը տեսնուի որ հրաբուխ լեռները խիստ շատ երկայն ատեն հոստեղս գործեր են: Նոյն իսկ Սեւան կղզին ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ ան հրաբուխներուն բերնէն դուրս ելած բլրաձեւ կոյտ մը: Մինչեւ հիմա կղզւոյն վրան հրաբխային նիւթերով ծածկուած է: Կղզին ելլելնուս պէս՝ խոշոր լաւայէ[2] քար մը տեսանք. սաստիկ մեծ կտորներով չեչաքար (փօմզա Թաշը) ալ շատ կայ. բայց ընդհանրապէս հրաբուխներուն ապակենման քարերը հոս չկան: Կղզւոյն ժայռերուն երեսը չափաւոր խորութեամբ մը փշրուած, փխրած ու հող դարձած է,

[1] Dubois de Montperreux. Աս հմուտ երկրաբան ճամբորդը Հայաստանը պտըտած, քննած ու հատորաւոր պատկերազարդ գրքեր հանած է, որոնց մէջի հնութեան ծանօթութիւնները գիտնոց առջեւը մեծ համբաւ ունին:

[2] Լաւա հրաբուխներէն վազած փրփուրը կամ հեղուկ մոխիրն է, որն որ երկայն ատեն լոյծ կը մնայ ու իր տաքութիւնը կը պահէ, բայց ետքէն կը կարծրանայ ու պարունակած նիւթերուն համեմատ տեսակ տեսակ քարեր կ՚ըլլայ:

եւ շատ տեսակ անկեր կը բուսցընէ։ Ծայռերուն տակնէ քայքայիլն ու փշրիլը՝ որն որ օդին ու ջրին ազդեցութենէն եղած է, կը ցուցընէ թէ աս քարերը ինչչափ հին ժամանակուան բաներ են։ Զարմանալի է Սեւանի վրայ հեփեստեան տափ (այսպէ Րաշը) ըսուած քարին վերջի աստիճանի խոշոր կտորները։ Աս քարին պզտիկ կտորները մաշած, կլորցուած եւ անկիւնաւոր են, ու պինդ եւ փայլուն նիւթով մը իրարու հետ կապուած են։ Յայտնի է որ աս ամէն երեւոյթները ջրին զօրութեամբը եղած բաներ են, որմէ կը հետեւի թէ Սեւան կղզին հազարաւոր տարիներ յառաջ ջրի տակ է եղեր կամ թէ ըսենք Սեւանայ ծովին ջուրը յառաջ հիմակուընէ շատաւելի բարձր է եղեր։ Ալբեան գարնանային ծաղիկները կղզւոյն երեսը բացուելու սկսած էին, ամենէն առատ տեսակներն էին դեղնագոյն հրանունկ ու գարնանաբեր ծաղիկ։ Երբ որ վանահայրը տեսաւ որ բոյսերը քննելու կը զբաղիմ, ըսաւ թէ Ասիկա կղզւոյն ծաղիկներուն դեռ չոր սկիզբն է. վեց շաբաթ ետքը դառնալու գալու որ ըլլաք, բոլոր կղզւոյն կերպարանքը փոխուած ու ամենագեղ ծաղիկներով զարդարուած կը տեսնէք։

Բոլոր վանքը լաւայէ շինուած է. նաեւ եկեղեցւոյն խորաններն ալ աս սեւ քարէն[1] են։ Երկու եկեղեցիներն ալ իրենց փառաւոր վիճակին մէջը չեն։ Վանքն այնպէս շինուած է որ արեւուն լոյսը խիստ քիչ կը մտնէ։ Վանականները հիմա 15 հոգի են. ատեն մը ասոր երեքպատիկն էր։ Սեւանայ կրօնաւորները շատ երկայն չեն ապրիր ու հիւանդոտ են, բայց կ'երեւայ որ աս բանս՝ խստամբեր ու ամէն դիւրութենէ զուրկ կեանք անցընելէն է, որովհետեւ

[1] Պր. Վակներին աս ամէն ստորագրութիւններէն կ'երեւայ որ աս կղզւոյն Սեւան անունը անոր հրաբխական սեւ քարերուն տեսքէն առնուած դրուած ըլլայ։

տեղւոյն օդը անկարելի է որ միասնակար ըլլայ։ Ժամանակ մը աս մենաստանը շատ հարուստ էր, ու լճին բոլորտիքը 40 գեղի չափ կալուած ունէր։ Բայց վերջէն Պարսիկ կուսակալները (սէրտարները) ամէն բան յափշտակեցին, հասոյթը, զարդերը, գոհարներն ու ոսկեղէն անօթները կողոպտեցին առին, ու մերձաբնակ Հայազգիները՝ որոնք տարւէ տարի նոյն վանքը կը հոգային, կեղեքեցին ու չորցուցին։ Մենաստանը աս Պարսիկներուն եւ ուրիշ բարբարոսներուն ձեռքովը շատ վնասներ կրելով՝ անշուք ու աղքատ վիճակի մը մէջ է. ուսում ու գիտութիւն մարած են. բայց գիտութեան երկու գիրք գնելու ալ դրամական կարողութիւն[1] չկայ։

Ինչպէս մեզի պատմեցին, տարին եօթը ութը ամիս երկրին երեսը ձիւն կամ սառոյց պակաս չէ. որ ատենները նաեւ ցրտաշունչ հովեր լեռանց վրայէն փչելով՝ Սեւանայ ծովէն վրայ այնպիսի մրրկալից ալեկոծութիւններ կը հանեն, որ ալիքները կողքերուն զարնուելով՝ իրենց փրփուրը մինչեւ վանքին պատը կը ցատքեցնեն։ Հոստեղաց լեռներուն վրայ ծառ չկայ, ուստի եւ փայտ ալ չկայ։ Այգքին եւ չղարձած՝ վանահայրը մեզ իր աղքատին կերակուրներովը պատուեց։ Սեղանի ատեն խօսք բացուելով՝ աս վանականներն ալ հաստատեցին որ ստորին Ռուսս պաշտօնատարները ժողովուրդը կը կեղեքեն, թէպէտ Ռուսաց դէմ ամենեւին նախատանաց խօսք մը չըսին։ Անկից ետքը բոլոր իմ ընկերներուս Սեւանայ կղզիէն բաժնուեցայ։

[1] Բայց հիմակ, ինչպէս 1849 Յունիսի 6ին Էջմիածնէն Արարատեան Արշալուսին կը գրեն, Ռուսաց կայսրը Վորոնցով իշխանին միջնորդութեամբը վանքին Պարսիկներէն յափշտակուած երկու գեղը չէ թէ միայն դարձուցեր է, հապա նաեւ հրամայեր է որ ան գեղերուն 21 տարուան եկամուտն ալ վանքին հատուցուի։

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Սեւանայ ծովին բարձր դիրքը, խորութիւնը, աղէկ ջուրն ու ձկերը։ Սեւանայ շրջակայ տեղերուն հանքաբանական որպիսութիւնը, բոյսերը, կենդանիները, մշակութեան պակասութիւնը, բնակչաց քիչութիւնն ու աղքատութիւնը։

ՅԱՄԱՌ եղելնուս պէս՝ Պր. Աբովեանը Երեւան գնաց. ես ալ երկրաբանական մուրճը ձեռքս առած՝ իմ կայարանս դարձայ։ Մայիսի աղուոր օրերն ու հեշտ արեւն ինծի մեծապէս օգնեցին։ Ամէն օր կամ ձիով կամ հետի, երբեմն մինակ ու երբեմն իմ խազախիս ընկերութեամբը զանազան տեղեր ու ճճիներ ժողվելու կ'երթայի։ Բայց ձիւնը դեռ նոր հալած ըլլալուն՝ միջատներն ու բոյսերն այնչափ առատ չէին, միայն թէ խիստ հազուագիւտ ու մտադրութեան արժանի տեսակներ էին։ Իմ խազախէս զատ՝ երեք հայազգի ալ վարձքով բռնեցի, որոնք աղքատ ու բարեսիրտ մարդիկներ էին, եւ քիչ ռուսերէն գիտէին, այնպէս որ հազիւ թէ շատ հարկաւոր բաները կրցայ հասկըցընել, բայց իրենք խելացի ըլլալով՝ ամէն բան դիւրաւ ըմբռնեցին ու ինծի շատ օգուտ ըրին։

Բարձրութիւնները չափելու ծանրաչափիս կոտրած ըլլալով՝ սկսայ ջուր եռացընելու գործողութեամբ քննել[1] որ Սեւանայ ծովը Սեւ ծովին երեսէն որչափ բարձրութիւն ունի։ Աս վախճանիս համար Վիէննա Պր. Գարբեռլէրէն շինուած ջերմաչափ մը գործածեցի, որն որ իր բոլոր մէկալ կազմածներուն ու եփարաններովը անանկ վարպետութեամբ կարգաւորուած ու տեղաւորուած է՝ որ Ռուսերուն Տարանթաս ըսուած սայլին ցնցումներէն ալ վնաս մը չկրեր։ Լճին հիւսիսային եզերքին վրայ եօթը հեղ փորձելէս ետքը՝ գտայ որ հոս եռացման կէտն է կեդրոնաչափի 94°, որն որ 1501 գաղղիական մէթր, կամ 4749 Վիեննական ոտնաչափի բարձրութիւն ըսել է։

[1] Տես Նրթական ու գրաւոր տետրակը. Օդերեւոյթք, Երես 11 ուր աս գործողութեան վրայ մանրամասն գրուած է։

Աստով գրեթէ ճիշդ իմացայ որ Սեւանայ լիճը ծովին երեսէն 4749 ոտնաչափ (շուրջ 1980 կանգուն, արշին) բարձր է։ Լճին տաքութիւնը Մայիսի 19ին առտուանց $3^{4}/_{10}$ աստիճան Ռէոմ. էր. իսկ դուրսը աղուոր օդի մէջ 6 աստիճ. Ռէոմ։ Հիւսիսային ու արեւմտեան կողմը լճին ջուրը մաքուր, անոյշ ու ախորժահամ է, եւ ամենէն աղէկ աղբիւրներուն ջրին պէս կը զովացընէ։ Ցիւպոա կ'ըսէ որ հարաւային ու արեւելեան գլին ասոր հակառակ է. բայց աս ինծի հաւանական չ'երեւար, որովհետեւ մրրիկները շատ անգամ բոլոր լճին ջուրը իրարու հետ կը խառնեն։ Նոյն ճամբորդը կը հաստատէ որ աս ծովակին երկայնութիւնը 60 ռուսական մղոն (վէրստ. 1 վէրստ = 17 բոպէ) է, իսկ լայնութիւնը ամէն տեղ տարբեր է։ Սեւանայ ծովին գոյնը լեռներէն նայողին գեղեցիկ լեղակի կապոյտ (պլէօ մօվիօլ) կ'երեւայ, իսկ քովէն՝ սեւ կապոյտ, բայց շատ յստակ ու թափանցիկ է։ Ասոր խորութիւնը մինչեւ հիմա չկրցաւ իմացուիլ. Պր. Պուխվալտ ըսաւ որ ես անձամբ կապարէ գունդը ձգեցի ու 70 գըրկաչափ (գուլաճ) երկընցուցի, եւ յատակը չգտայ։ Թէպէտ աս լճին դիրքը բարձր է ու ձմեռուան ցրտութիւնը խիստ, ի վերայ այսր ամենայնի ջուրը միշտ չսառիր, որովհետեւ Դեկտեմբերէն մինչեւ Մարտ փչած սաստկաշունչ փոթորիկները նաեւ 20—25 աստիճան Ռէոմ. ցուրտ եղած ատեն՝ թող չեն տար որ ջրին երեսը սառոյց կապէ։ Բայց սառելու ալ ըլլայ նէ, երկու ամիսէն աւելի նոյն վիճակի մէջ չիմնար։

Լճին մէջ Սեւան կղզիէն զատ՝ որուն շրջանը հազիւ թէ ռուսի մէկ մղոն է, կապոյտ ջրին վրայ կը բարձրանան ուրիշ երկու պզտիկ անբնակ ժայռոտ կղզիներ։ Թէպէտ ծովակին ձուկը շատ առատ է, բայց ես ջրին երեսը ձկնորսի նաւակ մը չտեսայ։ Հայերն ու Թաթարներն իրենց ուռկանը կը

ձգեն այն տեղերը՝ ուր որ գետակները լճին մէջ կը վազեն, եւ լճին մէջտեղերը չեն փորձեր թէ որչափ ձուկ ունի։ Բուն ձկնորսութիւնը հասարակօրէն Մայիսի վերջերը կը սկսի։ Ամառուան սկիզբը ձկերը լճէն կ'ելլեն ու ջրին ընթացքին դէմ գետակները կ'երթան։ Կարգաւորեալ ձկնորսութիւնը տարին չորս անգամ է, ամէն մէկ հեղ մէյ մէկ ամիս. ասանկով ութ ամիս ձկերը մարդիկներուն որոգայթներէն ազատ ու ապահով կը մնան։ Կ'ըսուի որ աս լճին մէջ վեց տեսակ ձուկ[1] կայ։ Տիւպոա կը հաստատէ թէ փետրուար ամսոյն տեղացիք լճին սառած երեսին վրայ ծակեր բանալով մէջը ցանց կը նետեն, ինչպէս որ ինք ալ տեսեր է. բայց ես ասանկ զարմանալի ձկնորսութեան մը վրայ հոս շատերուն հարցուցի որ տեղեկութիւն մ'առնեմ, եւ ամենեւին մէկը ասանկ բան չէր գիտեր։

Ընդհանրապէս խօսելով Սեւանայ ծովին եզերքը ցից կամ սեպացեալ չեն։ Լճին ու անոր քովի լեռներուն մէջ պզտիկ դաշտեր կամ հովիտներ կան, որոնք Յունիսէն մինչեւ Սեպտեմբեր գեղեցիկ արօտ կը բուսցնեն։ Հարաւային ծայրը շատ սքանչելի տեսք ունի, ուր կայ Ահմանկան ըսուած հրաբուխ լեռներուն խումբը, որուն բերանը մինչեւ հիմակ ամբողջ մնացած կը կարծուի, եւ իր լեռներէն չորսին բարձրութիւնը 12,000 ոտնաչափէն վար չ'երեւար։ Իսկ լճին հարաւային արեւելեան ծայրը կը բարձրանան Գըրզ գալէսի, Քիւնկիւր տաղը, Քէօթիւ տաղ ըսուած լեռները, որոնց կատարը միշտ ձիւնապատ է։ Սեւանէն Երիւան երթալու ճամբէն քիչ մը հեռու երեք եղբարց պէս երեք լեռ կան, որոնք զարմանալի եղանակաւ մը հաւասարապէս կոնաձեւ կամ

[1] Ոմանք կը հաստատեն որ ամէն մէկ ամիս զատ զատ ձկի տեսակ կ'ելլէ. անիկա ստոյգ կրնայ ըլլալ, բայց ծուռ է ըսելը որ 12 ամսուան մէջ 12 տեսակ ձուկ կ'ելլէ, վասն զի աս լճին մէջ տարին 12 ամիս ձկնորսութիւն չ'ըլլար։

բրգաձեւ են, եւ իրենց բոլորտիքը հրաբուխներէ դուրս նետուած զանազան քարեր կան, ու նաեւ հրաբուխներու ապակենման քարեր, ինչպէս վանակատ, մարգարտաքար եւ հուղակն[1]։ Աս երեք լեռը բնակիչներէն կը կոչուին Երեք բլուրք (Իւչ Թէփէ)։ Աւանին արեւմտեան կողմի լեռները շատ տեղ բուն իրենց շղթայէն բաժնուած են ու զատ զատ կը կենան. աս բանս կը ցուցընէ որ հաստեղաց լեռները հրաբուխներուն մէջէն միանգամ դուրս պոռթկալէն ետքը՝ հրաբուխները չեն մարեր, հապա երկայն ատեն անոնց գործողութիւնները յառաջ երթալով աղբին անդին նոր հրաբուխներու բերան բացուեր է ու երկրին ծոցէն նոր կոյտեր դուրս են ժայթքեր։

Հոս ո՛ր լերան վրայ որ ելայ նէ, ամէն տեղ տեսայ որ երկրիս երեսի քարերն ու ժայռերը չափաւոր խորութեամբ արդէն փշրեր ու հող դարձեր են, զուտ ժայռ երկրին երեսը խիստ քիչ տեղ կ'երեւայ։ Աս հող դարձած ժայռերուն երեսը փըռուած բոյսերուն հետ խառնուելով՝ զանազան գունով ու շատ գեղեցիկ ծաղիկներ կը բուսցընէ։ Թէպէտ իմ պտըտած ատենս գարնան արեւը հազիւ թէ քանի մը օր էր որ ծագեր էր, այսու ամենայնիւ

1 Վանակատը տեսակ մը հրաբխական, բայց շատ յարգի քար է. ասիկայ իր բնական վիճակին մէջ չոր ձիւթ (զէֆթ) կը նմանի, ապակոյն յղկելու որ ըլլայ, ատանկ կը փայլի ու սեւ մարմար կամ սեւ վանակն (սիլըր) կը դառնայ։ Հին ատենները աս քարէն հայլի կը շինէին։ Գաղղիացիք ատոր կ'ըսեն՝ Obsidiane, Pierre obsidienne. լտ. Obsidianus lapis, որովհետեւ Ոբսիդիոս անուանով Հռովմայեցի մը ասիկայ առաջին անգամ Եթովպիա գտաւ ու Իտալիա բերաւ. իսկ Գերմանացիք կ'ըսեն նաեւ Ապակի ագաթ, Ագռաւաքար (Glasagath, Rabenstein)։ Մարգարտաքարը (գղ. Perlite, գերմ. Perlstein) ալ եւ նոյն վանակատն է, բայց մէջը մարգարտի պէս ճերմակ հատեր կան։ Նոյնպէս հուղակն (գղ. Résinite, գերմ. Pechstein) ալ մի եւ նոյն տեսակէն է, բայց իր այլեւայլ մասերը հուղով կամ խժային նիւթով մը իրարու հետ կպցուած են, որով նոյն քարը զանազան գոյն կ'առնէ։

Ծաղիկներուն զանազան գոյնը ստուգիւ հրաշագեղ բան մըն էր. լուրջ շուշանը (մաքի ղանգակ), մանուշակին ու բողը[1] իրենց կերպ կերպ կապուտակ գոյնը կը ցոլացընէին, որոնց մէջ խառնուած էր խոլորձներուն[2] բազմ կարմիր գոյնը, հրանունկներուն ոսկեգոյն դեղինն ու կորնգաձուկին[3] արծաթափայլ ճերմակը: Սակայն ծաղիկներն ալ, խոտերն ալ դեռ շատ աճած չէին: Պր. Արսլեանն որ ուրիշ անգամ աս դիերս եկած էր, հաստատեց թէ Յուլիսի մէջ խոտերն անանկ բարձր կ'ըլլան որ մարդ մինչեւ ծնկուըներէն վեր աղուոր բոյներու եւ ծաղիկներու մէջ կը ճեմէ: Ասոր համար Հայք Տիլիշանի կիրճին ու Սեւանայ ծովին մէջ եղած հովիտը "Ծաղկաց դրախտ,, կ'անուանեն: Բայց ափսոս որ Հայաստանին աս ցուրտ կողմերը նոյն դրախտական վայելչութիւնը շատ քիչ կը տեւէ, ինչու որ Սեպտեմբերի մէջ ցուրտ անձրեւները կը սկսին: Ինչպէս տեղացիք կը հաստատեն, հոս գարին շատ աղէկ կ'աճի: Արտերը հասարակօրէն Մայիսին կը հերկեն: Խոնաւութիւնն ու կարկուտը շատ հեղ հունձքին վնաս կու տան: Գեղացիք իրենց ցանածին քառասնապատիկն որ առնեն, գոհ կ'ըլլան: Շատ տաք տարիները նաեւ ութպատիկ կ'առնեն: Բայց Հայաստանին միւսալ գաւառներուն քովը՝ աս հունձքը քիչ է. որովհետեւ նոյն իսկ Կարնոյ ընդարձակ լեռնադաշտին վրայ ցորենը հասարակօրէն մէկին 16 կը բերէ: Սեւանայ օդը վերջին աստիճանի առողջ է:

Սեւանայ բոլորտիքն եղած լեռներուն կենդանիները քանի մը մասնաւոր տեսակներ ունին: Տեղացիք կ'ըսեն թէ աս կողմերը տեսակ մը մեծ վիթ (ղուզէլ) կայ, զորն որ Թաթար որսորդները երբեմն կը բռնեն: Նապաստակ շատ յաճախ է: Լճին

[1] Լա. Gentiana, տճ. կէօ շոփ: [2] Գղ. Orchidées. [3] Լա. Cerastium.

վրայի օդին մէջ անհամար բազմութեամբ որորներն[1] ու գետագռաւները[2] կը թռչէին։ Ջրին քովերը կը վխտային կանաչ ծայ (մարլնէ) ու բադ։ Ցարմահաններն ու ծիծառները տանեաց վրայ բոյն դրած էին. եւ լեռնային մարգերուն կողմերէն ալ լորամարգներուն կանչիւնն ու արտոյտներուն զուարթ կարկըչիւնը կը հնչէր։ Միջատները շատ գեղեցիկ, նոր տեսակ ու բազմաթիւ էին։ Ես ժամանակ չունենալով՝ Սեւանայ հարաւային եզերքը չկրցայ երթալ տեսնել, բայց երկրաբան մը ու բնապատում մը Ահմանկան լեռներուն վրայ քիչ մը ատեն կենալու որ ըլլայ, քննելու արժանի շատ բան կը գտնէ։

Հայոց թագաւորներուն ատենը հոստեղս շէն ու բազմամարդ գաւառ մըն էր Սիւնիք կամ Սիսական անուամբ։ Սեւանայ ծովին եզերքը ծաղկեալ գեղերով զարդարուած էին. եւ չէ թէ հիմակուան պէս միայն ցորենի ու գարւոյ արտեր կային, հապա աղուոր պարտէզներ ու մրգաբեր ծառեր մերկ գետինը կը զգեստաւորէին, ինչպէս որ դեռ այսօրուան օրս Վանայ ծովին բոլորտիքը կ'երեւայ, ուր ժիր ու հնարագէտ ժողովուրդ մը հոնտեղաց խիստ բնութիւնը կէս մը յաղթած է ու ամէն կերպ անուշահամ պտուղներ կը հասցընէ։ Սեւանայ ծովին քովերը թէպէտ մրրկոտ է, բայց պարտէզներ մշակելու եւ կարգաւորեալ անտառներ տնկելու անկարելութիւն մը չկայ։ Բարձր Հայոց մէջ Կարնոյ լեռնադաշտը աւելի բարձր (Սեւ ծովին երեսէն 6100 փարիզի ոտնաչափ վեր) դիրք ունի, ի վերայ այսր ամենայնի հոն խումբ խումբ գեղեցիկ կաղամախի (կավաք) տեսայ. եւ Արարատայ պզտիկ մասին վրայ որ Սեւ ծովին երեսէն 7800 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, հաւամրգի[3] ծառերու անտառակ մը

[1] Լտ. Larus. գղ. Mouette. [2] Գղ. Cormoran. [3] Գղ. Bouleau.

չար: Ստոյգ է որ հիմա Սեւանայ շրջանակը պարտէզ կամ անտառ չկայ, բայց այնչափ գեղերու, եկեղեցիներու եւ վանքերու աւերակները կը ցուցնեն որ երբեմն հոս բազմաթիւ ժողովուրդ մը խաղաղութեամբ ու երջանկութեամբ կ'ապրէր: Պարսից ու Տաճկաց մէջ եղած ահագին պատերազմներն աս կողմերը խոպան անապատ դարձուցին. բայց մնացածն ալ Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի վերջին կռիւը բոլորովին աւրեց ու ապականեց. մէյ մը Պարսիկներու կողմնակից Քիւրտերը գեղերը կը զարնէին, մէյ մը Խազախներու խումբը. ասանկով Սեւանայ ծովին քովերը 60 պզտիկ գեղ մնաց. 45 գեղի բնակիչները Ռուսերուն եկած ատեն տեղերնէն ելան գացին ու գեղերն անբնակ թողուցին: Հիմակ հոս Հայոց 6 եկեղեցի կայ. մէկալներն երեսի վրայ մնացեր են: Ռուսերուն թիւը հազիւ թէ 20ի կը հասնի, որովհետեւ միայն՝ թղթատարութեան մէկ երկու պաշտօնատէրներ, քանի մը զինուորական պաշտօնակալներ (օֆիչէալներ) ու Խազախներ կան: Հայոց գեղերն ըստ մեծի մասին լճին արեւմտեան ու հիւսիսային կողմերն են: Ես շատ անգամ ասոնց հիւսիսային գեղերուն այցելութիւն ըրի, ուսկից վարձքով մարդ կը բռնէի որ հեռու բոյս ու ճճի ժողվեն: Ասոնց տնակը կէս մը հողի մէջ է, որպէս զի, ինչպէս իրենցմէ մէկն ինծի ըսաւ, ձմեռն աւելի տաք մնայ: Ամէն մէկ տնակին մէջ բաւական ընդարձակութեամբ երեք չորս խուց կայ: Կանայք հասարակօրէն բամբակ կը մանեն: Ամէն բանի մէջ կը տեսնուի որ սաստիկ աղքատ են: Աս գեղացիները Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի մէջ 1829ին եղած դաշինքէն ետքը իրենց երկրէն ելան ու հոս եկան, բայց աս տեղափոխութեան վրայ հիմա գոհ չեն: Ամէն մէկ տանտէր կամ ընտանեաց գլուխ՝ տարին իրեն համար երկու արծաթ ռուպլի գլխահարկ կամ մարդահարկ

պլոտի վճարէ, եւ 8 մինչեւ 12 արծաթ ռուպլի ալ հողադրամ (երկրի համար տուրք). այսչափ տուրքը ասանկ աղքատ մարդիկներու նայելով՝ ստուգիւ շատ է։ Բայց ասկից զատ՝ նաեւ տարուէ տարի հոսկից Վարասուխա գացող Թաթար ձիաւորներուն զգեստին եւ ուրիշ ծախքերուն ալ խեղճ բնակիչները պէտք են օգնել։ Իսկ տարին ռուս պաշտօնատէրներուն իրենց կողմանէ ըրած անհամար հարստահարութիւններն ալ ասոնցմէ դուրս են։ Տեղացիք ըսին որ իրենց կենդանիներն արածելու մէջ ալ շատ նեղութիւն կը կրեն, որովհետեւ նամակարանին (փօշթայի) ռուս պաշտօնատէրներն ամենէն գեղեցիկ արօտները (չայր-ները) իրենց ձիերուն համար կ՚առնեն, թէպէտեւ իրաւունք մը չունին։ Դարձեալ բնակչաց մէկ երեւելի շահը հիմա պակսած է։ Յառաջագոյն Երեւանի եւ Թիֆլիզի մէջ եղած կարաւաններու երթեւեկին պատճառաւ շատ բեռնակիր կենդանիներ վարձքով կը բանուէին ու ժողովրդեան մեծ շահ կ՚ըլլար. բայց հիմակ Ռուսաց կառավարութիւնը դրսէն եկած ապրանքներու շատ բարձր մաքս դնելով՝ վաճառականներու կարաւանները խափանուեցան։ Ասկից Տաճկաստանի Հայերն աւելի վաստըկեցան, որովհետեւ Դաւրէժի ու Տրապիզոնի մէջ երթեւեկող կարաւաններն աւելի եւս յաճախ եղան։

Ե Ր Ի Ւ Ա Ն

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Գեղեցիկ տեսարան։ Ջէնկի գետակին ձկները։ Հրաբխային քարեր։ Երեւանայ աւուտուրը, գիրքն ու պատերազմական նշանակութիւնը։ Երեւանայ բերդը։ Հայ դիւցազնուհի։ Երեւանայ բնակչաց թիւն ու անոնց աղքատ վիճակը։ Կառավարութեան կերպ։ Բարեխառնութեան աստիճան։ Երկրին բերքն ու Հայոց մշակութեան ճարտարութիւնը։ Մեծ ու Փոքր Մասիս։

ՄԱՑԻՍԻ գեղեցիկ արեւը ծագած էր ու Հայաստանի պայծառ կապուտակ երկինքէն ձիւնախաղաղ լեռներն ու դաշտերու բնակիչները հաճոյական եղանակաւ մը կը տաքցընէր։ Յօղաւէտ խոտերուն վրայ լորամարգը զուարթ կը հնչէր. վարդագոյն տարմահաւները ժայռերուն դալար ծածկութին վրայ սիրուն շարժումներով կը խայտային. որոնները, գետագաւններն ու գորշ ճայերը Սեւանայ ծովին վրայ երթեւեկելով՝ ձկնիկ ու գորտնիկ կը դիտէին, եւ որս մը գտածնուն պէս՝ ուրախութեամբ կը կռչէին. բազէն ու գետարծուին օդին բարձրագոյն գաւառներուն մէջ հանդարտ ու պերճ կերպով մը կը թռչէին. եւ լերանց ծայրերուն մօտ ժայռաբնակ արտոյտները՝ իրենց առաւօտեան ողջոյնը կ'երգէին։ Այսանկ զուարճալի տեսարանին մէջ Սեւանէն Երեւան ճամբայ ելանք։ Քովի Խազախս ալ առտուանց քիչ մը օղի խմելով շատ զուարթացաւ ու սկսաւ Խազախի երգ մը մրմռալ եւ երբեմն երբեմն կը դառնար ինծի կը նայէր որ կը հաճիմ թէ կը տհաճիմ. բայց երբոր թեթեւ ժանիք մ'ըրի, լռեց, ու չիմացաւ որ կառքին սաստիկ ցնցումներէն կը տանջուիմ, որովհետեւ իր սլաւեան մորթը չէ թէ միայն չէր զգար, հապա նաեւ անով աւելի առուգութիւն կը ստանար ու իր ախորժակը կը բացուէր, որով Խազախներու ստամոքսին մարսողական զօրութեան հրաշալի փորձերը տեսնելու շատ անգամ առիթ ունեցայ։ Ինք շատ ճարպիկ էր, բայց սաստիկ ալ գող. ուր որ կ'երթայի նէ, կ'ապսպրէի որ աղէկ զգուշա-

նան, ի վերայ այսր ամենայնի ամէն տեղ բան մը կը կոզէր, ու նոյն իսկ իմ քասկս ալ երբեմն երբեմն ծածուկ կը բարեւէր։

Մեր ճամբուն վրայ հասանք այն ջրանցքին՝ որն որ Սեւանայ լճէն ելլելով՝ իր ականակիտ ջրերովը Զենկի գետին հիւր կ'երթայ ու անոր հետ մէկտեղ Երասխ կը մտնէ։ Հոս կարթընկեց Հայեր նստած էին ու քովերնին նոր բռնած ձկեր ունէին, որոնցմէ տասուերկու հատ մը գնեցի, որ գինւոյ ոգիի մէջ դնելով Եւրոպա բերեմ, եւ Խազախիս յանձնեցի որ անոնք ոգիի տիկը դնէ, ու ես մօտաւոր ժայռերը զննելու գացի։ Հրաբխական քարերու խել մը գեղեցիկ կտորներ գտնելէս ետքը դարձայ, ու նայիմ որ Խազախս բոլոր մարմնով զբաղման մը մէջ է. մէյ մ'ալ, ափսո՜ս, տեսայ որ ձկերը նախ կտոր կտոր ըրեր ու այնպէս գինւոյ ոգիի մէջ դրեր է։ Աս բանիս վրայ սաստիկ կատղեցայ, բայց ինք կը զարմանար որ հոս տաքնալու ինչ բան կայ. "Անոր համար կտրտեցի, կ'ըսէր, որպէս զի ոգին աղէկ մը ձկերուն մէջ թափանցէ ու Երիւան հասած ատենդ աւելի համով ուտես,,։ Ասանկով այն աղուոր ձկերը փճացան, որոնց մէջ, ինչպէս քննելով իմացայ, երկու տեսակ ծածան (սաղան պալըղը) կար ու երեք չորս տեսակ անծանօթ ձկեր։ Կը յուսայի որ Երիւան անոնց չորցածը կը գտնեմ, բայց պարապի ելլելով՝ աւելի եւս դժուարեցայ։ Եւրոպայի բնախոյզները հոստեղաց ձկերը դեռ աչքէ անցուցած չեն, անոր համար անոնց ճիշդ ստորագրութիւնը եւ բնակիչներուն՝ ձկանց տեղւոյն ու տարածութեանը վրայ տուած ծանօթութիւնները շատ յարգի են։

Հոս Հայաստանի հրաբուխ լեռները քանի կ'երթայ ահեղ կերպարանք մը կը ստանան։ Մեծ մասը կոնաձեւ կամ բրգաձեւ են. բայց ամէնէն կանոնաւոր կոնաձեւը փոքր Արարատն է։ Ձորս կողմը ափիւն

կը տեսնուին հրաբուխներու ապակենման փայլուն քարեր, որոնք նաեւ այնպիսի ճամբորդի մը աչքին կը զարնեն, որն որ չերգիտեր թէ հոս մարած ու սառած հրային գետնի մը վրայ կը քալէ։ Քովի խազախս զարմանալով մը աս փայլուն քարերէն քանի մը կտոր առաւ ու ըսաւ որ հոս ժամանակաւ ապակւոյ շատ գործատուններ եղած պիտի ըլլան։ Ուր որ նոյն ապակենման քարերը կան նէ, քովերնին ալ չեչաքար (փոմզա Թաշը) կայ, որն որ աս ապակենման նիւթին հալած ատենը փրփուրի պէս անոր երեսը կեցած ու անոր սառած ատենը՝ վրայէն բաժնուած պիտ՚որ ըլլայ։ Երբոր Սեչանէն 20 ռուսական մղոն հեռացած էինք, առաջին անգամ Մեծ. Արարատը տեսայ։ Աս հուշակաւոր ու հսկայ լերան ճերմակ ձիւնեղէն կատարը հեռուանց ու խարունկանց քովի սեւ ու անձիւն լեռներուն մէջէն դէպ ի վեր կը բարձրանայ։ Անմիջապէս ճանչցայ որ ասիկայ նոյեան լեռն է, ու Հայ կառապանը սկսաւ գլուխը շարժելով ըսել որ Մասիսն է։ Գիշեր մը Ելար օթեւանը պառկեցայ ու երկրորդ օրը քանի որ ճամբաս յառաջ կը տանէի, Մասիսը կը սկսէր իր բովանդակ ծաւալովն ազատ ու պայծառ երեւալ։ Ասիկա անհնարին մեծութեամբ միապաղաղ սեւ քար մըն է։ Գուցէ բոլոր երկրիս վրայ ասանկ ամէն կողմանէ զատուած ու ասանկ մեծութեամբ քար մէկ մըն ալ չկայ։ Որ ճամբորդ աս ջրհեղեղեան լեռը տեսած ատենը՝ անոր առջեւը մէկ կրօնական ու պատմական ներքին ու խորին յարգութիւն մը չերզգար։ Աս ահեղ ու շքեղ տեսարանը բոլոր կրած ցաւերս ու նեղութիւններս մոռցուց։

Վերջապէս Երեւան հասայ. հոն ուղեկիցներս ալ գտայ։ Զինուորական Ռուս մեծերը զիս վերջին աստիճանի մարդասիրութեամբ ընդունեցան։ Ճամբորդութեանս պատմութեան մէջ Ռուսաց ստորին պաշ-

տանուտէրներուն անարժան վարմանցն ու հարստահարութեանցը վրայ շատ տեղ անհաճութեամբ խօսեցայ, բայց աս ալ պէտք է խոստովանիմ որ Ռուսաց հիւրասիրութիւնը խիստ քիչ տեղ կրնայ գըտնուիլ։ Երեւան. քաղաքը Երասխ գետին քովի դաշտին հիւսիսային արեւելեան կողմը կ'իյնայ ու Բաւագին չափմանը նայելով՝ Սեւ Ծովին երեսէն 3311 ոտնաչափ բարձր է։ Քաղքին առջեւէն կ'անցնի Զէնկի[1] որընթաց գետը, որն որ բնակչաց առողջ ու պարտէզներուն բեղմնաւոր ջուր կը մատուցանէ։ Շրջակայ բլուրներուն տեսքը միջակ բան մըն է, բայց հեռուանց չորս կողմը պատող բարձր լեռներուն դիրքը շատ սքանչելի է։ Մերձաւոր տեղերուն այնչափ գեղեցիկ քարերը շէնքերուն չեն գործածեր, նոյնպէս անտառ անկելու փոյթ չըլլալով՝ փայտի խիստ պակասութիւն կայ։ Քաղքին հաստատութիւնը հինէն մնացած չէ, վաճառականութիւնն իյնկած է. քանի որ Ռուսի դրօշները Երասխ հասան ու Կանկրինեան (այսինքն դրսէն եկող ապրանքներուն համար տասանիկ շատ մաքս պահանջելու) դժբախտ կարգադրութիւնն եղաւ, Դավրէժէն Տրապիզոն գացող մեծ կարաւաններուն երթեւեկը բոլորովին դադրեցաւ, որն որ բնակիչներուն ստուգիւ մեծամեծ վնասներ եւ ըստ հետեւորդի աղքատութիւն պատճառեց։ Անոր համար զարմանք չէ որ բնակիչները Պարսից բռնութիւնները գիտնալով ալ՝ ասդին անդին դարձեալ անոնց իշխանութիւնը բաղձալի կը համարին։ Շուկաներն ու վաճառանոցները շատ ողորմելի են։ Անոնց մէջ Քիւրտի տղայ մը տեսանք, որն որ իր կոկորդովն ու լեզուովը այնպիսի զարմանալի երաժշտութիւն մը կ'ընէր որ Եւրոպա ըլլար նէ, աղէկ ստակ կը կտրէր։

Պատերազմական նկատմամբ Երեւան Ռուսաց ձեռքը մեծ նշանակութիւն ունի եւ աղէկ ամուր դիրք

[1] Աս գետը հին ատենները Հրազդան կ'ըսուէր։

է։ Քաղքէն աւելի տեսնելու արժանի բաներ կան բերդին մէջ, որն որ ըստ ինքեան շատ ամրութիւն մը չունի։ Ասիկա քաղքէն քառորդ ժամ մը հեռու է ու բոլորտիքը հազիւ թէ քառորդ մը կը տեւէ։ Իր շրջապատը երկու պատուար կայ, ներսինը դրսինէն ամուր է։ Երբ որ Նիկողայոս կայսրը 1837ին Հայաստան կը պտըտէր, բերդին ակարութիւնը տեսած ատեն՝ քովիններուն ըսուցեր է որ Երիւանի բերդին ամրութեանը վրայ ինծի ծուռ գաղափար մը տուած էին։ Ռուսք Երիւանն առնելնին յաղթական մեծաբանութեամբ մը կայսեր իմացուցին, որն որ նոյն տեղը յառաջագոյն անձամբ տեսած ըլլար նէ, գուցէ հիմակ Երիւանեան Բասդեւիչին պերճ պատուանուններէն մէկը պակաս կ'ըլլար։ Ընդհանրապէս խօսելով՝ Նիկողայոս աս կողմերուն այցելութիւն ըրաւ նէ, շատ բանի մէջ յառաջուան գաղափարները փոխեց, ու միտքը դրաւ որ բոլորովին խաղաղական ընթացք մը բռնէ ու նորանոր աշխարհակալութիւններ ընելու բաղձանքը թողու, որովհետեւ, ինչպէս ինք ըսեր է, "Հարկաւոր է որ Պարսից ձեռքէն արդէն առնուած երկիրները լաւագոյն վիճակի մը հասնին, ու տէրութեան հոգաբարձութեամբը հիմնական խեղճութենէ ազատին։ Անոնք նոյն թշուառութեան մէջ թողուլն ու նոր երկիրներ վաստըկելու ջանալը՝ իմաստութիւն մը չէր։" Թէպէտ եւ Ռուսի Հայաստանին սահմաններուն մօտ զանազան տեղեր նոր ու ամուր բերդեր կը շինուին, բայց ասոնք ապագայ ժամանակաց եւ հիմակուընէ չգիտցուելու դէպքերուն զգուշութեանը համար են։

Պարսիկները բերդին ներսի պատերուն վրայ զանազան պատկերներ նկարած են, որոնք շատ անկատարութիւններ ունին, բայց մէկ քանի հատին վրայ ալ բաւական վարպետութիւն կ'երեւայ։ Ասոնցմէ զատ՝ մտադրութեան արժանի է կործանած մզկիթ մը, որն որ իր աշտարակովը մէկտեղ շատ զարդարուն է։

Թուսերը բերդին մէջ զինատուն մ'ունին, ուր Պարսիկներէն առնուած 6000 կտոր ջինջ ու փայլուն զէնք դրած են։ Նիկողայոս կայսրը սա բերդին մէջ բնակեցաւ ու պատին վրայ իր անունը գրեց, որուն վրայ հիմա շրջանակ (չէրչէվէ) ու ապակի դրած կը պահեն։ Բերդին պատուհաններէն մէկը Հայ դիւցազնուհւոյ մը գործած քաջութեամբը շատ երեւելի եղած է ու ամէն պտըտողներուն մատնանշուած կը ցուցուի։ Աւիկա Երասխի եզերացը վրայ եղած գեղի մը մէջ աղքատ ու համեստ ծնողաց որդէն նշանուած դուստրն էր։ Վերջին Պարսիկ բերդապետը Հիւսէին Խան իր խժական սովորութեանը համաձայն՝ զանիկա բռնի մահմետական ընելու համար՝ իր ծնողացը ձեռքէն յափշտակեց, իր բնակարանին մէկ կողմը բանտ դրաւ ու ամէն կերպով աշխատեցաւ որ զանիկա իր հաստատութենէն խախտէ։ Սպառնալիք, քաղցր խօսքեր, պատիւ, պարգեւ, երաժշտութիւն, ամէնն ալ իրար յաջորդեցին, բայց ամէնն ալ դերեւ ելան։ Արամեան դիւցազնուհին անդրդուելի կը կենար, ամէն հրապուրիչ բաներն ու խոստումները կ'արհամարհէր ու կը բաղձար որ իր ծնողացը դառնայ։ Երբ որ սա վիճակի մէջ էր, գիշեր մը առանց քնանալու եւ հառաչանքով կեցած ատենը լսեց որ դուրսը իրեններէն մէկը կ'երգէ։ Ասով հոգի առաւ, պարսպին պատուհանը բացաւ, վանդակը (խաֆէսը) վերցուց ու անանկ բարձր պատուհանէն վար ու խրամէն (խէնտէկէն) անդին ցատքեց որ ծնողացը տունը փախչի, բայց հաշմեցաւ (սախաթլեցաւ) մնաց։ Պարսիկները հասան, զինքը բռնեցին ու Հիւսէին Խանին առջեւը հանեցին, որն որ անոր արիութեան ու հաստատութեանը վրայ զարմանալով՝ շատ պարգեւներ տուաւ ու ծնողացը խաւրեց։

Իրիկունները երբոր օդը քիչ մը կը զովանար, Երեւանի բերդին հրամանատար Նիլ գնդապետը

զմեզ իր գեղեցիկ ու Ջրարբի բուրաստանը կը տանէր, որն որ Ջէնկի գետին աջ կողմն է։ Գետին վրայ ձգուած է հաստատուն քարաշէն կամուրջ մը, որն որ դարերէ ի վեր ան որընթաց ու շատ անգամ աճող Ջէնկիին կը դիմանայ։ Ժողովրդեան աւանդութիւնը ասիկա, ինչպէս նաեւ ուրիշ քանի մը շքեղ ու տեւական գործքերը՝ Հռոմայեցւոցմէ շինուած կը համարի։ Մենք իրիկունները հոս կը նստէինք, ու առ՝ մտադրութեան արժանի երկրին ժողովրդեանը, սովորութեանցը, վիճակին ու նոր պատմութեանը վրայ օգտակար խօսակցութիւններով ժամանակնիս կ'անցընէինք։ Ասիկա ինծի անմոռաց պիտի ըլլայ։

Երիւան քաղքին բնակչացը թիւը 11 մինչեւ 12 հազար կը հանի, որուն մեծ մասը Հայ է։ Ռուսերէն զատ Եւրոպացի բնակիչ չկայ։ Իսկ գեղերու մէջ Մահմետականներն աւելի կ'երեւան։ Ռուսաց Երիւան գաւառին տիրելու ատենը՝ բնակչաց հազիւ թէ երեքին մէկը Հայազգի էր, բայց Ատրպատականէն եւ ուրիշ կողմերէն Հայոց բազմութիւն հոս գալով՝ եւ ասոր հակառակ Մահմետական Թաթարները միօրինակ Պարսկի գաւառները փախչելով՝ քրիստոնէից թիւը շատցաւ։ Թէպէտ հիմա Ռուսի կառավարութիւնը թող չտար որ ուզողն ելլէ երթայ, բայց սահմաններու պահպանութիւնը կատարեալ չըլլալով՝ եւ միանգամայն սորկի զօրութեամբ՝ Թաթարներէն շատ անձինք երկրէն հեռանալու միջոցը կը գտնեն։ Թաթարներուն երթալուն պատճառը կրկին է, նախ՝ որ Ռուսաց դէմ կրօնական ատելութիւն մ'ունին, եւ երկրորդ՝ որ ժամատախտի զգուշութեան համար շատ նեղութիւն կը կրեն։ Երբ որ Թաթարներու գեղի մը մէջ ժամատախտ կը ծագի կամ շատ անգամ միայն ա՛ս պատրուակաւ՝ գեղապետին հրամանաւը գեղը խիստ կը պաշարուի, եւ ժամատախտի ընդունակ եղած նիւթերը կրակ կը ձգուին։ Ստոյգ է որ կայսե-

րական հրովարտակի մը այրած բաներուն տեղ զուտ տալով հատուցում կը հրամայէ, բայց աս տալը պաշտօնատարներուն գրպանը կը մնայ։

Այն իսկ Ռուս պաշտօնաւորները խոստովանեցան որ Երեւան նահանգին աղքատութիւնն ու խեղճութիւնը տարուէ տարի երթալով կ'աւելնայ։ Ճարտարութիւն չկայ. երկրին բերքն ու պաճարներուն ծնունդը հազիւ թէ տեղացւոց կը բաւէ։ Ռուսի արքունի գանձն ու հոս հաստատուած պաշտօնատէրներն սաստիկ աղքատ երկրէ տարուէ տարի կէս միլիոնէն աւելի արծաթ ռուբլի կ'առնեն, եւ ասոր տեղը բանող կամ լցընող բան մը չիգար։ Երկրէն դուրս խրկելու ապրանք չկայ որ բնակիչները անով շահին։ Յառաջագոյն դէթ աս կար որ Պարսկաստանի կողմերէն ապրանքներ առնելով եւ ուրիշ տեղեր յուղարկելով կրնային շահիլ. իսկ հիմա Ռուսիոյ բարձր մաքսի կարգադրութիւնը մինչեւ Երասխ տարածուեցաւ, որպէս զի դրսէն ապրանք չմտնելով՝ բնակիչները ստիպուին Ռուսաստանի ներքին կողմերէն ու մանաւանդ Մոսկուայէն ապրանք բերել տալ, որով Ռուսաց գործատուններուն ալ աղէկ վաստակ ունենան։ Աս բանս ելեւմտից պաշտօնեայ Կանկրին մտածած էր, բայց իր յոյսը բոլորովին պարապի ելաւ. վասն զի ասով բնակչաց շահաւոր բարեկեցութիւնը կործանեցաւ, երկրին վրայ երկարատեւ վէրք մը դրուեցաւ եւ Ռուսաստանի ալ օգուտ մը չեղաւ, որովհետեւ աս աստիճանի աղքատութեան մէջ ինկած ժողովուրդը ինչպէս կրնայ Մոսկուայէն զարդի ապրանք բերել տալ։ Խեղճ տեղացիք իրենց շահաւոր առուտուրը կորսնցընելէն ետքը՝ ցաւալի կերպով մը երկայն ատեն կուսակալներուն ձեռքովը կողոպտուեցան ու կեղեքուեցան։ Ամէն մէկ կուսակալ հոս թագաւորի պէս կ'ապրէր. իրենց զուտ դրամական շահերէն զատ՝ ծառայից բազմութիւն,

արծաթեղէն սպասներ, եւ ուրիշ ամէն բան տեղն էր, որոնց բոլորին համար ժողովուրդը կը վճարէր։ Բայց ասոնց մէջ ոչ Բեդրոսպուրկի կառավարութիւնը, ոչ Տփղիս նստող ընդհանուր կուսակալը եւ ոչ ալ բնաւ կայսրը յանցանք մ'ունի։ Ուրիշ ամէն տէրութիւններէն աւելի դժուարին է Ռուսաստանի մէջ հեռաւոր գաւառներուն վիճակին վրայ ճշմարիտ տեղեկութիւն առնել։ Պաշտօնատէրները ձեռքերնին անհամար միջոցներ ունենալով՝ ատիկա կ'արգելեն ու երբեք չեն թողուր որ Տփղիս կամ Բեդրոսպուրկ իրենց վրայ լուր մը հասնի։

Կայսրը հաստատութեամբ ու անկեղծութեամբ կ'ուզէր որ Կովկասեան գաւառներուն աղէկ կառավարութիւն մը տայ. եւ աս վախճանաւ նախ Հան ատենակալը, ետքէն Չեռնիշեւ իշխանն ու Պ. Փօզէնը խաւրեց, որ երթան երկրին վիճակը ճիշդ քննեն։ Պ. Հանին գիտաւորութիւնը շատ սքանչելի էր. վասն զի աս ազատամիտ ու սրատես մարդը գիտեց որ ժողովուրդը զինուորական խիստ կառավարութեան տակ սաստիկ նեղութիւն կը կրէ. ատիկա մեղմացընել ուզելով՝ քաղաքական կառավարութիւն մը ու քաղաքական պաշտօնատէրներ դրաւ, բայց նոյն ատենն ալ դժբախտութեամբ ժողովուրդը քիչ թոշակ ունեցող ստորին պաշտօնաւորներուն կաշառակերութեանը, արծաթսիրութեանն ու հաճոյքը մատնուեցաւ։ Անկէց զատ՝ շատ անգամ կը պատահի որ Ռուսաստանի մէջ վատանուն, յանցաւոր կամ անճարակ մարդիկ պաշտօններնէն իյնալով՝ իրենք զիրենք ծածկելու համար կ'առաջարկեն որ Կովկասեան գաւառներուն մէջ իրենց պաշտօն մը տրուի։ Ռուսաստանի կառավարութիւնը արդէն հանտեղուանքը խրկելու շատ մարդ չգտնելով՝ ատանկ ինք զինքը առաջարկող մարդ մը պատահի նէ, անմիջապէս կ'ընդունի ու Կովկասեան գաւառները կը խաւրէ։

Ատանկ մարդիկներէն ինչ բարի բան կրնայ յուսացուիլ։ Կաշառակերութիւնը Ռուս պաշտօնատէրներուն մէջ այնպէս արմատացած է որ անիկա խլելու համար յանցաւորը միայն պաշտօնէն վար առնելով գոհ ըլլալու չէ, հապա ուրիշ դէպքերու մէջ եղածին պէս հոս ալ անաչառ ու խիստ պատժելու է, այսինքն՝ կաշառակեր պաշտօնաւորին մեղքով վաստըկած ինչքը յարքունիս գրաւել, զինքը բանտարկել, Սիպերիա քշել եւայլն։ Հան տեղնակալին կարգադրութիւնը շատ պատուական կ'ըլլար, եթէ Երիւան նահանգին դպրոցներուն փոյթ տանելով՝ անոնց մէջ նոյն իսկ տեղացիներուն աղայքը կրթուէին ու անոնցմէ պաշտօնատէրներ դրուէին։ Բայց անիկա հոգացող չկար. դասատունները երեսի վրայ մնացած էին. անանկ խելացի տղոց մէջ տգիտութիւնը տիրած էր։ Վերջապէս Նայտհարդ զօրապետն ու Վորոնցով իշխանը կառավարած տեղերնուն վրայ հայրական խնամք մ'ունենալով՝ սկսան աս բանիս փոյթ տանիլ որ դասատունները կարգի դնեն, եւ ինչպէս ճամբայ ելլելու տենս լսեցի, Պր. Աբովեանն ալ Երիւանի դպրոցին կարգաւոր դրին։ Աս հոգաբարձութիւնները շարունակուելու որ ըլլան, կը յուսացուի որ ատենէ մը ետքը երկրին վիճակը քիչ մը աղէկնալու կը սկսի ու ժողովուրդը իր խեղճութենէն քիչ մը հոգի կ'առնէ։

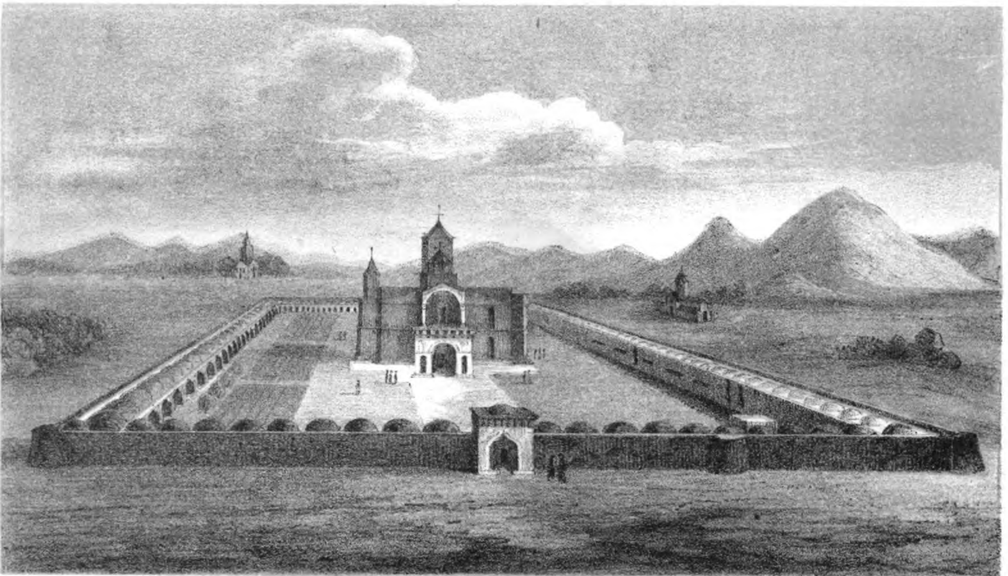
Քանի որ Երիւան էի, ամէն առտու կանուխ երկրին բոլորտիքը զննելու կ'երթայի, բայց կէս օրուան մօտ տուն կը դառնայի, որովհետեւ հոստեղացտապը տանելի բան չէ։ Զգուշութիւն չընողը այնպիսի տենդի (օըլնմայ) մը կը հանդիպի որ բժշկուելէն ետքն ալ մարդուս վրայ շատ տկարութիւն ու մարսողութեան դժուարութիւն կը մնայ։ Սեւանայ ծովին քով Մայիսի կէսէն վերջը օրհասարակին տաքութիւնը Ռէոմիւրի ջերմաչափին վրայ 12—14 աս-

տիճան էր․ իսկ Երեւան՝ որ անկից օրուան մը ճամբայ հեռու է, Մայիսի 24ին շուքի մէջ Ռէօմիւրի 24 աստիճան էր, եւ արեւի մէջ 40°։ Յունիսի սկիզբները տաքութիւնն այնպէս սաստկացաւ որ կէսօրէն յառաջ ժամը 11էն մինչեւ իրիկուան 4 դուրս ելլելու մէկը չէր համարձակեր։ Շատ Ռուս պաշտօնեականներ հաստատեցին որ երբեմն բերդին ներսի դին շուքի մէջ տաքութիւնը 38° Ռ․ եղած է։ Պր․ Կոխ՝ Երեւանի ամառուան տաքութեանն ամենէն բարձր աստիճանը կը դնէ 35° Ռ։ Ցրտութիւնն ալ նոյնպէս է։ Կոխ գնդապետը այնպէս կը յիշէր որ Յունուարի մէջ Ռէօմիւրի 24 աստիճան ցրտութիւն եղած ըլլայ․ իսկ Տիւպուա 26 աստիճանի ցրտութիւն ալ կը յիշատակէ։ Ամառուան տօթագին ժամանակը հոս ամէն պաշտօնատէրներն ու զինուորական մեծերը Երեւանէն կէս օր հեռու գեղ մը կ'երթան, ու հոն դալար բոյսերու եւ կարկաջահոս վտակներու քով կը զբօսնուն։

Երեւանին շրջակայ մօտաւոր տեղերը շատ չոր ու անջրդի են, բայց հաստեղաց մարդիկներուն փոյթը բնութեան օգնած է։ Ախնէացիներէն զատ՝ գուցէ բոլոր աշխարհքիս վրայ անանկ ժողովուրդ մը չկայ որ երկիրը պտղաբեր ընելու համար ջուրն այնպէս աղէկ գործածէ, ինչպէս Հայերն ու Պարսիկները կ'ընեն։ Այնպիսի տեղուանքը, ուր որ երկիրը խիստ փոքր բանն ալ ինք իրմէ չիբուսցըներ, աս ազգերը զարմանալի աշխատասիրութեամբ բերրի մշակութեան մը հասցուցած են․ ինծի կ'երեւայ որ աս ծիւղին մէջ Եւրոպայի բոլոր ազգերը նոյն երկու ազգէն օրինակ կրնան առնել։ Արտերուն չափաւոր առատ հունձքը միայն արուեստական ոռոգման պտուղն է։ Ուր որ գետակ մը կամ վտակ մը լեռնէն դէպ ի Երասխ կը վազէ, երկիրը ջրելու համար հազարաւոր փոսերու մէջ կ'առնուի։ Հաւասարակօրէն աս գետակները՝ որ

տուտա կը բլեն, եւ իրենց ճամբուն վրայ հալած ձիւներուն ու պատառհած աղբիւրներուն ջրերովը շատ կը մեծնան, Երասխ գետը մտած տեղերնին պղտոր ու սակաւաջուր են, որովհետեւ մինչեւ որ հոն հասնին նէ, ամէն դի արուեստական ջրանցքներէն քալելով՝ ծարաւուտ երկիրը կը ջրեն։ Իսկ քանի մը գետակներէն (ինչպէս է Ապարանի յորդառատ վտակը) եւ ոչ կաթիլ մը Երասխ կը մնէ. իր բոլոր ջուրը պարտէզներու եւ արտերու կ'առնուի։ Ամէն մէկ վտակը, ամէն մէկ աղբիւրը, ամէն մէկ լիճը սքանչելի եղանակաւ մը Հայը գործածել գիտէ։ Երեւանայ գեղեցիկ պարտէզները ասանկ ջանքով յառաջ եկած են։ Հասարակաց պտուղներուն մէջ երեւելի է խաղող, խնձոր ու թութ։ Քանի մը տեղ ապրտուելով լսեցի որ Ռուսերը ջրանցքներուն այնչափ խնամ չեն տանիր, ուր որ Պարսիկները թէպէտ բռնութիւններ ալ կ'ընէին, բայց ջրանցքներուն պահպանութեան համար անշէջ եռանդ մ'ունէին։

Ինչպէս յառաջագոյն յիշատակեցի, հեռուանց Երեւանի չորս կողմը պատող լեռները անոր առհեղ տեսք մը կու տան։ Քաղքին հարաւային արեւմտեան դին 50—60 ռուսական մղոնի հեռաւորութեամբ կայ Մասիս լեռը. իսկ հիւսիսային արեւմտեան կողմը գրեթէ նոյնչափ հեռու է Արագած լեռը։ Արեւելեան դին Ահմանկան հրաբուխ լեռներուն ճերմակ կատարն ու ցից կողերը կ'երեւան։ Մեծն Մասիս երեք ընդարձակ տէրութիւններուն (Ռուսաստանի, Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի) սահմանն է. շատ անգամ կը պատահի որ սար քովերը պտըտող թափառական քիւրտերը ամսոյ մը մէջ երեք տէրութեան հպատակ կ'ըլլան։ Բաւական չափածին նայելով՝ Մեծն Մասիս ծովին երեսէն 16,254 ոտնաչափ եւ Երասխի դաշտէն 13,530 ոտնաչափ բարձր է։ Կարդացողը կրնայ երեւակայել թէ աս լայնատարած դաշտին վրայ

Է Ջ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն

տասնեկ մեծ ու ամէն կողմանէ զատուած միապաղաղ քար մը ի՜նչ սխրալի տեսք պիտի՛ որ ունենայ։ Անիկա ժամանակ մը Հայաստանի մեծ վառարաններէն դուրս ելած յաղթ լեռներուն ամէնէն աւելի հսկան է։ Երկրիս վրայ ուրիշ լեռ մը տասնեկ շքեղ պատկեր մը չունի։ Մեծ Մասիսին լայնութիւնն ու զանգուածը աւելի զարմանալի է քան թէ բարձրութիւնը։ Եթէ Փոքր Մասիսին պէս կանոնաւոր բրգաձեւ մ՚ ըլլար ու այնչափ տարածուած չըլլար նէ, աւելի բարձր կ՚երեւար եւ երկրին աւելի զարդ կու տար։ Մասիս հիւսիսային, արեւելեան ու հարաւային կողմանէ բոլորովին կղզիացեալ է, ու Ետնայի եւ Վեսուվի պէս անմիջապէս դաշտէն վեր կը բարձրանայ. միայն արեւմտեան կողմանէ Արարատեան լերանց շղթային հետ հաղորդակցութիւն մ՚ունի։ 1843ին Մայիսին վերջերը Մասիսի կէսին վրայ ձիւնը հալած էր։ Քաղեքէն, ծարաւէն ու տաքութենէ տաժանած ատենս աս լեռներուն մտնաւանոց։ Մասիսի տեսքովը ի՜նչչափ կը մխիթարուէի ու կը զօրանայի։ Գրեթէ խոփկուն չէզաւ որ աս տեսարանով չզմայլէի, ու միօրինակ կը բաղձայի որ ժամ մը յառաջ երթամ տեսնեմ։

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Երիւանէն Էջմիածին։ Երասխայ դաշտ։ Էջմիածնայ շէնքերը։ Հայոց ճարտարապետութիւնը։ Էջմիածնայ յառաջուան փառաւորութիւնը, հիմակուան նշանաւոր բաներն ու գրատունը։ Էջմիածնայ ձեռքով Ռուսին գիտած շահը։ Կաթուղիկոսի ընտրութիւն։ Էջմիածնայ կրածները։ Պարսիկ կուսակալի այցելութիւն։ Հայկական ազգին նշանակութիւնն ու Հայոց կրօնական միութիւնը։

ԵՐԻՒԱՆԻ ու Էջմիածնի մէջ եղած հեռաւորութիւնը 19 ռուսական մղոն է։ Ճամբան Երասխ գետին դաշտին վրայէն կ՚երթայ, որուն մէջ Հայոց ու Թաթարաց շատ գեղեր կան. երկիրը ինք իրեն մնալու ըլլար նէ, դուցէ պտուղ չէր բերեր, բայց հիմակ արուեստական ոռոգմամբ աղէկ մշա-

կուած ըլլալով՝ բաւական բերրի է։ Ինչպէս Պարսկաստանի չոր դաշտերուն վրայ, նոյնպէս հոս ալ խառնեղէն բոյսերը քիչ են։ Դաշտին տեսքը տխուր ու մենակերպ[1] կ'ըլլար, եթէ հեռուանց ան բարձր ու երկնաբերձ հրաբուխ լեռները չըլլային, որոնց ծայրը երբեմն կրակով կարմրցած ու լուսաւորուած էր, իսկ հիմակ աւազին ու մշտնջենաւոր սառոյցներով ծածկուած է։ Երասխայ դաշտը պատող սա հսկայ լեռներուն մէջ Մասիս ամենէն ահեղն ու շքեղն է։ Ճամբորդութեանս բուն վախճանը սա սուրբ լեռն ըլլալով՝ զանիկա տեսնելու վրայ շատ կ'ուրախանայի, ու Գարապաղեան նժուգիս վրայ յառաջ կ'երթայի։ Նոյն օրը պայծառ ու գեղեցիկ օր մըն էր, բայց աւելի սաստիկ ամառուան քան թէ գարնան կը նմանէր։ Նախընթաց օրը ջերմաչափին վրայ 24 աստիճանի տաքութիւն կար շուքի մէջ, ու 40° արեւու մէջ։ Սակայն մեր ճամբորդութեան առեն օդն այնչափ տօթագին չէր, վասն զի Արագած լերան ճղճղկէն ու ձիւնապատ կատարէն անոյշ հով մը կը փչէր եւ արեւուն տապը քիչ մը կը բարեխառնէր, որով մեր՝ սաստիկ աղէկ ձիերուն վրայ ըրած ճամբորդութիւննիս ալ մեզի մեծ հաճութիւն ու բերկրութիւն կու տար։

Էջմիածին Երասխայ դաշտին արեւելեան կողմն է, եւ չափաւոր հեռաւոր տեղէ մը կը տեսնուի։ Ես ձիս վազցընելով՝ ընկերներէս յառաջ գացի, ու երկու մեծ վանքի առջեւէն անցնելէն ետքը՝ պարըսպապատ կաթուղիկոսարանը հասայ, որն որ Վաղարշապատ գեղին քովն է։ Կաթուղիկոսարանին եկեղեցին Տփղիսի Հայոց եկեղեցիներուն շատ կը նմանի։ Եկեղեցւոյն վրայի գմբէթը կամ կաթողիկէն գնտաձեւ կամար չէ, հապա բրգաձեւ ու սրածայր։ Վաղարշապատը՝ որն որ ժամանակ մը բոլոր Հայաս-

[1] Monotone.

տանի հաշտակաւոր մայրաքաղաքն էր, հիմակ անշուք գեղ մը եղած է։ Կաթուղիկոսարանին չորս կողմն եղած գաւիթը շատ ծառ չունի։ Ջուրն արուեստական ճամբաներով Ապարան գետակէն կը բերուի․ եթէ ժիր մարդիկներու ձեռքով աս ջուրը հոս չբերուէր, ամառուան արեւը բոլոր գետինը կ'այրէր ու կը տոչորէր։ Էջմիածին երեք գլխաւոր շէնք կայ, Ա․ Կաթուղիկոսարան, Բ․ Հիւրանոց՝ որ Ղազարապատ կ'անուանուի եւ ուխտաւորաց բնակութեան կը գործածուի, ու Գ․ Վաճառանոց՝ որն որ Քէրվան Սէրայ կը կոչուի․ ասիկա գրեթէ Էջմիածնի համբարանոցն է, որովհետեւ կերակրեղէններն ու զգեստեղէնները հոնկից կը հայթայթուին կամ կը գնուին․ Եկեղեցւոյն մենարանն ալ հոս է։ Եկեղեցին քառակուսի ու խաչաձեւ է, մէջտեղը չորս սիւն կայ, որոնց վրայ հաստատուած է կաթուղիկէն։ Ժամը երեք գ[illegible] ունի, գլխաւորը Լուսաւորչի դուռ կ'ըսուի։ Հ[illegible]կուան ճակատը հինէն շատ տարբեր եւ զանազան ճարտարապետական ձեւերու միաւորութիւն մըն է, որովհետեւ այլեւայլ ժամանակ շատ նորոգութիւններ եղած են, բայց միշտ Հայոց սեպհական ճաշակը կը տիրէ, թէպէտեւ Տիւպուա քաջ հնադէտը հոս յունական ճարտարապետութեան հետքը կը տեսնէ, եւ ասկից ցուցընել կ'ուզէ որ աս շէնքը ստուգիւ շատ հին ու Տրդատայ ժամանակէն է, որն որ իբրեւ շինուածատէր թագաւոր յունական ճարտարապետութիւնը Հայաստան բերել կ'ուզէր։ Աս մտքով Գառնի գեղը յոնիական ոճով գեղեցիկ պալատը շինեց, որ գետնաշարժէ կործանած, բայց ամբողջ մնացած է․ ասիկա կը կոչուի Գահ Տրդատայ (Թախթի Տըրդատ) ու դեռ չէ քննուած։ Էջմիածնէն ուրիշ եկեղեցիներու մէջ չիտեսնուիր որ հին Հայ ճարտարապետները Յունաց նմանել ուզած ըլլան։ Թէպէտ Էջմիածնայ մէջ շատ նորոգութիւններ

ու յաւելուածներ եղած են, բայց բուն հին շէնքը միշտ կը մնայ քրիստոնէական կանոնաւ հնութեան յարգի յիշատակարան մը։ Եկեղեցւոյն վրայ ամէն տեղ գրերով ծածկուած է, նոյն իսկ զանգակներուն վրայ լեցուն գիր է։ Տիւպուա եւ Պոռէ՝ երկու նոր գիտնական ճամբորդները եկեղեցւոյն երեսէն խել մը յունարէն արձանագիրներ օրինակեցին, որոնք քրիստոնէութեան առաջին դարերուն կը վերաբերին։

Գուլեանիէ, Շարտէն, Տուռնըֆոր Գաղղիացի ճամբորդներն՝ որ 1660ին մօտ աս հռչակաւոր տեղը պտըտեցան՝ Էջմիածինը հիմակուընէ շատ աւելի գեղեցիկ ու ծաղկեալ կը ստորագրեն։ Նոյն ատենը վաճառականաց կարաւաններն աս կողմերէն անցնելով՝ երկրին հարստութիւն կը բերէին, եւ ընչաւէտ Հայ վաճառականներն առատ ընծաներ կու տային։ Գուլեանիէ զարմացաւ մնաց ան մեծագին գանձերուն վրայ, որոնց Պարսիկներն ու մէկալ այլազգիները դեռ ձեռք չէին դպցուցեր։ Եկեղեցին վերջին աստիճանի զարդարուած էր։ Կաթուղիկոսը Պր. Գուլեանիէին ու իր ուղեկիցներուն պատուոյն՝ ցլամարտութիւն մ'ընել տուաւ, որուն մէջ ութ գոմէշ պատերազմելու գրգռուեցան եւ երկուքն անմիջապէս ինկան մեռան։ Իսկ Տուռնըֆոր եկեղեցւոյ զարդերուն, երկրին մշակութեանն ու պտղաբերութեան վրայ մեծ զարմանքով կը գրէ. Մենարանին բուրաստանը (ծաղկի պարտէզը) շահօքրամներով (գարանֆիլներով) ու անթառամ ծաղկով (գորիֆէ չիչէջով) լեցուն էր, կ'ըսէ, ու հօստեղս Դրախտ կը կանչէ. բայց հիմա քանի մը տեսակ հասարակ կանանչեղէններէ զատ՝ ուրիշ բան չիտեսնուիր։ Պտղոյ ծառերն են գլխաւորաբար թթենի ու ծիրանենի։ Նոյնպէս եկեղեցւոյն հին զարդերը չկան։ Կաթուղիկոսին խուցն ալ հիմա պարզ է. հոն Աստուածածնայ մետաքսով բանուած պատկերը կայ, որն որ

Ռափայէլի օրինակին նմանցուած է, եւ այնպէս բարակ ու գեղեցիկ է որ քիչ մը հեռուէն նկարուածի պէս կ'երեւայ. ասիկա Հնդկաստանի Հայ բարեպաշտուհի մը բաներ ու խրկեր է: Դարձեալ՝ փղոսկրէ շինուած պատկեր մը կայ, որն որ Աբրահամու զոհը կը ցուցընէ: Պատկերուն վրայ մարտիրոսաց եւ Ս. Գրիգորի տանջանքները նկարուած են: Կաթուղիկոսական գահը շատ ճարտար քանդակագործութեամբ շինուած է, զորն որ Հնդկաստանէն հարուստ Հայ մը ընծայ է խաւրեր: Զարմանալի բան մըն է որ աւելի՝ հեռաւոր տեղերն են որ Էջմիածինը կը հոգան, քան թէ մօտաւորները, զոր օրինակ Տփղիս՝ ուր որ թէպէտ շատ հարուստ Հայեր կան, բայց տուրքերը տարէ տարի կը պակսին: Կաթուղիկոսարանին մէջ Ռուսիոյ տէրութեան կողմանէ մնանաւոր հոգաբարձու մը կը նստի, որն որ ամէն բանի վրայ կը հսկէ, ու հոն չեղած ատեն՝ իր տեղը փոխանորդ կը թողու:

Եկեղեցւոյ մէջ Քրիստոսի գեղեցիկ մէկ պատկերը կայ, զորն որ Քեռբորդէր անուանի ճամբորդը պարգեւած է, ու կ'ըսուի որ նաեւ ինք նկարած ըլլայ: Եկեղեցւոյ պատին կից՝ Անգղիայի Պարսկաստան եղող Պր. Ցոմհաննէս Մակտոնալտ դեսպանին ճերմակ մարմարիոնէ գերեզմանը կայ. ասիկա Դեհերանէն Անգղիա դառնալու ատեն՝ Թավրէժ հիւանդացաւ ու մեռնելէն յառաջ բաղձանք մը ցուցուց որ մարմինն Էջմիածին տարուի ու հոն թաղուի: Իր այրի ամուսինը նոյն գեղեցիկ գերեզմանաքարն Անգղիայէն խաւրած է եղեր: Կաթուղիկոսին թագն ու գաւազանը աւագ խորանին վրան էր, վասն զի հա Կաթուղիկոսը մեռնելէն ետքը մինչեւ որ նոր ընտրուի նէ, ասոնք խորանին վրայ կը մնան: Աս առաջակաղմեան Ասիայի մեծահռչակ եկեղեցին դարերով անանկ պատերազմի խռովութեանց մէջ մնաց, որոնք Երասխին ջրերը կարմիր արիւն ներկեցին:

Էջմիածնայ գրատունը ասոնց վրայ, ինչպէս նաեւ Հայաստանի պատմական կեդրոնն եղող Արարատայ երկրին վրայ շատ անգին աղբիւրներ կրնայ պահած ըլլալ, զորոնք մէկ հնագէտ մը աղէկ քըննելու ըլլայ նէ, կը յուսացուի որ իր աշխատութեան առատ վարձք գտնէ։ Աս գրքերը յառաջագոյն փոշիներու եւ մութ ծակերու մէջ մնացած էին, գուցէ ասոր համար որ յափշտակող Պարսիկներու եւ Քիւրտերու ձեռքէն ազատին։ Երիւան Նահանգը Ռուսաց հպատակ ըլլալէն ետքը, ա՛լ յափշտակութեան վախ չըլլալով՝ գրքերուն առանձին սենեակ մը որոշուեցաւ։ Իսկզբան հոս ամէն գրաւորական գանձերու հարուստ հաւաքում մը յուսացին, որովհետեւ Հռոմայեցիք, Բիւզանդացիք հոստեղաց հետ ուղղակի առուտուր ունեցան. Նոյնպէս Արաբացիք, Վիրք եւ Մղուլք իրենց գրագիտութեան ամենէն պայծառ ժամանակը հոս գտնուեցան, որոնց մէջ Արարատեան մենաստանը կրցաւ ինք զինքը պահել։ Դարձեալ սեպաձեւ գրերը կարդալու բալլէքը, Ասիական ազգերու լեզուներն ու պատմութիւնները հոս կը փըռտուէին։ Աշխարհագրաց Թագաւոր Ռիդդեր կ'ըսէ որ "Արեւելեան ազգաց վրդովմներուն առեն՝ աս քրիստոնէական ուսմանց ապաստանարանին մէջ գիտութիւնները շարունակ մշակուելով՝ բոլոր արեւելեան պատմութեան տարեգրութիւնները ուրիշ ամէն տեղերէ աւելի դիւրութեամբ հոս կրնային ժողվուիլ,,։ Յառաջուան ճամբորդները հոստեղաց գրքերուն թիւը 30,000 դրին. Պր. Եւգինէոս Պոռէ՝ 5—6000։ Գրատան ցանկը 1840ին ռուսերէն լեզուաւ առնուեցաւ. ասոր մէջ կայ 635 գիրք, 462 հատը հայերէն, մէկալները օտար լեզուաւ։ Ռուսերուն առած ցանկը 11 դաս բաժնուած է. Ա. Ս. Գիրք եւ մեկնութիւնք՝ 83 հատ։ Բ. Աստուածաբանական գրուածք՝ 20։ Գ. Բանաստեղծական՝ 8։ Դ. Արարողութեանց գրքեր՝ 33։

Ե. Պատմութիւն ու աշխարհագրութիւն՝ 86։ Զ. Հայերէն լեզուի դասական (classique) հեղինակներ՝ 34։ Է. Քարոզք եւ ճառք՝ 53։ Ը. Եկեղեցւոյ Հարք՝ 105։ Թ. Վանական գրքեր՝ 4։ Ժ. Հաւատոյ ճառանց վրայ՝ 14։ ԺԱ. Աղօթագիրք՝ 22։ Ամենէն աւելի անծանօթ գրքերը հինգերորդ դարին մէջն են, ինչպէս Աւղաններուն սկզբանը պատմութիւն՝ Թ. դարէն, Պաղեստինի պատմութիւն. Մաթուսաղա եպիսկոպոսին Հայաստանի աշխարհագրութիւնը՝ եօթներորդ դարէն եւայլն։ Հասատեղաց գրատնէն չէ թէ միայն Հայոց, հապա նաեւ անոնց հետ կապակցութիւն ունեցող մերձաւոր ազգերուն վրայ շատ տեղեկութիւններ կրնան ելլել։ Ինծի կ՚երեւայ որ Ռուսաց առած ցանկին մէջ գրատան շատ գրքերը չկան, ուստի եւ բոլորին գումարը 2000 կը սեպեմ. աւելի ալ կրնայ ըլլալ, բայց ստուգիւ ակնից պակաս չէ։

Մեր հասնելէն քիչ մը յառաջ նոր կաթուղիկոսին ընտրութիւնն եղած լմնցած էր։ Կայսեր կողմանէ տէրութեան խորհրդական Պ. Շելտուքին խառրուած էր որ կաթուղիկոսը ընտրող ժողովքին պահերէց նստի։ Ռուսաստան Պարսից ձեռքէն Հայաստանի քանի մը գաւառներն առած ատեն բարակ դիտաւորութիւն մ՚ունէր։ Ասանկ գուցէ զարմացան որ Թագաւորը նոյն ժամանակը շատ զիջողութիւն ցուցնելով Պարսկաստանի Ատրպատականի, Գիլանի ու Մազանդարանի բերրի նահանգներն ալ չպահանջեց, բայց Ռուսաստանի բուն դիտումն էր Էջմիածին առնել, որպէս զի ինչպէս հոռոմեղաց երկրին վրայ մարմնաւորապէս կը տիրէ նէ, նոյնպէս կաթուղիկոսին հագեւոր զէնքին վրայ ալ վարպետութեամբ ուղած կարգադրութիւններն ընելով՝ ամէն տեղերուն եւ մանաւանդ Ասիայի Հայոց մէջ կամաց կամաց իր ազդեցութիւնը հաստատէ եւ անոնց վրայ բարոյապէս տիրէ։ Հայերն ի սկզբան Մոսկովին վրայ քիչ մը ան-

վստահութիւն ունեցան կասկածելով որ զիրենք ռուսական դաւանանք ընդունելու կը ստիպէ, բայց Ռուսաստան՝ որ իր եկեղեցիէն տարբեր եղած կրօններուն հետ այնչափ խնայելով չվարուիր, Հայոց նկատմամբ մեծ խոհեմութիւն ու թոյլտուութիւն բանեցուց եւ ամէն կերպով անոնց սիրտը վաստըկելու ջանաց, միտքը դնելով որ ինք Էջմիածնի ձեռքով շատ բան կրնայ շահիլ։ Աս վախճանաւ Ռուսաստան նայեցաւ որ կաթուղիկոսի ընտրութեան ատեն բոլոր Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի Հայերն ալ երեսփոխան խաւրեն ու անոր իշխանութիւնը ճանչնան, թէպէտ ինք իր կաթուղիկոսին այսինքն Կոստանդնուպոլսի Յոյն պատրիարքին չհնազանդիր, ան պատճառաւ որ ուրիշ տէրութեան հպատակ է։

Ընտրութեան ժողովը 3 օր տեւեց, եւ ամենուն միաբան հաւանութեամբը Ներսէս արքեպիսկոպոսն ընտրուեցաւ, որն որ 16 տարի Գիշնով քաղքին արքեպիսկոպոսն եղած էր։ Ինք գրեթէ Եփրեմ կաթուղիկոսէն առջը կ'ընտրուէր, բայց դէպք մը պատահելով՝ Ռուսի կառավարութիւնը զինքը հոնկից հեռացուց։ Բասգեւիչ Պարսից հետ պատերազմած ժամանակները կարճ զինադադար մը դրաւ. ու կը սպասէր որ Ռուսաստանի ներքին կողմերէն իրեն օգնական զօրք գայ, որովհետեւ ունեցած գնդերովը Դաւրէժին վրայ երթալու չէր յանդգներ։ Պարսիկ զօրաց մէկ մասը եւ գլխաւորաբար Թաթարներու եւ Քիւրտերու խուժան մը ուրիշ կողմանէ գալով՝ կը ջանային որ վանք մտնելու միջոց մը գտնեն։ Աս վայրենիներէն պաշարուելով եւ վերջի աստիճանի նեղութեան մէջ ըլլալով՝ Ներսէս արքեպիսկոպոսը Ռուս զօրաց գնդապետի մը ծածուկ մարդ խաւրեց, վանքին վիճակը հասկըցուց եւ օգնութիւն խնդրեց։ Աս գնդապետը՝ որ քանի մը հազար զօրքով Էջմիածնէ օր մը հեռու կը կենար՝ Հայ էր, եւ Ներսէս արքեպիս-

կոպոսին վրայ որդիական յարգութիւն ունէր, անոր համար ալ ասանկ տառապանքի մէջ անոր յորդորանքին դէմ չկրցաւ դնել, եւ աճապարելով օգնութեան եկաւ, թէպէտ Բասգեւիչ սաստիկ խիստ հրաման տուած էր որ անցէն չշարժի: Անոր գալու ատեն Էջմիածին պաշտպանող Պարսից նորէն օգնական գնդեր հասան, այնպէս որ Հայ գնդապետին հետ եկող Ռուս զօրքին հնգապատիկն էին Պարսիկները: Երբոր երկու կողմերը դիմացէ դիմաց եկան զարնուեցան, Ռուսերը յաղթուեցան, որոնց յանցանքը Ներսէս արքեպիսկոպոսին վրայ դրուեցաւ, իբր թէ իր ազդեցութեամբը Հայ գնդապետին անհնազանդութիւն ընել տուած ըլլայ, անոր համար կայսրը հրաման խաւրեց որ Էջմիածնէն ելլէ ու Պուճագ Թաթարի Քիշնով քաղաքին երթայ իբրեւ հոնտեղայ արքեպիսկոպոս: Հոն 16 տարի կեցաւ. բայց ընդարութեան ատեն ժողովականք կայսեր տհաճութեան միտ չդնելով՝ աղէկ տեսածնին ընտրեցին: Կայսրը զիջաւ, ընտրութիւնը հաստատեց, իրեն բարեկամութիւն ալ ցուցուց եւ Ս. Աննայի նշան տալով՝ Էջմիածին խաւրեց:

Թէպէտ Էջմիածին շատ դարերէ ի վեր զանազան նեղութիւններ կրած էր, բայց կ'երեւայ որ ամենէն աւելի վշտալից ժամանակը անցեալ դարուն վերջերն եղան, երբ որ Ռուսները Վրաստան մտնելէն ետքը՝ սկսան կամաց կամաց Երասխայ դաշտերուն մօտիկնալ: Պարսիկները տեսնելով որ քրիստոնեայ զօրաւոր տէրութիւն մը երթալով ան կողմերը կը տարածուի, սաստիկ կը տաքնային ու կը կատղէին, եւ այնպէս կը սեպէին որ Պարսկաստանի հպատակ Հայերը մատնութիւն ու ապստամբութիւն կ'ընեն: Աս կասկածը գլխաւորաբար Էջմիածնայ քահանայից վրայ էր, եւ նոյն պատճառաւ անոնց աւելի տառապանք կը հասցընէին: Ռուսաց եւ Պարսից մէջ եղած գժտութեան ատեն քանի մը անգամ բանն

այնչափի հասաւ որ կաթուղիկոսը մէկ քանի քահանաներով Ռուսաց երկիրը փախչելու ստիպուեցաւ։ Աբբաս Միրզա թէպէտ միշտ շողոքորթելով կը ջանար որ Էջմիածնայ եկեղեցականները Պարսկաստանի հետ սիրով կապէ ու անով Հայոց սիրտը շահի, այսու ամենայնիւ Պարսիկ նախարարները մոլեռանդ[1] ու յափշտակասէր ըլլալով՝ Էջմիածնայ դէմ կատաղութեամբ աղչայ[2] կը կրճտէին։ Վերջապէս սկսան գուշակել որ Երիւանը շուտ կամ ուշ պիտի կորսնցընեն, անոր համար կը մտածէին որ վանքին գանձերը Ռուսաց թող տալու տեղ՝ իրենք ափ ձգեն, եւ իրենց տէրութիւնը չվերջացած՝ ժողովուրդն ու եկեղեցականներն ըստ կարի կապտեն ու կողոպտեն։

Երիւանի վերջին Պարսիկ կուսակալը թէպէտ շափազանց արծաթասէր էր, սակայն շատ չափաւորութեամբ ալ վարուելու կը ջանար։ Ասիկա տարին մէյ մը կաթուղիկոսարանին այցելութեան կ'ելլէր։ Էջմիածնայ եկեղեցականաց համար աս ժամանակը զարհուրանաց ու տրտմութեան ժամանակ էր, քանզի ստիպուած էին գէշ խաղին լուրջ երես ընել, եւ նոյն այցելութիւնը իրենց մեծ պատիւ եղածի պէս ցուցընել։ Երբ որ կուսակալը խումբ խումբ բազմութեամբ Երիւանէն ճամբայ կ'ելլէր որ Էջմիածին երթայ, բերդէն ուրախութեան թնդանօթներ կը նետուէին ու ձիաւորներն արշաւելով կու գային որ աւետիս տան, թէպէտ բերած լուրերնին գոյժ էր։ Անմիջապէս բոլոր կղերականք իրենց հանդիսական զգեստները հագած՝ կուսակալը դիմաւորելու կ'երթային, ճամբաներուն վրայ ամենէն աղուոր օթոցները կը փռուէին որ Պարսիկ կուսակալը վրայէն քալէ, ու զանգակները մէկանց հնչելով՝ զանիկա կը բարեւէին։ Կաթուղիկոսը վար կ'իջնար ու մեծա-

[1] Fanatique. [2] Աղչայ բառը Աքչէ անունէն ելած երեւալով՝ սա ուղղագրութիւնն աւելի յարմար կը կարծենք։

տանիքն դրան մէջ հիւրը կ'ընդունէր, եւ բոլոր բազմութեամբ ամենէն լաւ սենեակները կը տանէր, ուր պատրաստ կ'ըլլար համադամ խորտիկներով զարդարուած սեղան մը: Հասարակօրէն Պարսիկ կուսակալը իր հացկատակներուն (տոլխատուխներուն) գնդին հետ օրերով վանքը կը կենար, առատութեամբ կ'ուտէր կը խմէր, իրեն ու իրեններուն թանկագին ընծաներ կ'առնէր, եւ ան ատեն կ'ելլէր կ'երթար, երբ որ մառանն ու սնդուկները կը պարպուէին: Պարսիկ տզրուկներուն մէկդի քաշուելէն ետքը՝ վանքցիք կը ջանային որ կրած վնասներնուն տեղը լեցընեն, որուն յօժարակամ գործակից կ'ըլլային ուխտաւորներն ու աղքատ գեղացիները: Բայց մտադրութեան արժանի բանն աս է որ այնպիսի հարըստահարութեանց ատեն՝ վանքին աւելի նպաստ ընող կար, քան թէ հիմակ որ խաղաղութեան մէջ են: Էջմիածնայ տարեկան մուտքը գրեթէ 16,000 արծաթ ռուպլի է, որն որ գլխաւորաբար Տփղիս ու Երիւան ունեցած խանութներուն վարձքէն կու գայ: Թէպէտ ուխտաւորաց բազմութիւնը տարուէ տարի կը քիչնայ, սակայն դեռ երեւելի է: Մասխէն Էջմիածին գտնուելու ատենս մէկ խումբ ուխտաւոր տեսայ, որոնցմէ ոմանք Խազախի զգեստ հագած էին ոմանք ալ Չերքէզի: Ամէն ուխտաւորները ճամբուն այլեւայլ նեղութիւններէն զատ՝ յաճախ աւազակ Քիւրտերու կը հանդիպին, եւ աս բարբարոսաց ձեռքովը կը կողոպտուին ու շատ անգամ նաեւ կեանքերնին ալ կը կորսնցնեն:

Քանի որ Եւրոպացւոց ազդեցութիւնն արեւելեան կողմերը կը զօրանայ, Ասիայի քրիստոնէից աւելի մօտ գնելու ենք, որոնց մէջ Հայազգիներն ամենէն բազմաթիւ ու ամենէն նշանաւոր կը գտնենք: Ասոր համար անոնց վրայ եղած փոքր ու հատակոտոր ծանօթութիւններն ալ Եւրոպացւոց շատ սիրելի կ'ըլլան:

Հայկական ազգայնութիւնը պահողները միայն եկեղեցականներն էին։ Հայերը թէպէտ իրենց հայրենական երկիրը կը սիրեն ու կը պաշտեն, բայց շատ անգամ հոնկից ելլելու ստիպուելով՝ միայն անոնք չէր կրնար իրենց ազգայնութիւնը պահել, նոյնպէս իրենց լեզուն ուրիշ երկիրներու մէջ օտար լեզուներու հետ խառնուելով եւ երբեմն բոլորովին մոռցուելով՝ մինակ բաւական չէր ըլլար Հայոց ազգայնութիւնը պահել։ Ուստի միայն վանական եկեղեցականներն էին որ ազգայնութիւնը բռնեցին ու կենդանի պահեցին եւ Հայերէն գրուածներ հրատարակելով՝ Հայոց հին ու նոր մայրենի լեզուն գործեալ ծաղկեցուցին։

Հայոց կրօնական միութիւնը մինչեւ հիմա չէ թէ միայն չյաջողեցաւ, հապա նաեւ շատ տեղեր իրարու հետ եւ ոչ քիչ մը հաշտուեցան։ Ասիայի ներքին գիւղերը, ուր որ գիտութեան բարերար ճառագայթները դեռ չեն թափանցեր, երկու կողման մէջ անհաշտ թշնամութիւն մը կը տեսնուի։ Երկու կողմն ալ հաւասարապէս Հայազգի է, երկուքն ալ մի եւ նոյն արիւնը, մի եւ նոյն պատմութիւնը, մի եւ նոյն լեզուն ունին. ի վերայ այսր ամենայնի մէկ կողմը կաթողիկէ եկեղեցւոյն հետ միաբանեալ ու մէկալ կողմը դեռ չմիաբանեալ ըլլալուն համար միայն՝ Ասիայի քանի մը ներքին տեղուանքը իրար կ'ատեն, ու իրարու հետ առուտուր եւ բան գործ ունենալ չեն ուզեր, թէպէտեւ ուրիշ ամենայն ազգաց հետ յաջողութեամբ ու խաղաղութեամբ կ'ապրին ու կը գործեն։ Ասիկա տարօրինակ ողբալի բան է։ Պր. Վանինէր Հայաստանի մէկքանի կողմերը կիրքէ ու ազգխտութենէ յառաջ եկած ասանկ դժբախտ տեսարաններու հանդիպելով՝ իր գրքին մէջ շատ տխուր ու քանի մը ցաւալի ստորագրութիւններ կ'ընէ։ Մենք ասոնք հոստեղս չենք ուզեր թարգմանել

գիտնալով՝ որ այս խեղճութիւնները գիտութեան տարածման հետ օրէ օր նուազած են ու կը նուազին, եւ հաստատ յուսալով որ ազգին հոգեւոր ու մարմնաւոր բարիքն աղէկ մտածող մարդիկներուն գովելի ջանքը օր մը պատշաճ եղանակաւ կը կատարուի ու կը պսակուի։

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Գիտութիւն ու ազգային գաղափար։ Բողոքականներուն Հայոց համար ըրած ջանքը։ Ռուս պաշտօնատարաց կեանքը։ Կեղեքելու հնարք։ Հայաստանի ձիերուն ազնուութիւնը։ Երախայ հովւոյն բերքը։ Գիշեր մը Թաթարներու մէջ։ Երասխ գետին ստորագրութիւնը։

ՊԱՐՈՆ Վակներ Կաւկասի ու Պոնտոսի կողմերը բնակող Հայոց կրօնական վիճակը դիտելով՝ ամենեւին գիտութեան նշմարանք մը չգտնելուն վրայ շատ կը ցաւի, եւ միայն՝ գերապատիւ Յովհաննէս Սեղլեան վարդապետը յիշելու ատեն՝ զանիկա գիտուն եւ բարեկիրթ կ'անուանէ ու մեծ հաճութիւն կը ցուցնէ։ Դարձեալ՝ շատ կը տհաճի որ ան կողմերուն Հայազգիները Հայրենիք, Ազգային պատիւ, Ազգային լեզու, Ազգասիրութիւն բառերուն վրայ աղէկ ու պայծառ գաղափար չունին, ու այս բաներուն նկատմամբ պատշաճ փոյթը չեն ցուցըներ, ուր որ բոլոր Եւրոպայի ազգերը շարժող, իրենց ազգայնութիւնը կենդանի պահող եւ ամէն յառաջադիմութեան յորդորողը միայն այս վսեմ գաղափարներն են։ Բայց, ինչպէս քիչ մը յառաջ ակնարկեցինք, նոյն բաներն ազգերնուս մէջ օրէ օր շտկուելու վրայ են։

Ասանկ ժամանակ մը, կ'ըսէ Պր. Վակներ, բողոքականներն (Բրոտեստանդներն) ալ մոլորութիւննին Հայոց վրայ դարձընելով շատ քարոզիչներ խաւրեցին։ Ամերիկացի ու Անգղիացի բողոքականները[1] զա-

[1] Պր. Եւգինէոս Պոռէ (Arménie, երես 52) այս բողոքական քարոզիչներուն բանած ճամբուն վրայ հետեւեալ ծանօթութիւնները կու տայ։ Ամերիկայի Միսիօնէօր

նազան կողմեր՝ ինչպէս Կոստանդնուպոլիս, Զմիւռնիա, Պրուսա, Կարին (Էրզրում) ու Տրապիզոն հաստատուն կայարաններ դնելով ու դասատուներ բանալով՝ ջանացին որ անտարբեր կարծուած ուսումներով եւ ուրիշ միջոցներով Հայ պատանիներուն իրենց հոգին հաղորդեն, բայց խիստ քիչ հետեւող գտան։ Անկէց 12 տարի յառաջ նաեւ Կաւկասի Շուշա քաղաքը Հելուետիայի Գերմանացի բողոքականներն աս վախճանաւ դպրոց մը բացած էին, ուր երեք քարոզիչ այսինքն Տիդրիք, Սարեմպէ ու Հոէնաքքէր շարունակ մարդ վաստըկելու կ'աշխատէին աւետարանական [1] մաքուր վարդապետութիւն տարածելու պատրուակաւ։ Ասոնց մէջէն Տիդրիք թէ

ըրուած բողոքական նորադարձները քանի մը տարիէ ի վեր Հայոց վրայ մեծ հոգ կը ցուցընեն ու քարոզիչներ կը խաւրեն. 1820ին Պր. Ֆիսկ ու Բարսընս քարոզիչները փոքր Ասիայի մէջ շրջան մ'ըրին. 1827ին Պր. Կռայնուըլի մինչեւ Կապադովկիա գնաց. նոյնէն Պր. Սմիթ, Տուայթ եւ Տիդրիք Հայաստանի այցելութիւն ըրին. բայց չկրցան մարդ որսալ, որովհետեւ աս առաքեալները կանանցմով ու ամէն կերպ հանգստութեամբ եւ կահերով ճամբորդութիւն ընելնուն համար՝ նախ տեղացիներէն ոչ երբեք քարոզիչ, հապա Եւրոպացի հարուստ ճամբորդի մը ընտանիք կը կարծուէին, եւ երկրորդ խորհուրդներն արհամարհելէն ու առաջին կարգի կրօնական վարդապետութիւններն ու հաւատոյ մասունքն ուրանալնէն՝ անմիջապէս կը ճանչցուէին որ անոնք ինչ տեսակ քրիստոնեայ են։ Ասոնք քաղաք մը հասնելնուն պէս՝ վաճառատեղին կ'երթան ու աւետարանի արեւելեան լեզուներով թարգմանութիւնները ծախու կը հանեն, բայց գնող չգտնելով՝ հոն քանի մը օրինակ կը թողուն ու կ'ելլեն կ'երթան, կարծելով որ Հայերը, Յոյները կամ Քիւրտերը սոսանկ թարգմանութիւնները կարդալով պիտ'որ դառնան. սակայն երկրորդ օրը նոյն սուրբ գրքին թղթերը պատառուած ու ճամբաներու վրայ ցիր ու ցան եղած կը գտնեն։

[1] Բողոքականք՝ կալվինական ու լութերական աղանդները միայն արտաքուստ քիչ մը միացընելով ու իրարու հետ կարկտելով՝ բոլորին մէկտեղ Աւետարանական անուն տուին, այնպէս որ հիմակ Աւետարանական, Աստուածաշնչեան կամ ըստ սուրբ գրոց ըսելով՝ շատ հեղ բողոքական, բողոքական աղանդաւորաց միայն համայնոյն կ'իմանան։

աշխարհաբար թէ՛ գրաբար աղէկ հայերէն սորված էր, ու աւետարանը նոյն տեղաց աշխարհաբար լեզուին թարգմանեց ու Էջմիածնի դատաստանին տակ ձգեց, բայց չկրցաւ տպել տալ։ Ան երեք քարոզիչներուն խօսքերէն սկսան մէկերկու անփորձ մարդիկ շարժիլ ու Հայաստանեայց եկեղեցւոյն բողոքականութեան կերպարանք տալու ջանք ցուցընել, բայց բանը կանուխ իմացուեցաւ ու Կաւկասի ընդհանուր կուսակալ Ռոզէն սեպուհը հրամայեց որ ան բողոքակրօն քարոզիչները անյապաղ նոյն երկրէն ելլեն երթան։

Անկից ետքը Պր. Վակնէր Ռուս պաշտօնատէրներուն Հայաստանի մէջ անցուցած կեանքը ստորագրելու կը սկսի։ Էջմիածնի Ռուս կուսակալը Պր. Իւանով մեծապատիւ զգեստներ հագած, իր բազմոցին վրայ հանգչած ու սրտագիւր՝ սեւջուր խմած ատենը Պր. Վակներին ըսաւ. "Հոս մարդ շատ դժանչելի կ'ապրի, այսու ամենայնիւ մեր (Ռուսաց) մէջ անմիտ ու ապուշ մարդիկ Կաւկասեան նահանգները աւազակներու բոյն կը կարծեն, եւ ան կողմերը գացող կուսակալին վրայ կը ցաւին, իբր թէ լեռնէն անդին երթալով՝ քաւարան կամ դժոխք կ'երթայ։ Ինծի կ'երեւայ որ մարդ հոս տեղս շատ պատուական կեանք կ'անցընէ, եւ ով որ կը տրտնջէ, էշ է, եւ կամ ապիրատ ու սուտղրոյց։ Կը տեսնէք որ իմ տունս ամէն դիւրութիւնն ունի, սեղանս աղէկ զարդարուած է, ախոռին մէջ 24 հեծնելու ձի ունիմ, որոնց ամէնն ալ գեղեցիկ, պերճ ու արքունական ապաստանի մը արժանի կենդանիներ են. ասկից զատ 20,000 հոգի զիս կը պատուեն ու կը սիրեն"։

Պր. Իւանովին ամէն մէկ խօսքը մէյ մէկ ճշմարտութիւն էր, եւ իր աս անկեղծութիւնն ինծի շատ աւելի հաճոյական եղաւ, քան թէ իր պաշտօնակիցներուն կեղծաւորական տրտունջները, թէպէտեւ

անոնք ալ նոյնպէս փափկութեամբ կ'ապրին ու աւելի առատ մուտք ունին, եւ օտարականաց հաւատացընել կ'ուզեն որ կաւկասեան գաւառներու մէջ կեանք անցընելը իրենց ծանր զոհ մըն է։ Ստուգիւ Պր. Իւանովին տանը մէջ բարեկեցիկ ապրուստի մը հարկաւոր եղածներէն բան մը պակաս չէր. մաքուր կահ կարասի, ազնիւ ու համադամ կերակուրներ, Գաղղիայէն գինի, Հաւանայէն գլանիկ (սիկար), Արաբիայէ, Պարսկաստանէ ու Թուրքաստանէ նմոյշ ձիեր, եւ ի վերայ այսր ամենայնի իր թոշակը 600 թղթեայ ռուպլի կամ 3000 ղուրուշ էր։ Իր պզտիկ տղան Վրացւոց իշխանիկներուն պէս հագուած էր։ Երբ որ Պր. Իւանով իր գաւառակին տուրքը ժողվելու համար դուրս կ'ելլէր, 20 ձիաւոր քովէն կ'երթային, որոնց ամէնն ալ իր տան ծառաներն էին։ Ի՜նչպիսի կեանք. զբօսանք, դիւրակեցութիւն, հարստութիւն, պարսկական պերճութիւն ու ճոխապետական (despotique) իշխանութիւն. եւ աս ամէն բաները 600 թղթեայ ռուպլիով կ'ըլլային (՜°)։ Հայաստանի մէջ Ուրալեան լեռներ չկան. եւ եթէ գետնի տակ Պարսիցմէ թաղուած գանձեր ալ կան նէ, այնպէս պահուած են որ Ռուս կուսակալ մը Արգոսի աչուըներով ալ չիկրնար գտնել։ Ուրեմն այսչափ ծախքերը ուսկի՞ց կ'ըլլան. մէկ քանի օր ետքը գաղտնիքն իմացայ, որովհետեւ ուրիշ պաշտօնատէրի մը տունը տեսայ որ Հայ ու Թաթար գեղացիները գունդագունդ կուգային, մէկը ձի կը բերէր, մէկը ոչխար, մէկալը քօշ, հաւկթով լեցուն կողովներ (սէփէթներ), կաթ, ճարպ, նաեւ սառակ եւ այլն։ Պաշտօնատէրին կնիկը աս ամէն ընծաները կ'ընդունէր արհամարհոտ կերպարանքով մը, եւ միայն բերնէն աս խօսքերը հանեց. "Գոհ եղէք որ առանկ աժան պրծաք. եթէ գիտցուի որ մէջերնիդ ժանտախտ կայ . . ."։ Անիկա ընծայաբերներուն վրայ շանթի պէս տպաւորութիւն ըրաւ։

Աս դէպքին ես ականատես էի ու նոյն սպառ-նալէց խօսքին իմաստը քիչ մը ետքը տեղեկացայ: Պետրպուրկէն սաստիկ հրաման է եկեր որ ամէն ջանքն ըլլայ Կաւկասէն ժանտախտը ջնջելու. ուստի երբ որ ռուս գործակալ մը կ՚իմանայ որ գեղի մը մէջ ժանտախտի նշան կամ կասկած կայ, եւ երբեմն ալ միայն սա բաղբազայով՝ գեղը ժանտախտէ մալակոնած կը հրատարակէ եւ իսկոյն պզտի գունդ մը Խազախ կը խաւրէ ու նոյն գեղին բոլորտիքը մէկ երկու ամիս պաշարուած կը մնայ: Խեղճ բնակիչք նոյն ժամանակուան մէջ չեն կրնար դուրս ելլել ու իրենց երկրագործութեանը զբաղիլ, հասուն հունձքին մէկ մասը կը փտի կը փճանայ ու գեղին ամէն ուտեստը կը հատնի: Թաց ասկից՝ կը պարտաւորին իրենց ամէն զգեստները, անկողինները ու վերմակները եւ ուրիշ ամէն ժանտընկալ (ժանտախտի ընդունակ) կահերը կրակի մէջ ձգել եւ հազիւ թէ տանին մէկ հատուցում կ՚առնուն: Ասանկով սորբին ռուս գեղապետները սոսկալի մեծ զօրութիւն մ՚ունին սա սպառնալիքով որ Գեղը ժանտախտէ վարակած կը հրատարակեմ: Գեղի մէջ ըստ պատահման կամ տենդով կամ ուրիշ մէկ հիւանդութեամբ մահ մը տեսնուի նէ, գեղապետը դէպքն իր շահին գործածելով՝ կը սկսի ժանտախտի հրատարակութիւն սպառնալ. Նոյն ատեն թշուառ գեղացիք տեսնելով որ տներնին քանդուելու վիճակի մէջ են, անմիջապէս գեղապետին տունը պարգեւներ կը վազցընեն որ անոր սիրտը շահին: Պր. Իւանով մէկալներէն ասով կը զանազանուէր որ աւելի մարդասիրութեամբ կը վարուէր ու աւելի առատաձեռն էր, անոր համար ժողովրդեան ալ սիրելի կրնար ըլլալ:

Աս մարդուս ձիերուն ալ այցելութիւն մ՚ըրի, որոնց ամէնն ալ արաբացի ձիէ մը զատ՝ Ռուսի Հայաստանին Գարապաղ գաւառէն էին: Բոլոր Հայ-

տատանի մէջ Գարապաղ գաւառին[1] արօտը (չայըր չիմէնը) շատ լաւ ըլլալով՝ տեղւոյն ձիերն ալ շատ աղուոր եւ ուժեղ կ'ըլլան։ Բայց Էջմիածնայ մօտերն ալ յառաջ եկած ձիերուն ցեղը գերազանց է։ Ես հոստեղաց Հայերէն չորս ձի վարձեցի որ կառքին լծելով՝ Երասխէն անդին անցնիմ, սակայն ատանկ ձիերն Եւրոպա որ ըլլային, բեռնաձիգ գրաստի պէս գործածուելու տեղ՝ դքսի կամ իշխանի մը ասպատանը կը զարդարէին։ Տեղւոյն ձիերուն գինը շատ աժան է. 50 արծաթի ռուպլիով աղուոր ձի մը կրնայ գնուիլ։ Թուրքաստանի ու Արաբիայի ձիերը սուղ են իրենց մէկ քանի յատկութիւններուն եւ քիչ գտնուելնուն համար։ Պր. Իւանով ըսաւ որ իր արաբացի ձիուն 200 մաճառի ոսկի տուող եղեր է. բայց ես այնչափ ծախքի յօժար չեմ. իմ Հայու ձիուս վրայ շատ գոհ էի, որն որ թէպէտ այնպէս թռչնոյ նման չէր սլանար, բայց շուտ, թեթեւ ու հաճոյական ընթացք մ'ունէր։ Իմ վեհ հիւրընկալիս շնորհակալ եղայ ու սիրուն գեղին ալ վերջին բարեւս տուի. եւ երբ որ ծառերուն վրայ տարմահաւները, ճնճղուկները, մեղուաքաղները կամ երաշտահաւներն ու ծիծառները ճնճուելով ու կանչելով արշալոյսը կ'ողջունէին, ես իմ խազախներով դէպ Արարատ ճամբայ ելայ։

Երասխայ մեծ դաշտին ան ամէն կողմերը, ուր տեղացիք երկիրը ջրելու համար կրնան առուակներով գետերէն ջուր առնել, շատ արգաւանդ ու պտղաբեր են։ Ամէն տեսակ ցորեն, բամբակ եւ մանաւանդ բրինձ գերազանց եղանակաւ մը յառաջ կու գան աս հրաբխական գետնին վրայ՝ որ արուեստով կ'ո-

[1] Ամէն հին (Երոդոտոս, Ստրաբոն եւայլն) ու Նոր պատմագիրներն ու ճամբորդները Հայաստանի ձիերը շատ կը գովեն, եւ Հայոց ձիաբուծութեան արուեստն ու մէկ-քանի տեղերուն արօտը ուրիշ շատ ազգերուն ունեցածէն խիստ վեր կը դասեն։

ոռոգուի։ Բայց ուր որ հողը խոնաւութիւն չունի, եւ ջրեջ փորելը կարելի չէ, երկիրն անշէն անապատի պէս մնացեր է։ Մասիսի լերան քարը շատ ծակոտիք ունենալով՝ հալած ձիւներուն վար վազած ջուրը կը ծծէ ու թող չիտար որ ուխ մը ձեւանայ, ապա թէ ոչ լերան անսպառ ձիւնը քովի արտերուն անդին բարիք կ՚ընէր, որոնք հիմակ արեւակէզ եւ լերկ ու մերկ տեսարան մը մարդուս աչքին առջեւը կը բերեն։

Մենք իրիկուան դէմ Երասխ գետին եզերքը հասանք. բայց ջուրը խիստ շատցած ըլլալով՝ մութ ատեն վրայէն անցնիլը խոհեմութիւն չսեպեցինք եւ նոյն գիշեր Թաթարներու գեղի մը մէջ պառկեցանք։ Թաթարները մեզ շատ սիրով ընդունեցան ու մեծ հիւրասիրութիւն ցուցուցին. ասիկա նշան մըն է որ Թաթար Մահմետականները քրիստոնէից հետ աւելի հաշտուեր են։ Բարբրոդին ատենը բոլորովին տարբեր էր, ինք հազիւ թէ հարկաւոր եղած ուտելիքը կըրցաւ գտնել. իսկ մեր հիւրընկալ Թաթարն ինչ որ ունէր՝ մեր առջեւը դրաւ, եւ պարգեւ մ՚ալ չառաւ։ Մինչեւ կէս գիշեր իր մէկքանի Թաթար դրացիներով մեզի հետ նստաւ, որոնք շարունակ Պր. Աբովեանին կ՚աղաչէին որ պատմութիւններ պատմէ, բայց զարմանալին ան էր որ բուն նուրբ ու զաւեշտ պատմութիւններէն համ մը չէին առներ, եւ հասարակ պատմութիւններով աւելի կը զուարճանային։ Ասոնք շատ զարմացան, երբոր լսեցին որ ես ոչ Մոսկով, ոչ ալ Անգղիացի եմ, վասն զի չէին գիտեր որ աշխարհքիս մէջ Գերմանացի ալ կայ, նաեւ ոչ Սուլթան Պոնաբարդին անունն իրենց ականջը հասած էր, թէպէտ արեւելքին մէկալ կողմերը թնդացուցած էր։ Հոս ազգապանծ Գաղղիացի մ՚ըլլար նէ, շատ կը տաքնար տեսնելով որ ան մեծ ազգին ու իր դիւցազնական քաջին շահատակութիւնները Երասխայ հովիտներուն վրայ դեռ չեն գիտեր։

Յունիսի գեղեցիկ օրուան մը պայծառութիւնը մեզ կանուխ արթընցուց: Քիչ մը ձիավարելէն ետքը Երասխայ գետափը հասանք, որն որ հոս այնչափ լայնութիւն ունի, որչափ Կուր Տփղիսի մօտ, եւ նոյնպէս վայրենի ու սրընթաց է: Ասոր փոսը գալարուն կայծքարներով լեցուն է, եզերքը շատ տեղեր բարձր ու ցից: Իր վազած տեղը շատ խորունկ ըլլալով ջուրը դաշտերու վրայ բերելը կարելի չէ, որն որ մեծ վնաս կը պատճառէ: Իր եզերքը Եփրատինին պէս տափարակ ու առուակ բանալու յարմար ըլլային նէ, բոլոր երկիրն ասանկ ժրաջան ու յաջողակ ժողովրդեան մը ձեռքով դրախտի նման կ'ըլլար: Արագած եւ ուրիշ հիւսիսային լեռներէն դէպ ի Երասխ վազող վտակներն ու աղբիւրներն ամառուան ատեն Երասխայ խիստ քիչ ջուր կը վճարեն, որովհետեւ մինչեւ որ Երասխ հասնին նէ, պարտէզներու եւ ագարակներու կ'առնուին: Գրեթէ իր բոլոր փըրփրադէզ ջուրը Յունիսի մէջ Օսմանեան Հայաստանի լեռներուն հալած ձիւներէն կը վազէ: Մեզ դիմաց անցընելու համար պարսկական ապրանքներով լեցուն նաւակ մը կու գար, որուն Երասխայ արշաւասոյր կոհակները պատռելով մօտիկնալու ատենը՝ ես մտօք վերացայ, ինչպէս որ հռչակաւոր գետ մը առաջին անգամ տեսնելունս՝ բնականապէս կը պատահի, եւ ան հին ատենները յիշեցի, երբոր Հռոմայեցւոց արծուէնշան դրօշները մինչեւ աս "կամրջընկէց Երասխին,,[1] ափունքը հասան: Բայց հիմա նոյն դրօշին տեղ՝ Ռուս կողմնապետի մը վառը (դրօշակը) կը ծփար. Հռոմայեցի զրահապատ դիւցազներու տեղ՝ քանի մը լայներես ու տափաքիթ Սլաւներ կային, եւ փոխանակ լատիներէն հնչական լեզուին՝ մոսկովական բաղաձայններու լեզուն երկայնատարած բառերով:

[1] Հռոմայեցւոց բանաստեղծները Երասխ գետին սրընթացութիւնը նշանակելու համար կ'ըսեն Araxes pontem

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արսէն Սուլթան-Գեղամեան Հայ իշխան։ Պարսիկ խանի փարգենոց ու ամարանոց։ Կեղեքելու դէմ ամբաստանութիւն։ Սեւաջուր գետ։ Ռուսաց տարիճանի բարձրութեան նշանները։ Ալի Բէկին զուարճալի պատմութիւնն ու քիւրտերը։ Ճանապարհի վիճակ։ Մաքսանենգութիւն։ Բազէով որսորդութիւն ու բազէի կրթութիւն։ Դիւակերպ որսորդ։ Դուռնըֆոր։ Արարատայ բուսաբանական եւ կենդանաբանական վիճակը։ Սեւաջուր գետակին ակունքը։ Հրաբխային լեռ ու Նիւթ։ Որսական թռչուններ։

Երիւանի կողմնապետը Պ. Գոլովին բոլոր իր ստորին պաշտօնատէրներուն յառաջուընէ իմացուցած էր որ մեր հանգիստ ճամբորդութեանը համար ամէն բան հոգան պատրաստեն. ան պատճառաւ Երասխէն անցքին անցնելուս պէս՝ տեղւոյն Ռուս պաշտօնատէրն ինծի հասկըցուց որ մինչեւ Մասիս ապահով երթալու համար ամենայն ինչ կարգի դրուած է։ Քիչ մը հեռու Պարսիկ իշխանի մը ամարանոցին առջեւը մաքուր հագուած ձիաւորաց խումբ մը կար, որ մեզի ուղեկից պիտի ըլլար։ Ասոր գլուխը կեցած էր իշխանազգի Հայ մը Արսէն Սուլթան-Գեղամեան [1] անունով, իր քովն ալ քիւրտերու մեծ մը Ալի Բէկ անուն. աս քաջազէն ձիաւորներն էին Հայ, Թաթար քիւրտ։ Պարսիկ իշխանը պարտեզին դրան առջին

indignans, իբր թէ Երասխ զայրանալով թող չէր տար որ վրան կամուրջ ձգուի։ Պր. Վակներ ասիկայ ակնարկելու համար՝ գերմաներէն բառով Brückenzürnender Araxes կ'ըսէ, այսինքն է Կամրջատեաց կամ Կամրջընկէց Երասխ։

[1] Պր. Վակներ աս Գեղամեան անունը կը գրէ Gehamoff, որուն բուն Հայերէնը մենք Գեղամեան կը կարծենք, որովհետեւ Պր. Վակներ միշտ մեր գ գրին տեղ՝ ուղղութեամբ g կը դնէ. փոխանակ մեր ղ գրին՝ շատ անգամ h կը դնէ. իսկ off ռուսերէն հայրանունական մասնիկ է, որուն հայերէնն է եան. սակայն հիմա տհաճութեամբ կը տեսնենք որ Ռուսաստանի Հայոցմէ շատերը կամ երեւելիներն իրենց անուանց Հայերէն եան վերջաւորութիւնը ռուսերէն off կամ eff մասնիկներուն կը փոխեն, որն որ ազգայնութեան նշանները կամաց կամաց բնաջինջ կ'ընէ, եւ շատ դժբախտ հետեւանք կրնայ ունենալ, ինչպէս ուրիշ տեղեր պատահած է։

ծառայից բազմութեամբ ու գոյնզգոյն զգեստներ հագած՝ մեզ բարեւելով ընդունեցաւ, վարդերով զարդարուած գաւազան մ'ընծայեց, եւ բաց ասկից՝ թաթարերէն լեզուաւ երկայն ծաղկալից ճառ մը խօսեցաւ, զորն որ Պր. Աբովեան ինծի թարգմանեց. ես ալ իրեն յանձնեցի որ իմ կողմանէս նոյն քաղաքավար Պարսիկ իշխանին կարելի եղածին չափ ծաղկաւէտ խօսքերով շնորհակալ ըլլայ: Եաքէն վար իջանք ու վարդենոցը մտանք, ուր զարդարուն որահի մը մէջ մեզի քանի մը զովարար անուշեղէններ հրամցուցին: Իսկ Պր. Աբովեան երկայն բարակ խօսակցութեամբ նոյն Պարսիկ իշխանին հասկըցընելու կ'աշխատէր որ իմ ճամբորդութեանս վախճանն ինչ է, բայց ասիկա շատ դժուարին բան էր, որովհետեւ զբօսանաց ու վայելից մէջ ընկղմած Պարսիկը չէր կրնար ըմբռնել որ ինչպէս մարդ Եւրոպայի հանգիստ կեանքը թող տալով՝ քիչ մը հող կամ երկիր քննելու համար այնչափ երկայն ճամբորդութիւն ու աշխատանք կրնայ յանձն առնել: Մեր վարդուշաքար (گلشکر) ու օշարակ (شربت) վայելելու ատենը՝ բոլոր ծառաները աշտարակաձեւ գլխարկներով բարեւ բռնած կարգաւ կը կենային, ինչու որ Պարսից մէջ հիւրի մը դիմացը շարուած ծառաներուն բազմութենէն կ'իմացուի տանտիրոջ աստիճանն ու հարստութիւնը: Ասոնց ամենէն աւելի հաճոյ եղաւ ինծի մէկ ազնիւ բազէ մը, որն որ արծաթի գաւազանի վրայ կեցած՝ սուր ու դիտող աչուըներով մը մեզի կը նայէր: Ասիկայ իր որսորդութեամբը իշխանին զուարճութիւններէն մէկն էր: Իմ Պարսիկ ասպնջականիս շաքարեղէններէն ու անոյշ խօսքերէն շատէն աւելի կշտանալով՝ աս վարդաբոյր ամարանոցը թողուցի ու նորէն ճամբայ ելայ:

Ռուս պաշտօնատէրներուն խիստ հրամանաւն ամէն տեղ մեզի համար պատրաստութիւններ տես-

նուած էին, որոնց համար Հայ տանտէրները սաստիկ ալ չընդունեցան. բայց տեսնելով որ ես այսչափ ձիաւորաց բազմութեամբ ճամբայ կ'ընեմ, ինծի պէս ողորմելի բնակիչը՝ մեծ ու խօսքն անցնող մարդու մը տեղ դրին եւ Ռուս պաշտօնատէրներու վրայ ինչ-ծի ամբաստանութիւններ ըրին, երբոր տեսան որ ես ալ իրենց հետ սիրով կը վարուիմ: Իրենց գլխաւոր ամբաստանութիւնն աս էր որ տեղւոյն Ռուս կող-մնապետն ու իր կնիկը միօրինակ զանոնք կը կեղե-քեն ու կողոպտեն: Երեւանին վերակացուն նոյն օրե-րը փոխուած էր, եւ Կովկասի ընդհանուր կուսակալն ալ աս կողմերուն այցելութեան պիտի ելլէր, ուստի Ռուս կողմնապետը կը վախնար որ պաշտօնէն վար կ'առնուի ու բռնաւորութենէն կ'իյնայ. անոր համար ձեռքէն եկածին չափ յափշտակութիւն կ'ընէր:

Իրիկուան դէմ Թաթարներու Արալըխ գեղը հա-սանք, ուր Խազախները Ռուսի արաբատեան սահ-մանագլուխը կը պահեն: Արսէն Սուլթան-Գեղամեան Հայ իշխանը մեզ անանկ աղէկ հոգաց որ բան մ'ալ չպակսեցաւ: Հոս Սեւջուր (Գարա սու) ըսուած գե-տին քով հանդիստ վրաններու տակ բանակեցանք, եւ մօտաւոր գեղերէն մեզի առատութեամբ կաթ, հաց, բրինձ ու հաւեղէն բերին. մեր ձիերուն ալ շատ լաւ գարի: Աս պզտի գետին մերձակայ տեղերն անբնակ ու մենակերպ են: Սեւջուրը Մասիս լերան տակ դաշտի վրայ շամբի (խամըշլըխի) մը մէջ կը բխէ, ու իրաւամբ Սեւջուր կ'անուանուի, որովհետեւ իր ակունքէն քիչ մը հեռու ջուրը սեւ գոյն մը կ'առ-նու, կը մօրոտի եւ գէշ համ մը կը ստանայ: Իր ընթացքն այնպէս կամաց կ'երեւայ որ մարդ շարժում մը չիտեսներ, բայց շատ խորունկ է: Քիչ տեղ քա-լելէն ետքը՝ կ'երթայ Երասխին հետ կը միանայ, այն-պէս որ աւելի ջրանցքի մը քան թէ գետի կը նմա-նի: Աստ եղերքը ճախճախուտ եւ վատառողջ են,

ուտի եւ հոստեղաց սահմանապահ խազախներու մէջ ալ շարունակ տենդ (սըթմա) կ'իյնայ։

Իմ շրջակայ տեղուանքը քանի մը անգամ պտըտեցայ, բոյսերը զննեցի, եւ մէկ քանի տեսակ գայլ-նագիւտ երկակենցաղ անասուններ ու ճճիներ գտայ։ Հայք ու Թաթարք իմ սա զբաղմանս վրայ զարմացած էին, եւ գլխաւորաբար անոր համար որ սորին աշխատանքներն ալ ես անձամբ կ'ընէի, ու մուրճս, տնկացոյց պատկերներն ու միջատներու ցանցը ծառայիս ձեռքը տալու տեղ՝ ես կը կրէի. սասով իրենց սովորական յարգութիւնն ու վրաս ունեցած մեծ համարումնին խախտեցաւ, եւ անդադար Պր. Աբովեանին կը հարցընէին որ ինչո՞ւ այնչափ պատիւ կ'ըլլայ անանուն օտարականի մը, որուն զգեստն ու զբաղումն ամենեւին բարձր աստիճան մը չէին ցուցըներ, որն որ ոչ ոսկեղէն ուսադիր (épaulette), ոչ ալ պատուոյ նշան մ'ունի եւ իր խազախ ծառային հետ իբրեւ իրեն հաւասար մարդու պէս ընտանեբար կը խօսի։ Այս ամէն բաները, մանաւանդ վերջի պարագան՝ Ռուսաց սովորութեանը բոլորովին հակառակ էր, որոնք վերջին ճիգը կը թափեն՝ զգեստով ու արտաքին ճոխական վարմունքով իրենց հպատակներուն աչքին ահեղ ու պատկառելի կերպարանք մը ցուցընել, եւ ժողովուրդն ալ սանկ վարժած է, այնպէս որ մարդու մը աստիճանին բարձրութիւնն այսպիսի նշաններէն կը չափէ։

Ուղեկիցներուս մէջ ամենէն աւելի աչքի զարնող մարդս էր Ալի Բէկ Քիւրտը։ Հասակը ծառաբերձ, ուսերն ու լանջքը սաստիկ լայն, փորը դուրս ինկած, եւ իր ոսկրներուն ու մարմնոյն տիտանեան զանգուածին վրայ արտաքոյ կարգի մեծ գլուխ մը։ Աբարատի Քիւրտ ցեղերուն մէջ ասոր նման կերպարանք մը չտեսայ. Քիւրտերու մէջ՝ Ճեզայիրի կողմերը բնակող Գապիլներուն պէս՝ իրարմէ վերջին աստիճանի

տարբեր մարմնոյ ձեւեր ու դիմաց գծագրութիւններ կան, անանկ որ իրենց բնիկ կերպարանքն որոշելը շատ դժուար է. ամէն բան կը ցուցընէ որ թէ՛ ասոնք թէ՛ անոնք խառնուրդ[1] մըն են: Ալի Բէկին յաղթանդամ տեսքին աւելի շքեղութիւն մը կուտար իր շառագոյն (կամ կարմիր) հագուստը: Իր հըսկայական խելապատակը շրջապատած էր լայնածիր փաթթոց մը: Ինք յառաջագոյն Քիւրտերու մէջ շատ մեծարոյ է եղեր, բայց հիմա Սուլթան-Գեղամեանին իբր օգնականն էր: Աս Հայ իշխանն անոր՝ բարեկամի եւ ոչ թէ հպատակի պէս կը նայէր. եւ "Դուն խօսքը Քիւրտերուն անցնելուն ու իր այլանդակ կերպարանքին համար հետս կը պարտցընեմ„ կ՚ըսէր: Իրեն հիմակուան ինկած միճակին պատճառն ալ կը կարծուէր որ ինք Տփղիս երթալով Կովկասի Ռուս ընդհանուր կուսակալ Պր. Գոլովինին հպատակութիւն է ցուցըցեր, առով մէկալ Քիւրտերուն աչքէն ելեր է: Պր. Գոլովին զինքը շատ սիրով ընդունելով՝ նաեւ խրախճանք մը հրաւիրեր է, ուր ամէն կոչնականներն անոր անլեր ախորժակին վրայ ապշեր մնացեր են: Ինչպէս ականատես մարդ մը ինծի պատմեց, կառաբեալ արջու անյագութեամբ կերեր է. իր ծառան Սահարա անապատէն անցնող Ցաճիկ ուղտի (Հէճին տէվէսի) ծառային կը հաւասարէր: Երբ որ իր առջեւը Ղամբանեան գինի դրին, բառ ականատես վկյան, ինք պզտիկ գաւաթն արհամարհելով՝ բուն

[1] Եւրոպացիք Քիւրտերուն ակիզբը գտնելու համար շատ աշխատած են ու կ՚աշխատին: Մեր ազգային պատմութիւնը քննելով՝ կը կարծենք որ տոնք հին Մարացի, Գորդուցի ու Հայոցի խառնուած ազգ մըն են, բայց ինչպէս Խորենացւոյն պատմութեան զանազան տեղերէն (Գիրք Ա. Գլ. Լ. եւ Գիրք Բ. Գլ. ԾԳ.) կը տեսնուի, թէ՛ Հայաստանին հիմա Քիւրտիսթան բռնած կողմնն Քիւրտերուն, եւ թէ՛ Արարատայ Քիւրտերուն շատուոր մասը կամ բուն խմորը Մար է: Աս կարծեաց կը նպաստէ նաեւ ան որ Հայաստանի այլեւայլ կողմերը մինչեւ ցայսօր Քիւրտերը Մար կը կոչուին:

շէշն տաւու ու մէկ անգամուն ամբողջ խմեց լմնցուց։ Պր. Գոլովին տասը ոսկի ժամացոյց մը պարգեւ տուած էր, ինք ասիկայ Երեւան ծախեց ու կերուխումի գործածեց։ Ես աս բանս չգիտնալու զարնելով՝ իրեն ըսի որ պարգեւ տուած ժամացոյցդ մէյ մը տեսնեմ. աս որ լսեց, սկսաւ ուսերը վեր վեր նետել ու ըսաւ. "Անիկա շատոնց գնաց. մարդս պիտ'որ ապրի եւ ուտէ,,։ Ասանկ կեանքի մը վարժելէն ետքը՝ ալ Քիւրտերուն անհանգիստ թափառականութենէն համ չէր առներ։ Ինք աղէկ զուարթաբարոյ ու զուարճախօս մարդ մըն էր, եւ կատակ կը վերցընէր։ Երբ որ ռուսերէն խօսելու կը սկսէր, մարդ չէր կրնար ծիծաղը բռնել։

Ան Քիւրտ ցեղերն որոնցմէ Ալի Բէկն էր, Մասիսի չորս կողմը թափառական կ'ապրին, եւ երբեմն Պարսից, երբեմն Տաճկաց, երբեմն ալ Ռուսաց կողմերը կը կենան, ինչպէս որ արօտն ու աւազակութիւնը կ'որոշէ։ Ձմեռը Ռուսաց կողմը կ'անցնին, ինչու որ փայտ եւ ուրիշ պիտոյք գտնելը դիւրին է, ամառը սիրով Տաճկի երկիր կ'երթան, որովհետեւ հոն իրենց պաճարներուն համար առատ դալար խոտ կը գտնեն։ Շատ անգամ ատոնք յափշտակութիւն մ'ընելէն ետքը բնակութիւննին շուտով կը փոխեն, որպէս զի ձեռք չիյնան։ Ռուսերը շատ ջանացին որ աս Արարատայ Քիւրտերը հաստատուն բնակութեան մը վարժեցընեն, բայց ամէն աշխատանքը պարապի գնաց։

Սեւջուր գետին քով նաեւ Ռուս բժիշկ մը կար, որն որ ժանտախտին ընթացքը գիտելու համար հոս խաւրուած էր։ Մինչեւ մեր գալստեան օրը միայն Թաթարներու երեք գեղ մարդամահ ինկած էր, զորոնք Խազախները սաստիկ խիստ պաշարած կը պահէին. իսկ Ռուս բժիշկը ոչ հիւանդներուն, ոչ ալ գեղերուն կը մօտիկնար, հապա երկու ժամ հե-

տու տեղ մը կը նստէր, եւ միայն խաղաղ պաշտօնակալին ձեռքով՝ հիւանդաց թուոյն վրայ ծանօթութիւն կ'առնէր։ Աս հիւանդութեան ստուգիւ ժամանակը ըլլալը կատարեալ չցուցուեցաւ։ Ցեղացիք կ'ապահովցընէին որ ճախճախուտ տեղերէ պատճառած տոմորական տենդն է։ Ռուսերը միշտ կ'ըսեն որ ժամանակը Տաճկի Հայաստանին Պայազիտ [1] քաղքէն Ռուսի Հայաստան կու գայ, ուր որ Պայազիտի մէջ շատ տարիներէ ի վեր ժամանակ տեսնուած չէ, ինչպէս որ տեղույն փաշան ու Պր. Պուքատորֆ բժիշկը հաստատեցին։ Նոյնպէս Պարսից սահմանակից Մակու քաղաքը խիստ երկայն ատենէ ի վեր ժամանակ պատահած չէ։ Ուստի այնչափ հաւանական չ'երեւար որ Տաճկաստանէն ու Պարսկաստանէն եկող ապրանքներուն ձեռքովը Ռուսի Հայաստանին մէջ ժամանակ տարածի, վասն զի ապրանքները ժամանակով ըլլային նէ, նաեւ ան երկիրներուն մէջ ժամանակ պիտ'որ ծագէր, ուսկից որ կու գան. եւ ոչ ալ կրնայ ըսուիլ որ նոյն ապրանքները Ռուսի Հայաստան մտնելէն ետքը՝ վրանին ժամանակտի նիւթ գոյանալու կը սկսի. ուրեմն աւելի հաւանական է ըսելը որ Ռուսի Հայաստանին մէջ ատեն ատեն պատահած մորդամահը բուն ժամանակ չէ. դէթ մինչեւ հիմակ աս բանս բժշկական քննութեամբ ստոյգ ցուցուած չէ։ Կարելի է որ նոյն երեք գեղերուն Թաթարները Ռուս տեղապետին ընչասիրութիւնն յագեցուցած չըլլան, ան ալ վրէժն առնելու համար՝ զանանք այնպէս խիստ պաշարել տուած ըլլայ։ Ստորին Ռուս պաշտօնատէրներուն բռնած ճամբուն նայելով՝ անկարելի չէ որ նաեւ ամէն օր Երիւան խրկուած հիւանդներուն ու մեռելներուն

[1] Պայազիտ Ռուսաց սահմանէն քիչ մը հեռու է եւ Մասիսու հարաւային կողմը կ'իյնայ. ասիկայ Ռուսի սահմանակից երկիրներուն հետ աղէկ առուտուր կ'ընէ։

ցանկը բոլորովին սուտ ըլլայ, որպէս զի՝ ինչպէս Հայ ու Թաթար բնակիչներն անկեղծութեամբ ըսին, առ ժամանակի լուրերով Երիւանի գաւառապետն ու Կովկասի ընդհանուր կուսակալը խաբուին, վախնան, աս կողմերուն անձամբ այցելութիւն ընելու չհամարձակին եւ կարող չըլլան եղած հարստահարութիւնները քննել, իրենց աչքովը տեսնել ու յանցաւոր պաշտօնատէրները պատժել։

Հոստեղաց սահմանապահ Խազախները զուարթ ընկերակցութիւն մը չունենալով՝ շատ տխուր կ'ապրին, բայց ասոր վնասը կը հանեն՝ մաքսէ ապրանք փախցընողներուն հետ շահաւէտ առուտուր մ'ընելով։ Պարսկաստանի մաքսանենգները՝ որ անգղիական ապրանքները հակերով (փէնկերով) Դավրէժէն Երասխ գետին վրայ կը դնեն եւ Ռուսի Հայաստան կ'անցընեն, սովորաբար Խազախներու եւ մաքսաւորներու հետ բանը նախ կը յարմարցընեն, եւ վաճառներն անխափան իրենց Կովկասեան վաճառականներուն ձեռքը կը հասցընեն։ Աս սահմաններուն վրայ փախցուած ապրանք բռնելը քիչ տեսնուած է. իսկ մաքսանենգ մը բռնել ու դատաստանի մատնելը լսուած բան չէ։ Խազախը միշտ կարեկից կ'ըլլայ ու կը գթայ, երբոր փայլուն ռուպլիին ձայնը լսէ։ Եթէ մաքսանենգ մը յառաջագոյն Խազախն ու անոր պաշտօնակալը գոհ չըրած՝ ձեռք կ'իյնայ, անվնաս պրծելու համար՝ քանի մը արծաթ ռուպլի հերիք է։ Ուստի Թէպէտ հոս Խազախներուն կեանքը տխուր կ'երեւայ, բայց անոնցմէ ամէն մէկը հոսկեց իր հայրենիքը դառնալու ատեն՝ իր կաշէ քսակը փայլուն դրամով լեցուցած կ'ըլլայ։

Արսէն Գեղամեան իշխանն ու Ալի Բէկ իմ երկրաբանական ու տնկաբանական զննութիւններուս վրայ այնչափ հոգ մը չէին ցուցըներ, իրենք աղուոր բաղէով մը որսորդութիւն կ'ընէին ու անով կը զբ-

ւարժանային։ Օր մը ես ալ աս տեսարանին ներկայ գտնուեցայ, Թէպէտ նոյն անգամուն բազէն այնչափ քաջութիւններ չըրաւ, ինչու որ աս Թռչուններն ալ օր ու ժամ ունին, երբեմն անխոնջ կ'ըլլան ու որսին վրայ մոլեգին կը խոյանան, երբեմն ալ Թոյլ ծոյլ ու անյօժար կը կենան, եւ նոյն իսկ պարարտ Լորամարգի (ղըլըղըրճընէ) մը տեսքը իրենց արիւնառուշտ բարքը չեզարթուցաներ. երբեմն ալ ազատութիւննին մտքերնին գալով՝ կը Թռչին ու կը փախչին, բայց շատ հեղ նորէն կը բռնուին, ինչպէս Գեղամեան իշխանին բազէին ալ դիպեցաւ. իշխանը բազէն կաքաւի (քէքլիկի) մը վրայ արձակեց. խեղճ կաքաւը տեսնելով որ Թռչելու մէջ իր սոսկալի Թշնամւոյն հետ գլուխ պիտի չկրնայ ելլել, յանկարծակի ինք զինքը վար Թողուց որ Թփերու մէջ պահուըտի. բայց բազէական աչուըներէն չկրցաւ փախչիլ. քիչ-մը ետքը անոր սուր մագիլներուն (ֆինճանլէրտան) ու կտուցին տակ արիւնլուայ եղած մեռած էր։ Տէրը երկրորդ անգամ ուրիշ Թռչուններու տարմին (քիւ-մէսին) վրայ խաւրեց, բայց անիկա նախ դէպ ի փոքր Մասիս փախաւ, ետքէն վար իջաւ կեցաւ, եւ մօտ կայնող ձիաւորները ձիերնին բոլոր ուժով վազցուցին ու հասան եւ նորէն բռնեցին զբազէն։

Թէպէտ արեւելքի աս մասին մէջ բազէով որսորդութիւնը յառաջուան չափ շատ ծախքով չ'ըլլար, այսու ամենայնիւ դեռ մեծին ու պզտիկին գլխաւոր զբօսանքներէն մէկն է։ Պր. Գոլենադի՝ որն որ իմ աս կողմերը պտըտած ժամանակս Ռուսի Հայաստանը պտըտեցաւ ու աս որսորդութիւնը տեսնելու շատ անգամ առիթ ունեցաւ, անոր վրայ աղէկ ծանօթութիւններ կու տայ, զորոնք հոս դնելը հարկաւոր կը սեպեմ։ Աշնան ու գարնան երբոր բազէները ճամբորդ Թռչուններուն ետեւէն կ'իյնան, գաւառի բնակիչները վարմ (տղ) կը ձգեն, մէջը կը

կապեն լորամարգ կամ սալամբ[1] եւ կամ ուրիշ անանկ թռչուն մը, որուն վրայ բազէները յօժարութեամբ կը յարձակին. իրենք չուանը բռնած կը պահուին, ու բազէն վարմին մէջ գալուն մտնելուն պէս՝ չուանը կը քաշեն ու բազէն վարմի մէջ կը մնայ: Անկից ետքը կըթելու կը սկսին. նախ կը քննեն կը նային որ բազէն սեւաչեայ (ճօրա կէօզ) չըլլայ, վասն զի՝ ինչպէս տեղացիք կ'ըսեն, սեւաչուի բազէներն այնպէս սրատես չեն, ուստի եւ միայն խարտէշաչուիները (էլա կէօզները) աս որսորդութեան յարմար կը դատին: Աս ընտրութիւնն որ կ'ըլլայ, բազէին աչուըներուն կոպերը (խափախները) մածուցիկ նիւթով մը իրարու կը կպցընեն, եւ կամ աւելի յաճախ՝ մէկ երկու անգամ ասեղ անցընելով՝ իրարու հետ կը կարեն, եւ երեք օր անանկ կը թողուն ու կ'ըսեն որ աս կերպով բազէն կ'ընտանենայ կամ իր վայրենութիւնը կը մոռնայ. ասկից զատ՝ սղանդ[2] բուսած խոտին եփաջրովը կը լուան, որպէս զի վրայի տիզերն ու ոջիլները սատկին: Բայց բազէն պիտանի ընելու համար գլխաւոր պայմաններուն մէկն ալ աս է որ իրեն քիչ ուտելիք տալու է: Դարձեալ տուըներուն շըլթայ՝ այսինքն երկըթէ օղակներ կ'անցընեն, եւ կաշիով մը զանոնք իրարու կը կապեն, վրան ալ գլան մը կը հաստատեն: Ասոնք ըլլալէն ետքը բազէավարժը կենդա-

[1] Սալամբ բուն հայերէն բառ է, եւ սալ (քար) բառէն ելած կ'երեւայ, ինչպէս որ Փարպեցւոյն աս թռչնոյն տուած մակդիրներն ալ ըստ մասին կը ցուցընեն, "Առապարասէր, վիմասոյզ, սորամուտ երամս կաքաւացն եւ սալամբացն,,: Իսկ ըստ նշանակութեան տեսակ մը կաքաւ (կէկլիկ) է, սոր տաճկերէն Չիլ կ'ըսեն պրս. Թէհու. որոնց հետ նոյն կը համարուի լտ. Tetrao Francolinus, եւ արաբ. Տուրրաճ (Թուրրաճ) ըսուած թռչունը. մենք հայերէն Սալամբ բառը վերջինին տեղ դրած ենք: Մագիստրոսն ու Երզնկացին աս բուն պարսկերէն Թէհու եւ բուն արաբերէն Տուրրաճ բառերը իբրեւ արեւելեանց հասարակ բառ ենթադրելով՝ հայերէնի պէս կը բանեցընեն ու կ'ըսեն Դուհուճ եւ Դուռաճ:

[2] Լտ. Aristolochia. պրս. Զէրավէնտ:

նոյն աչուըները կը բանայ, եւ գլանին վրայ երկայն տուտան (ինճիլ) կապելով բազէն ծառի մը վրայ կը թուցընէ, ու ղոյ-խո ղոյ-խո պոռալով՝ զանիկայ իր քովն ունեցած հաւին վրայ կը կանչէ կ'իջեցընէ։ Վերջէն ձեռքը մսի կտոր մը կ'առնէ, ու զանիկա շարժելով՝ բազէն կը հրաւիրէ, որն որ բազէակալին ձեռքին վրայ գալու նստելու վարժելուն պէս՝ անիկայ կը սկսի տուանց մսի փորձել ու վարժեցընել։

Երբոր կատարեալ կը կրթուի, կը սկսին որսորդութեան գործածել. բայց որսէն յառաջ պէտք է որ բազէն անօթի մնայ։ Բազէակիրը մաշկեղէն հաստ ձեռնոց մը կը հագնի ու բազէն ձեռքին վրայ կ'առնէ։ Բազէով որսորդութիւն ընողները հասարակօրէն ձիով՝ թփուտ ու մացառուտ տեղեր կ'երթան, հետերնին ալ խումբ մը թաւամազ քերծէ (որսի շուն, Զաղր) կ'առնեն. ամէն մէկ շան վրան թաղիք (քէչէ) կապուած է որ փշերու մէջէն անցնելու տեն չմնասի։ Որսորդները շարունակ քերծէները կը գրգռեն որ թռչուններու տեղը գտնեն, եւ անօթի բազէն միօրինակ չորս դին կը նայի։ Թռչուն մը երեւան ելլելուն պէս՝ որսորդը կ'արձակէ բազէն, որն որ կամ անմիջապէս թռչունը կը բռնէ, եւ կամ անդուլ անդադար անոր ետեւէն կ'իյնայ, մինչեւ որ խեղճ թռչունը թփի մը մէջ կ'երթայ կը պահուըտի, բազէն ալ կ'իջնայ նոյն թփին վրայ կը նստի։ Շները կը ցատքեն ու թռչունը նորէն դուրս կը հանեն, բազէն կը յարձակի կը բռնէ զէ, զինքը վարձատրելու համար՝ որսին ըղեղն ու աչուըներն անոր կու տան։ Բայց բազէին բռնած թռչունները թանգարաններու ամենեւին չեն յարմարիր, վասն զի երբեք թռչունն ամբողջ ու անարատ չի մնար։ Թռչունը բռնելէն ետքը միշտ բազէին ու որսական շներուն մէջ սաստիկ կռիւ մը կը բացուի. երբեմն բազէն շատ կը կատղի, ան ատեն բազէակիրը մսի կտոր մը շարժե-

լով՝ կը սկսի ղոյ-նը պոռալ ու զանիկս կանչել. բա-
զէն թէ քաջակիրթ է, նաեւ (ռուսի) մղոն մը հե-
ռու տեղէն կը դառնայ ու բազէպահին ձեռքին վրայ
կու գայ կը կենայ։ Շատ անգամ բազէին յառա-
ջուան ազատութիւնը միտքը կու գայ ու կը փախչի,
բայց սովորաբար դէշ վախճան մը կ'ունենայ, վասն
զի կամ ոտքերուն կաշիները տեղ մը փաթթուե-
լով կը մնայ ու սովատանջ կը մեռնի, եւ կամ մեր-
ձաւոր գեղօրէից հաւերուն մէջ մտնելով՝ կը սկսի զա-
նոնք գիշատել, ուստի եւ հրացանով կը սպաննուի։
Թաթարները կորսուած բազէն շատ հեղ օրերով կը
փնտռեն, վասն զի երբեմն բազէն ամենալաւ ձիէ մ'ալ
յարգի է իրենց. թէպէտեւ շատ կը յարգեն շուտ ու
տոկուն ձին ալ, որովհետեւ "Մեզի հաց կը բերէ"
կ'ըսեն, այսինքն աւազակութիւն ընելէն ետքը փախ-
չելու ատեն իրենց աղէկ կը ծառայէ։ Իսկ բազէն ա-
նոր համար յարգի է, վասն զի իրենց փիլաւ-ին պարարտ
ու ազնիւ թռչուններ, ինչպէս փասիան, կաքաւ ու
սալամբ կը բերէ։ Քաջավարժ բազէ մը 23 մինչեւ 50
արծաթ ռուպլի կ'արժէ։

Պր. Գոլենադի շատ ծիծաղելի եղանակ մ'ալ
կը յիշէ, որով Հայաստանի Թաթարները սովորաբար
կաքաւ կը բռնեն։ Երբ որ, կ'ըսէ, Գերմանացի գաղ-
թականի մը տունն էի, կին մը այլայլած ու շուարած
վազեց եկաւ ըսելով որ անապատի մէջ մարմնացած
սատանայ մը տեսայ։ Աս որ լսեցի, աճապարելով
դուրս ելայ որ ես ալ անձամբ նոյնը դիտեմ, եւ հե-
ռուանց տեսայ հրէշային կենդանի մը, որն որ երկու
կանգուն ականջներ, եզան եղջիւր եւ երկայն պոչ մ'ու-
նէր, ու երկու ոտքի վրայ՝ դէպ ի լարուած ցանց մը
մեղմաքայլ կու գար, եւ առջեւը երամ մը կաքաւ
առած՝ մէյ մը մէկ ականջով, մէյ մ'ալ մէկալով զա-
նոնք դէպ ի ցանց կը քշէր։ Ասոր մեկնութիւնն աս
է։ Թաթար հովիւներն իրենց վերարկուին երկայն

թեւերուն մէջ դաւաղաններ կը դնեն, զանոնք ա-
կանջի պէս վեր կը առնեն, զորոնք ձեռքով՝ ուզած-
ներնուն պէս կրնան շարժել. նաեւ իրենց վրայ եղան
մորթ մը կ'առնուն։ Աս ընելէն ետքը վարմը (ուղը)
կը լարեն, ու մէջը ձագարաձեւ (խուռնիի ձեւով) տո-
պրակ մը կը դնեն. իրենք կը հեռանան կ'երթան
թփուտներու (ՀըԼԸ ՆըՐՏէԼէ) մէջ, եւ կաքաւները
տեղերնէն հանելով՝ կը քշեն ու ցանցին կը բերեն։
Ասիկա կ'ընեն, վասն զի փորձիւ գիտեն թէ կաքա-
ւներն եղան տեսակ եղջիւրաւոր կենդանիներէն չվախ-
նալով՝ չեն թռչիր ու փախչիր, հապա շարունակ ե-
տեւնին կը նային, ու քանի որ եղջիւրաւոր կենդա-
նին կը մօտիկնայ, իրենք ալ նոյն շտկութեամբ յա-
ռաջ կ'երթան, եւ այսպէս կոյր զկուրայն կու գան
թակարդի մէջ կը մտնեն, եւ կը կարծեն որ հոն
իբրեւ ապահով տեղ մը պահուած են։

Աս կողմերն եկող յառաջուան ճամբորդներուն
գրուածոցը մէջ ամենեւին մէկունը այնչափ յօժա-
րութեամբ չեմ կարդար, ինչպէս ծերունի բուսա-
քաղ Դուռնըֆորին։ Թէպէտ զանիկայ շատ անճիշդ
ու վեր ի վերոյ գրող մը կը սեպեմ, այսու ամենայնիւ
իր պատմելու կերպն այնպէս սիրուն ու ախորժ է,
ինչպէս հին ժամանակները Գաղղիացի ազնուականի
մը խօսակցութիւնը։ Բաց ասկից՝ իր չափազանց ու
անստոյգ մասերուն քով՝ նաեւ շատ շիտակ գիտո-
ղութիւններ ու սքանչելի ծանօթութիւններ ունի։
Մասնաւորապէս զուարճալի է Արարատ ելնալուն
պատմութիւնը, որ լեռան վրայ՝ ինչպէս կարծեմ՝
իրմէ յառաջ ուրիշ Եւրոպացի մը ոտք կոխած չէր։
Թէեւ ինք Արարատայ վրայի ձիւներուն սկիզբը հա-
զիւ թէ հասած է, ի վերայ այսր ամենայնի կրած
նեղութիւնները զարհուրելի կերպով մը կը նկարա-
գրէ, եւ կ'ըսէ որ “Բուսաբանութեան մարտիրոս„
ըսուելու արժանի եղայ։ Ինք բոլոր բոլոր երկու նոր տե-

տակ բոյս գտեր է, այս ինքն Արեւելեան գէօն[1] եւ Արեւելեան շողավարդ[2], բայց բարի ծերը դեռ քանի մը տեսակ բոյսեր ալ Ջրհեղեղեան լերան վրայ ինծի թողուցած էր, թէպէտ իմ հոս կենալուս գլխաւոր նպատակը՝ Արարատայ 1840ին հրաշնչութենէն ծածկուած տեղերուն վրայ երկրաբանական զննութիւն ընել ըլլալով՝ հոստեղաց բոյսերը քննելու երկայն ժամանակ չունեցայ։ Իմ գտած նոր տեսակներս էին Ոսկեծիլ[3], Խստոր կոճատերեւ[4], եւ ուրիշ նոր տեսակ բոյս մը, զորն որ Կուիզէնպախ տնկաբանը Արարատեան քարագեղ[5] անուանեց։ Արարատայ կողերն ու ստորոտն աւազով ծածկուած են, որուն մէջ յաճախ կը բուսնի զարմանագեղ Հիրիկ կամ Լուրջ շուշան[6] որն որ Հայկեան լեռնագաւառաց ամենաշուք զարդատունքն է, եւ գուցէ Հիրիկին մինչեւ հիմա ծանուցեալ տեսակներուն ամենէն գեղեցիկը։ Կ'երեւայ որ Դուռնըֆոր ալ չքնաղ ծաղկէն ամենեւին ժողված չէ։ Ինք կ'ըսէ որ Արարատայ կողմերը նաեւ վագր ու յովազ գազաններն ըլլան, բայց ալ կողմերն անանկ կենդանիներու յարմար չէ, եւ ոչ ալ անոնց հետքը տեսնուած է։ Հոս գլխաւորաբար կան ջրային թռչուններ։ Մասիս լեռը հիմակ ամայի է եւ ան ամէն կենդանիներէն զրկեալ, որոնք երբեմն Նոյեան տապանէն ելլելով՝ անկից վար իջան։

Ռուսաց հարիւրապետ մը բարեկամութեամբ զիս Սեւջուր գետակին մօրուտ ակունքը տարաւ։ Սեւջուրը խորունկ տեղէ մը մեղմով կը բխէ, եւ ամենեւին եռացում մը չիցուցըներ. ասով կը խախտի

[1] Լտ. Geum orientale, Բժշկական օգտակար տունկ մըն է։ [2] Լտ. Lychnis orientalis, Շատ սիրուն ծաղիկ մըն է, ու պարտէզներու զարդերէն մէկը կը համարուի։ [3] Լտ. Alchimilla, Ցառաջուան ոսկեփոխները կամ սառրին մետաղներն ոսկի ընելու ջանացողները կը կարծէին որ ալ խոտին վրայ նոյն զօրութիւնը կայ։ [4] Լտ. Allium veratrifolium. [5] Լտ. Petrocallis araratica. [6] Լտ. Iris, տճկ. մավի զամպագ։

Բասողին ենթադրութիւնը, որ կ'ըսէ թէ Սեւջուր գետակը ան հալած ձիւներուն ջրերէն կը գոյանայ ; որոնք Մասիսու պատառուածներէն վար կը վազեն ։ Աս աղբերակնոց շրջակայ տեղուանքը երկրաբանական հայեցուածով մտադրութեան արժանի շատ բաներ ունին ։ Հոս ամենէն ահագին հրաբխային նիւթերու հեղեղները կը տեսնուին, որոնք ատեն մը Մասիսու հիւսիսային կողմէն դէպ ի դաշտ վազեցին ։ Արարատայ աս կողման լաւան ծակոտկէն ու աղտոտ է, եւ իր մութ գոյնովը շատ կը զանազանի ան լաւայէն, որն որ լերան հարաւային, ու հարաւային արեւելեան դին դէպ ի Պայազիտ ժամանակաւ վազած է ։

Ճոտեղաց սեւ լաւան Եանա հրաբուխ լերան նոր լաւային կը նմանի ։ Զորս կողմը կանաչութենէ բոլորովին մերկ է, վասն զի ժամանակ մը հոս հրեղէն հեղեղներ վազելով՝ ամենայն ինչ այրած տոչորած ու ապառաժ կտրած է ։ Բայց լաւայի բլուրներուն մեծութիւնն ու ընդարձակութիւնը աս լերկ լեռնադաշտին ահեղ ու մեծվայելուչ կերպարանք մը կուտան ։ Հին ու Նոր աշխարհքին բոլոր հրաշունչ լեռներուն մէջ խիստ քիչերը կան, որոնք իրենց վառարանէն աս աստիճանի ամբաւ քարի զանգուածներ դուրս նետած ըլլան, ինչպէս աս Հայ հսկայ լեռը ։ Ամէն մէկ երկրաբան Սեւջուր գետակին բոլորտիքը միանգամ միայն նայելով՝ անմիջապէս կը տեսնէ, որ ինչպիսի հրային զօրութեամբ դուրս ելած է Արարատն ու ինչչափ երկայն ատեն իր հրաբխական գործողութիւնը շարունակած է ։

Քաջ որսորդ մը հոս ջրային թռչուններէն հարուստ աւար մը կը գտնէ ։ Ասոնց տեսակները թէպէտ շատ չեն, բայց բազմութիւնն ահագին է ։ Ես քիչ ատենուան մէջ աղբերականց քովերը խել մը բարձրաքեաց (երկայնոտուք, երկայնասրուն) ջրային

թռչուններ զարկել, որոնք հոս այնչափ խրչան (խոզ-հաւ) չեն ու մարդու շատ մօտ կու գան։ Գորշ ճայ (մարթին), թուխ քաղահաւ, շատաակեր ու մեծակտուց հաւալուսն[1], արծաթագոյն ճայ, ծաղկաղէց ճայ[2], հասարակ կռունկ, փոր կամ կարապ (Նոյ քուշու), շատեսակ բադ եւ ուրիշ ջրային թռչուններ խիստ յաճախ են։ Նաեւ աքար[3] ըսուած զարմանատես թռչունը իր երկայն սրունքներովը շատ մօտ կու գար, զորն որ ես հիւսիսային Ափրիկէի մէջ կապարընկէցի (քուրշուն ոթէօնի) մը չկրցայ բռնել։ Հրացանին շաչիւնը զանոնք քիչ մը վախցուց ու փախցուց, բայց քանի մը րոպէէն՝ նորէն եկան ու մեր գլխուն վրայ խեղճ ձայներով կռչելու եւ կարկաչելու սկսան։

Պր. Վանկնէրին աս գլխոյս մէջ գրածները մեր Փարպեցւոյն Արարատ գաւառին վրայ տուած տարագրութեանը հետ այնպէս զարմանալի եղանակաւ մը կը միաբանին որ կամ Փարպեցին՝ "Հայ Վանկնէր,,

1 Կ'երեւայ որ Փարպեցւոյն նոյն կողմերը գրած Սոփ բառը աս թռչունը նշանակէ, եւ տաճկերէն անապատի մեծ Սոֆֆա քուշու կամ Պէլիքանի ըսուած թռչնոյն հետ նոյն ըլլայ։

2 Լտ. Ardea stellaria, գղ. butor. Հայաստանի մէջ ծովաբէկ հաւ ըսուածը գուցէ աս թռչունն է։

3 Եւրոպացի բնագիտաւումներն աս թռչունը յունարէն բառով կ'անուանեն Himantopus melanopterus, որն որ կը նշանակէ փոկոտն սրունաւթեւ (Կաշիոտնաւոր եւ սեւաթեւ թռչուն մը)։ Մեզի շատ հաւանական երեւցաւ տալ աղ Փարպեցւոյն Աքար բառը գտնել, որովհետեւ ինչպէս Եւրոպացիք գլխաւորապէս աս թռչնոյն այլանդակ ու երկայն բարակ կոշտայ սրունքներուն վրա գնելով՝ նոյն յատկութիւնը բացատրող անուն մը դրած են, նմանապէս կ'երեւայ որ թռչնոյն աս արտաքոյ կարգի ձեւը Հայոց աչքին ալ ամենէն աւելի զարնելով՝ Աքար անուն դրած ըլլան, որն որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հայերէն Աք (ոտք, սրունք բառէն) եւ ար մասնիկէն ածանցեալ բառ մը, այնպէս ինչպէս որ ածանցեալ են Մոլ-ար, Փառ-ար, Արդ-ար, Զարդ-ար-ել, Պատահ-ար եւ ուրիշ բազմաթիւ բնիկ հայերէն խիստ հին բառեր։

կամ Դր. Վակները՝ "Գերմանական փարոսկէյի, պէտք է անուանել: Կարծենք թէ ընթերցողներուն հաճելի բան կ'ըլլայ հոս փարոսկեցւոյն հատուածն ալ դնելը, որպէս զի ուզողը դիւրաւ կարող ըլլայ ասոր եկու՝ Հայ ու Գերմանիացի մատենագիրներուն խորահետ բաղդատել ու անձամբ տեսնել թէ ինչպէս ասոր հեղինակները ասանց խօսք տեսնելու՝ Արարատայ եզերքի ու որոտաշատ գաւառքին վրայ ալ ասորձանի միայնան գրեր են, եւ թէ Հայաստանի ալ տեղերն ճիշշտափ կրնան ծաղկիլ, եթէ աղէկ հոգացուին:

"Իսկ խորհելով զայս ամենայն Արշակ թագաւորն ի միտս իւր՝ ըստ ելեալ մեծեալ թողոյր զբարի եւ զանձնիկ ժառանգութիւն նախնեաց իւրոց, զգաւառն Արարատու, զհովականսն եւ զհուշականսն եւ զակնականսն, զամենաբերյան, զամենակալսն, զամենագիւտսն ի շահս եւ ի զարմանս մարդկային զխոզեցս, կենաց, վայելչութեան եւ ոթափութեան, զդաշտս ծածանձս եւ ոստայլեցս, զլերինս շուրջանակի զեղեցկանիստս եւ պտղաբերաւորս, զհոծեալս երեւոյնս կճղակաւորածնիւք եւ որոճայնովքն եւ այլովք եւս բազմօք ընդ նոսին, յորոց ի վերուստ ի կատարածէն ջրոց հոսմունքն՝ անկարօտ ռռոգմանն արտորայանելով զդաշտս՝ մատակարարէ առատ բազմութեանց յատուածս կանանչս, արմատս եւ ընտանեաց զանուշահոտ, զմեղրահամ քաղցրութիւն բանջարոցն, եւ զզանազանութիւն իւղաբերիս սերմանցն:

Իսկ ի լանջակողմանն կամ ի սարահարթ տեղիս դիպեցուցեալ զհոյեցած նորաբնակութեան՝ հանդերձ իւր, եւ ոչ ծաղկարդս զայնս կարծեցուցանեն ափուեալս պտղաբերութեամբ եւ պտղատարօք պարարտահամք, որոց թանձրախիտ անձմունք խոտոյն՝ զանթիւ արօտականս ընտանի իշանց եւ զանհամբոյր բոյլս վայրենի էրէոցն յագեցուցեալ՝ թանձրաթաղանթս, առողջաղանալս, անձքացեալս դիրու-

թեամբ զընտու մարմնոյն ցուցանեն: Իսկ սաստկաբուրումն անուշահոտ ծաղկանցն՝ զարանցն քաջաց որսասէր նետողացն եւ զհօտարած բացօթեգացն ընձեռելով առողջութիւն, զօրացուցանեն զզգայութիւն խելացն եւ նորոգեն: Անդ գտանին եւ ազգք ազգի արմատք բուսոց ի պէտս օգտակարութեան դեղոց ըստ ճարտարագէտ ճանաչողութեան ստուգահմուտ բժշկացն յօրինուածոց, երագահաս ախտահալած ապեղանիք, եւ կամ արբմամբ՝ յերկարելոցն ի ցաւս պատահացուցանեն առողջութիւն:

Իսկ դաշտացն ամենալըութիւն զկամս աշխատասիրացն կորզելով յինքեանց իբրեւ բանիւ, եւ առլցեալ որ զի՞նչ է եւ բարով՝ եւս առաւել փութանակի առ ինքեանս հրաւիրեն միանգամայն, որք ոչ միայն երեւելութեամբ ցուցանեն վերաբերեալ զշահաւորութիւն օգտից մարդկան, այլ առաւել յորդորախոյզ աշխատողացն զաւընդերկրաւ ծածկեալ օգուտ ուսուցանեն՝ գտանել անձանց զշահս այսր աշխարհիս ի մեծութիւն թագաւորաց եւ ի հաստատութիւն հարկահանաց, զոսկի եւ զպղինձ եւ զերկաթ եւ զպատուական քարինս, ընկալեալ արուեստով ձեռաց՝ զարդարեն զթագաւորս մեծատեսիլ զարդեօքն յօրինուածովքն, զոր ի խոյրսն եւ ի թագսն եւ ի հանդերձսն ոսկեհուռս պաճուճեալս ընդելուզանեն:

Այլ եւ մածմամբ ջրոյ՝ համածին[1] անուշութիւնս մատուցանեն զխորտկացն որոշութիւնս: Նա եւ զարմատս եղեգնասեր բուսոյն ոչ ընդունայն սնուցանէ յինքեան ամենաբաղձ դաշտն Արարատոյ, այլ եւ ի նմանէ ծնեալ որդունս ի զարդ կարմրատեսիլ գունոց ընծայէ օգտասիրացն շահս եւ շքե-

[1] Համածին բառը հոս չէ թէ համ (կէս, մէկտեղ) մասնըկէն կ'ելլէ, հապա համ (ճաշակ, [illegible]) բառէն բարդուած է, ու համ փառաղ կը նշանակէ:

ղութիւնս. եւս եւ զեռոցն գնացք բազմակերպ ձկանցն մեծամեծօք եւ փոքունքք, զանազանեալ համովք եւ այլեւայլ տեսովք ուրախացեալ լողացանէ զշնորհք ընչից եւ յազդուրդ որովայնից ժրացելոցն եւ անմե-հեր ջանացողացն:

Սնուցանէ յինքեան երկիրն ջրովք արուեստիւք եւ զառաւելութիւն հաւուցն յուրախութիւն եւ ի օթափումն որսատենչ ազատացն. զկրկնաձայն, քաղցրաձայն, առապարասէր, վիմաստյղ, սորամում երամս կաքաւացն եւ սալամբացն, եւ կամ զեղեգնաբնակ թփամուտ, մոցառաղօղ, պարարտամարմին, զանուշահամ ազգ աքարացն վայրենեաց. այլ եւ զջրասուզակ մամռախնդիր ... մեծանձունք եւ յաղթամարմինք հաւքն՝ փորն եւ թանձրն եւ սագն եւ կամ այլ բազում եւ անհամար ցամաքայնոցն եւ ջրայնոցն ջոկք թռչնոցն:

Իսկ թագաւորացն շքեղափակութեանքն, երագա-զիւքն եւ գահոզովքն ելեալ ի յորս գունդք նա-խարարացն որդւովքն ազատացն, ուր ոմանք զհետ ցուլցն եւ այծեմանցն արշաւեալ՝ զխիզախական եւ զաղեղնայինն եւեթ բարբառեցին, եւ այլք զհետ բուլից եղջերուացն եւ եղանց ձիարձակ եղեալ՝ զգործ կորովաձիգ արանցն ցուցանեն, եւ կէսք սուսերօք ի-բրեւ զմենամարտիկս՝ զասատանդամ երամս վարազացն գլորեցուցեալ սպանանեն: Եւ շատք ի մանր մանկանց նախարարաց որդւոցն՝ դաստիարակօք եւ ծառայիւք զայլեւայլ սերս ի թռչնոյն որսացեալ բազայիւք դարձեալ բերիցեն ի. յաճումն ընթրեացն ուրախու-թեան, եւ այսպէս աալցեալք խրախճանչիւք որսով՝ դնան ուրախութեամբ: Որոց դէտ տկն կալեալ բա հանապազօրեայ սովորութեան ջրայոյղ ջրածուփ ձկնորսացն մանկունք ընթացեալք ի յառաջ նախա-րարազունդ որերոյն՝ ձկունս ի յորսոյ եւ բազմազան վայրենիս հաւուց ձագս, եւ ձուս ի կղզեաց գետոյն

բերելով՝ մատուցանելն ընծայս իշխանացն, յորոց ընկալեալ մասն ինչ նախարարացն ըստ կամս պարգեւէն եւ նոցա յիւրեանց բերոցն ըստ առաւելապէս բաւականի՝ ընծայաւորաց, եւ հասեալք լի ամենայն բարութեամբ յիւրաքանչիւր յապարանս՝ շնորհեն եւ անպարապիցն մնացելոցն ի տան զամբիծան, առաւելապէս եւ առ օտարսն. եւ ատեանել է յամենեցունցն ընթերցս որպէս շրջակայսա ինչ ի վերայ մեծեանց պէրէոցն բազմութիւն,,....:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արարատայ վերջին բռնկելուն վրայ աւանդերէն աղբիւրներուն ձեռքով տարածուած լուրերուն անճշդութիւնը: Ակնատես Հայազգիներուն պատմութիւնը: Ակոռի գեղին յաւաղուած ծածկեալ վիճակն ու բնակչաց թիւը: Մասիսու ահռագին հրաբխութեան տարօրինակութիւնն ու տուած վնասին հաշիւը: Երկրաշարժին տարածութեան սահմանն ու աղբիւրներու վրայ ըրած ազդեցութիւնը:

ԵՐԲ ՈՐ Մասիսու ստորոտը բնապատմական պտոյտներս ըրի լմնցուցի, միտքս դրի որ բնակութիւնս Արարատայ բարձր մէկ տեղը, այս ինքն Սուրբ Յակոբայ կիրճին (նեղ անցքին) վրայ հաստատեմ, որն որ դաշտէն 2500 ոտնաչափ բարձր է: Հոն վրանս (չադրըս) կանգնել տուի ան քարափլուածներուն ու պնդացեալ մոխրի զանգուածներուն մէջ, որոնք 1840ին Ակոռի գեղն ու Ս. Յակոբայ կիրճը ծածկեցին ու քանդեցին: Սուլթան-Գեղամեան իշխանն ու Ալի Բէկ Քիւրտը հետերնին խել մը Խօջալու ու Թաթար ձիաւոր առած՝ մէկտեղ եկան, բայց երկուքն ալ տեղերնին դարձան եւ Թաթարներն ու Խօջալուները միայն քովս մնացին: Կեցած դիրքս այնպէս յարմար էր որ վերէն մինչեւ դաշտ ու Հրաբխային մոխրի մէջ թաղուած բոլոր տեղուանքը մէկ հայեցուածով կրնայի տեսնել: Հոս օրերով ամէն կողմ պտըտեցայ:

Բայց՝ ցաւալի բանն աս է որ երբ որ ժամանա-

կըն իմացուեր է թէ Արկուաի՝ Նեապոլսի մէջ եղած Հերկուլան ու Պոմպէի քաղաքներուն պէս թաղուեր կորսուեր է, Պետրբուրգի գիտութեանց ճեմարանին ձեռքը միջոց մը չէ տրուեր որ իսկոյն իր անդամ-ներէն մէկը Արարատ խաւրէ ու հոն աս դժբախտ դէպքը տեղն ի տեղը քննել տայ։ Ան ատեն ատի-կա շատ դիւրին էր, բայց հիմա խիստ դժուար. ո-րովհետեւ ան ամէն քարի կտորուանքները ու ա-ւած ահագին մոխրակոյտը, որոնք Մասիսու մէկ դին ու հին բերանը լեցուցած էին, ամէն գարնան վերէն վար վազող հեղեղներուն (սելերուն) զօրութեանը շատ կերպարանափոխ եղած են. ասկից զատ՝ նոյն աղետալի արկածէն պրծող մարդիկներուն շատն ալ մինչեւ հիմա վախճանած է։ Իսկ ան Քիւրտ հովիւ-ները որ նոյն ատենները Հայոց քովը կը ծառայէին, հիմա Տաճկաստանի սահմանն անցեր են։ Կը յու-սայի որ աս բանիս մասին պարագաները Էջմիածին կրնամ իմանալ, սակայն փուճ։ Տփղիս ընդհա-նուր կուսակալին դիւանին մէջ եղած ասոր վերա-բերեալ ամէն յիշատակարաններն ինծի ցոյց տուին։ Անոնց մէջ ամենէն երեւելին Վոսկոբոյնիկով հազա-րապետին ռուսերէն գրածն էր. միայն թէ ատիկայ ինծի շատ ծուռ երեւցաւ։ Ինչու որ ամենէն աւելի ծանրակշիռ պարագաները չէին յիշուած, եւ բոլոր պատմագրութիւնն այնպէս անորոշ, այնպէս մութ էր որ ասոր ձեռքովը՝ պատահած աղէտքին մասնաւոր դէպքերուն ու պատճառած փոփոխութիւն-ներուն վրայ պայծառ գաղափար մ'ունենալն անկա-րելի էր։ Ինծի բուն զարմանալին աս երեւցաւ որ Վոսկոբոյնիկով հազարապետը եւ ոչ մէկ մը մտա-ծեր է թէ Արկուաի բնակիչներուն մէջէն կենդա-նի ազատողէ մը բան հարցընէ, ուր որ միայն անոնք էին որ ան զարհուրելի պատահարին ականատես ե-ղան։ Ուստի իր պատմութիւնը միայն հեռուանց

լողներուն վկայութեանը նայելով գրուած է եւ ստոյգ պարագաներէ զուրկ: Երիւանի մէջ աս ալ կը հաստատէին որ նոյն հայրապետը ճամբու սովոր խաղի մը մէջ կորսնցնելով՝ Մասիսու կողմերը չէ գացեր. Հապա Երիւանի բնակչացը հարցնելով՝ եւ մէկհատիկ պատմութիւնը շարադրեր է:

Պր. Վասկոբոյնիկով ալ բոլորովին սխալ կարծիքին ունի որ Արկուրի գեղն ու Ս. Յակոբայ վանքը ծածկող զանգուածը՝ գետնաշարժով մը լերան բարձր տեղէն փրթած ու գլտորելով նոյն տեղուանք զարկած ու ճզմած եւ վերջէն դաշտի վրայ տարածուած ըլլայ. աս կարծիքը բոլոր Կովկասի կողմերը ծառալած է: Բայց ամէն ականատեսներն ասոր դէմ կ'ելլեն, ինչպէս նաեւ ճիշդ ու նախապաշարմանէ ազատ քննութիւն մը նոյն կարծիքը կը հերքէ: Աս քարերն ու զանգուածները չէ թէ լերան ծայրէն իջկան, հապա Ս. Յակոբայ կիրճին մէջ եղած Մասիսու հին հրաբխային բերնէ մը շոգիներուն եւ օդերուն սոսկալի ուժովը վեր նետուեցան: Աս կիրճին մէկ ծայրէն մինչեւ Ս. Յակոբայ վանքին քովերը ժայռը պատռելով՝ ահագին ճեղքուած մը բացուեցաւ, որն որ քարի եւ հողի հեղեղ մը ժայթքեց, եւ մինչեւ հիմա լերան մէկ կողն ու շատ լայնատարած տեղ մը ծածկած է: Ուստի ասիկա հրաբխական ժայթքում, հրաշնչութիւն մըն էր գետնաշարժով մէկտեղ, եւ ոչ թէ սասանութեան մը պատճառաւ լերան փլչիլը: Կատարեալ միաբանութեամբ այսպէս կը վկայեն Հայ, Թաթար ու Քիւրտ ականատեսները, որոնք նոյն ատեն Ս. Յակոբայ կիրճէն վեր տեղ մը կեցած՝ ոչխարնին կ'արածէին, որով եւ նոյն արկածէն ալ ազատեցան: Ես ալ ականատես մարդիկներուն բանածը քովէ քով բերելով ամբողջ ստորագրութիւն մը կու տամ: Բայց ասոր ամենէն ընդարձակ եւ ստուգիւ ամենէն աւելի հաստատիմ

պատմութիւնը հաղորդեց ինծի Սահաթիէլ Խոճայեան[1] Հայազգին, որն որ պատուական ծերունի ու հանդարտ եւ յստակ մտաց տէր մարդ մըն էր. ասիկայ ան Արկուռեցի Ստեփան աղային եղբայրն է, զորն որ Բառռոդ ու Տիւպոա յաճախ կը յիշեն եւ որն որ հիմակ աւերակներու տակ թաղուած մնացած է։ Ցուած սառոպագրութիւնս անմիջապէս պատմողին բերնէն լսելով Արարատայ քովը նստած գրած եմ։ Դժբախտութեան պատահած օրը Սահաթիէլ Խոճայեան Արարատի վրայ արօտի տեղ մը գացած էր, եւ հրաշնչութեան ու հողային զանգուածին դուրս ելած տանէնը հազիւ թէ նոյն տեղէն 2 ռուսական մղոն (35 րոպէ) հեռու էր։ Ասոր բոլոր պատմածները ուրիշ երկու Արկուռեցի Հայ ալ՝ Նասիբ Մկրչիկեան ու Յովհան Յովհաննէսեան[2] հաստատեցին, որոնք Արարատի վրայ միշտ իմ հետս էին։ Ասոնց պատմածը թարգմանելու տէրն Պր. Աբովեանին պէս կրթեալ ու լեզուագէտ մարդէ մը օգնութիւն գըտնելուս համար ինք զինքս երջանիկ կը սեպէի։

Արկուռի գեղը Մասիսու մէկ ձորին մէջն էր՝ Երասխ գետին փոսէն դրեթէ 2800 ոտնաչափ բարձր։ Ասիկա Հայաստանին ամենէն գեղեցիկ ու մեծ գեղերէն մէկն էր։ Տիւպոա ասոր բնակչաց թիւը կը դնէ 1000 հոգի, իսկ տներուն թիւը 200։ Բայց աս շատ քիչ է։ Արկուռի դրեթէ 1600 Հայ բնակիչ ունէր. բաց ասկէց՝ շատ Քիւրտեր հոս իբրեւ վարձուոր Հայոց քովը կը բանէին։ Արագած (Ալակէզ) լերան տակ եղած Գաղարճուղ գեղէն ետքը՝ Երիւանին պինդ մարդաշատ ու բարեկեցիկ չէնն էր Արկուռի։ Իր դիրքը թէպէտ այնչափ բարձր է, բայց բոլորտիքը կը բուսնէին ցորեն ու գարի. հունձքը վրայէ վրայ հաշուելով՝ ցանուածին քառապատիկն էր։ Արկուռիին

[1] Sahatel Chotschaieff.
[2] Nassib Megertschikoff. Chowan Awanesof.

պարտէզներուն մէջ, որոնց խիստ քիչ մասը աւերէն ազատեցաւ, բարեխառն Եւրոպային գրեթէ ամէն պտղատու ծառերը կ՚աճէին։ Առուոյտը (եօնճա) շատ աղէկ կը յաջողէր. իսկ Արարատայ զառիվար տեղերուն ու ստորոտին վրայ ոչխարներն Ապրիլէն մինչեւ Օգոստոս բաւական ճարակ կը գտնէին։ Հոս առատ աղբիւր մը կը բխէր, որն որ բնակչաց աղէկ խմելու ջուր կը մատակարարէր, ու պարտէզները կ՚ոռոգանէր։ Ձիւներուն հալած ատենը վտակ մը կը ձեւանար, որ ձոր ի վայր Սեւջուր գետը կը վազէր։

Ըստ աւանդութեան Հայոց՝ Նոյ ջրհեղեղէն ետքը տապանէն ելլելուն պէս Արկուռի գեղը շինեց։ Առաջին որթատունկը (ասմա) ինք տնկեց[1]. ատով աշխարհքիս ամենէն հին գեղն Արկուռին է։ Մեկ ռուսական մղոն Արկուռիէն վեր կար Ս. Յակոբայ վանքը, ուր Պառոտ Արարատի վրայ եղած ատենը բնակեցաւ։ Իր այգեստանները շատ անուանի էին։ Մրգաստանները մինչեւ հիմակ ալ Ս. Յակոբէն վեր կը հասնին. թանձր խոտեր գետինը կը ծածկէին։ Ջրին զօրութեամբը հոս Մասիսու հրաբխային քարերն աւելի փխրած ու հող դարձած էին քան թէ ուրիշ կողմերը։ Ձորին վերի ծայրը խորունկ տեղւոյ մը մէջ մեծ ձիւնահորներ ու սառնարաններ կային։ Սաստիկ տօթագին ամառներն ալ աս ձիւնակոյտները բոլորովին չէին հալեր, ուստի հաւանական կ՚երեւայ որ ատոնք շատ խորութիւն կամ թանձրութիւն ունեցած ըլլան։ Արարատայ Մայլ բացուած ձորակը կրնայ ըլլալ որ ի սկզբան լերան բռնկելու եւ պատռելու ատենը ձեւացած ըլլայ։ Դարերէ ի

[1] Աս մարդիկ կը ստուգաբանեն Արկուռի բառը՝ Արկ-ուռ իբր թէ Նոյ հոն տնկեց ուռ (ասմայի ճիւղ), բայց աս ալ ստոյգ որ աս Արկուռի ուղղագրութիւնը նոր է, առաջուընէ հիները Ակոռի կը գրեն։ Մեր ազգային պատմագրաց մէջ աս գեղն ամենէն յառաջ յիշած է Ղազար Փարպեցին. „Բնակեցան ի գեօղն Մասեաց, որում անուն է Ակոռի„. Երես 215։

վեր սառը հովին զօրութիւնը թմրած կեցած էր ա-
միայն դետնաշարժներով կ'իմացուէր։ Անոր համար Ռայնէկս ճամբորդին պատմութիւնը թէ 1785ին Յունուարի 3ին ու փետրուարի 22ին Արարատ ծուխ ու բոց ժայթքած ըլլայ, սուտ է։ Ցեղւոյն ամենէն ծեր բնակիչներն ալ, որոնց մէջ 100 տարին անցնող մարդիկ կան, անանկ հրաշնչութիւն մը չեն յիշեր։ Սաղաթիէլ Խոջայեան ըսաւ որ "Ես 68 տարիէ ի վեր Մասիսու քով կը նստիմ, եւ իր սարէն ծուխ ելեք չեմ տեսեր, նաեւ մեր հայրերն ու պապերն ալ ամենեւին հրաշնչութիւն մը չէին պատմեր,,։ Աս գետնի տակ եղած վառարանն որ իր հրաշէկ շանթերովը ժամանակ մը հին ցամաքին ամենէն զօրաւոր հրաբուխ լեռը դուրս հանած է, այնչափ դարերու հանդարտութենէն ետքը՝ նորանշան ու սարսափելի բորբոքմամբ մը դարձեալ իր ոյժը ցուցուց։

Յամի 1840 Յունիսի 20ին (Յուլիսի 2ին) արեւուն մարը մտնելէն կէս ժամ յառաջ, երբ որ երկինքը բոլորովին պարզ ու վճիտ էր, Հայաստանի բնակիչները որոտաձայն թնդիւնով մը զարհուրեցան, որն որ Մեծ Մասիսու մօտերն ամենէն ուժգին ու սոսկալի կը հնչէր։ Մէկ կողմանէ հողը գրեթէ երկու մանրերկրորդ (սանիյէ) կոհակաձեւ (դալղայի ձեւով) շարժելով՝ սկսաւ Արարատէն դէպ ի արեւելք ու արեւելեան հարաւ հոսել եւ գլխաւորաբար Շարուրայ ու Նախիջեւանի կողմերն ահագին աւեր ու կործանում պատճառեց. մէկալ կողմանէ Արկուրիէն վեր ռուսական մղոն վեր՝ Մուայլ ձորին ճոթը մեծ ճեղքուած մը բացուեցաւ, ուսկից խիտ օդ ու շոգի կ'ելլէր, որոնց սաստիկ ուժովը դուրս նետուած քարերն ու հողերը լերան վրայէն դէպ ի դաշտ կ'արձըկուէին։ Հրաբխին բերնէն ելած շոգեղէն ամպերը շուտով մը Մասիսու կատարէն ալ աւելի վեր բարձրացան, որոնց մեծ մասը ստուգիւ ջրային գոլորշի էր,

որովհետեւ նոյն գիշերը գրեթէ միայն լերան չորս դին տարածի (սողանոք) եկաւ, ուր ամառուան ժամանակ անձրեւելը խիստ ցանցառ բան է։

Շոգին դուրս պոռթկալու ատեն գոյնզգոյն կ՚երեւար, կարմրագոյնն ու կապուտագոյնը պինդ առաւելն էր։ Ականատեսները չկրցան որոշ ըսել թէ առ ժայթման ատեն բոց չկար, վասնզի ինչպէս ըսինք, ելած մխերը կարմրկեկ գոյն մ՚ունէին։ Սակայն ստոյգ է որ ամենեւին չտեսնուեցան անանկ լուսաւոր հրային (չէ թէ իրօք բոցեղէն) սիւներ, որոնք հասարակօրէն հրաբուխներուն բռնկած ժամանակն անոնց բերնին վրայ ու վազած լաւային հետ մէկտեղ կ՚երեւան։ Գիշեր ըլլար նէ՝ դուցէ կը տեսնուէին, ինչու որ նաեւ Վեսուվ ու Եթնա լերանց դուրս տուած նիւթերուն հրաշէկ կարմրութիւնը միայն մութ ատեն տեսանելի է։ Գոլորշւոյն կարմիր ու կապոյտ գոյնը շուտով մը մութ սեւ դարձաւ, եւ անմիջապէս օդն ալ վերջին աստիճանի անախորժ ծծմբային հոտով մը լեցուեցաւ։ Լեռը շարունակ կը թնդար, ու գետինն անդադար որոտումներով կը սասանէր. երկրի տակ եղած մռնչական ու գղրդական ձայներուն հետ մէկտեղ յայտնի ու որոշ կը լսուէր օդի մէջ ցատքած քարերուն շառաչիւնը, որոնք ռումբի պէս կը սուլէին։ Աս նետուած ժայռերուն մէջ անհաւատալի մեծութեամբ կտորներ կան որոնցմէ ես անտարակոյս 100 կենդինարէն աւելի կշռող քարեր տեսայ։ Նոյնպէս լերան ներսի դիէն ելած որոտական թնդիւնը կրցեր են յստակ զանազանել ան ժայթմանէն, զորն որ օդի մէջ թռած քարերն իրարու զարնուելով կը պատճառէին։ Աս խոշոր քարերն ուր որ կ՚իյնային, հասարակօրէն հոն կը մնային. լերան ստորոտը խիստ քիչ ծռութիւն ունենալով քարեղէն զանգուածները չէին կրնար այնչափ գլտորիլ։ Աս ժայթքումը կատարեալ ժամ մը տեւեց։ Երբոր դո-

լոռշիները փարատեցան, ու քարէ եւ հողէ անձրեւը դադրեցաւ, եւ ոչ փոքր նշմարանք մը կ'երեւար ան մեծ ու հարուստ Ակոռի գեղէն. աներեւոյթ եղած էր հաշտակաւոր վանքն ալ, նոյնպէս ծածկուած էին ան ամէն դաշտերն ու պտղատու ծառերն՝ որոնք հոն այնչափ տարի անվրդով ու խաղաղ կ'աճէին, եւ անոնց հետ մէկտեղ բոլոր այն բարեշէն ժողովուրդն որ աս պարտէզները տնկած ու մշակած էր, դուրս նետուած քարեղէն ու մոխրական կոյտերուն տակ թաղուեցաւ: Ակոռի գեղին բնակիչներէն 1500 հոգւոյ չափ Հայազգիք անհետ եղան, իսկ վարձուոր Քիւրտերէն 400, Ս. Յակոբայ վանքէն 8 անձինք: Տեղացիներէն միայն 114 մարդ կենդանի մնաց, որոնք կէս մը գիւղական գործքի համար շրջակայ տեղուանք գացեր, կէս մ'ալ ճամբորդութեան մէջ էին: Արարատի կողմերն եղած ատենս նոյն դժբախտ ժողովըրդեան աս պզտիկ մնացորդը Երասխայ դաշտերուն վրայ ցրուած ու դառնադառն թշուառութեան մէջ կ'ապրէր. եւ Նոյեան լեռը դարձեալ այնպէս տխուր ու ահալի կ'երեւար՝ ինչպէս ջրհեղեղին հոն ամէն կենդանի ջնջած ատենը:

Արարատայ աս հրաշնչութեան հետ մէկտեղ կործանիչ երկրաշարժ մըն ալ կար, որն որ ընդարձակ դաշտին վրայ մեծամեծ ազդեցութիւններ ըրաւ: Երասխ ու Սեւջուր գետերուն եզերքին մօտ շատ ճեղքուածներ բացուեցան, որոնցմէ ուժով դուրս ելած օդերը՝ գետոյն ջուրն ու աւազն ու հողի կտորուանքը քանի մը կանգուն վեր նետեցին: Ուրիշ պատռուածներէն ալ դուրս ջուր պղպջակեց: Երասխ գետին յատակը շատ տեղեր պզտիկ բերաններ բացուեցան, որոնց գոլորշւոյն զօրութեամբը ջուրը կարկաջելով վեր կ'ելլէր, այնպէս որ գետին վրայ վերէն ի վար կարգ մը զարմանալի ջրբուխ կամ շատրուան կը ձեւանար, իսկ ուրիշ շատ տեղեր ջուրը գետին

եղերքէն վեր ելաւ ու զանազան կողմերը կախեց։ Ճեղքուածներն առհասարակ 8 ոտնաչափէն աւելի բացուած չէին․ ասոնց մեծ մասը գետնաշարժէն ետաքը գոցուեցաւ, բայց շատերն ալ շաբաթներով բաց մնացին, եւ մինչեւ Օգոստոս դեռ կը տեսնուէին, մանաւանդ Երասխայ յատակը, ուր շատ տեղեր ջուրը միշտ խոխոջալով վեր կը ցայտէր, քանի մը տեղ ալ յորձանաւոր պտոյտ մ'ընելէն ետքը կը վազէր կ'երթար։ Ասիկա շատ նմանութիւն ունէր ժահաշնչութիւն (mouffette) ըսուած երեւութին հետ, որ Վեսուվ լերան բռնկելէն ետքը հասարակօրէն չորս դին կը տեսնուի․ բայց ասով կը տարբերի որ Արարատայ մերձակայ տեղուանքը շարժը դադրելուն պէս՝ օդին արտաշնչութիւնն ալ դադրեցաւ, ուր Վեսուվին քովերը օրերով, երբեմն ալ ամիսներով կը տեւէ։ Մասիսու արեւելեան ու հարաւային կողմը պատահած աւերները հիւսիսային դին եղածէն անհամեմատ աւելի ահագին էին։ Երիւան քաղաքն որ մօտաւոր է, մինակ մէկ քանի տներ քիչ մը վնաս քաշեցին, իսկ Նախիջեւան, պարսկական Հայաստանին Մակու քաղաքն ու Տաճկաստանին Պայազիտ քաղաքը բազմաթիւ տներ հիմնայատակ եղան։ Պաշտօնական (ռէսմի) հաշիւներուն նայելով՝ Նախիջեւանի, Շարուրայ եւ Աստապատի (Էրտէ-պատ) կողմերը փլած տներուն թիւն է 6000։ Խիստ շատ մարդիկ կը կորսուէին, եթէ գետնաշարժը քանի մը ժամ ուշ պատահէր, վասն զի բնակիչները հնոտեղաց ամառուան սովորութեանը համեմատ՝ իրիկուան զով օդը վայելելու համար իրենց տներէն ելած գացած էին ու բարեբախտութեամբ դեռ տուն չէին դարձեր։ Փլած տներուն տակը մնացող մարդիկներուն թիւը համեմատութեամբ քիչ է։

Որչափ որ մարդուս միտքը կը յիշէ, յառաջակողմեան Ասիան եւ մանաւանդ Հայաստանը քան-

դող երկրաշարժներուն մէջ 1840ինը ամենէն սոսկալի ու ամենէն տարածեալ գետնաշարժներէն մէկն ըլլալով՝ սասանութեան սահման կամ անոր տարածութեան շրջանակն ալ ըստ այսմ կրնար որոշուիլ։ Հումբոլդ մեծանուն բնախոյզն Ասիայի մէջ սասանութեան երեք սահման կը դնէ, որոնք երեք գլխաւոր հրաբխային վառարան ունին կամ հրաբուխներու երեք խումբ են, եւ որոնց հրաշնչութիւններն ու երկրաշարժներն աւելի իրարու քան թէ ուրիշ տեղ պատահած՝ նոյնօրինակ երեւոյթներու կը նմանին։ Հումբոլդ Ասիայի արեւմտեան կողմը սասանութեան շրջանակ կը դնէ ան հրաբխային սահմանը՝ որն որ կը պարունակէ Ատրպատականի գաւառը, Հայաստան, Կասպից ծովին եզերացը վրայի Ապուշէրան թերակղզին ու Կաւկասը։ Արարատ աս հրաբխային սահմանին գրեթէ կեդրոնն է. եւ կ'երեւայ թէ աս ընդերկրեայ շարժման գլխաւոր կայանն ըլլայ։ Տփղիս ինծի ցուցուած պաշտօնական գրուածներուն մէջ դժբախտութեամբ միայն ան տեղերը յիշուած էին, ուր գետնաշարժը վնաս մ'ըրած էր. իսկ ան դեհերն ուր որ սասանութիւնն իր քանդիչ ազդեցութիւնը չէր ցուցուցեր՝ համրուած չէին։ Բայց բնակչաց վկայելովն իմացայ որ հիւսիսային կողմերը գրեթէ բոլոր Վրաստանի մէջ ու Կաւկաս լերանց մինչեւ հարաւային ոտքը սասանութիւն ու երեր տեսնուեր է, իսկ Կաւկասի հիւսիսային կողմը չէ հասեր։ Բայց Պարսկաստանի ու Քիւրտիսթանի (այս ինքն Պարսկական ու հարաւային Հայաստանի գաւառներուն) մէջ գետնաշարժը շատ յառաջ գացեր է։

Աս երկրաշարժին՝ աղբիւրներու վրայ ըրած ազդեցութիւնը ուշադրութեան արժանի բան է։ Արարատի վրայ եղած "Սուրբ Յակոբայ անուանի աղբիւրը" նոյն ատենէն իր ընթացքը փոխեց, ու հիմա լեռնէն դուրս նետուած քարերուն ու հողերուն մէջ

ուրիշ տեղէ մը կը բխէ։ Ակուսթի քովի աղբիւրն՝ որ յառաջագոյն յստակ ու ախորժ ջուր մըն էր, հրաշնչութենէն ետքը պղտոր է ու անպիտան եւ ծծըմբային համ մ'ունի։ Նախիջեւանի բոլորտիքը գրեթէ երեսուն աղբիւրներու ջուրը խել մը ատեն կորեցաւ, մէկ քանի վճիտ աղբիւրներ ալ սկսան պղտոր ու կաթնագոյն ջուր մը բխել, որոնց նախընթաց համն ալ փոխուած էր։ Քանի մը աղբիւրներու ջուրն ալ շատ յորդառատ վազելու սկսաւ, զոր օրինակ Սարդարակ գեղին մօտ Իշանակ ու Սեւջուր աղբիւրները։ Կ'երեւայ թէ այն յառաջուան երկրաշարժներուն մեծ մասն որ Հայաստանի այնչափ աւեր պատճառեցին, աղբիւրներու վրայ նոյն ատեն ազդեցութիւններ ունեցած ըլլան։ Աս նշանակալ էր որ 1827ին երկրաշարժէ մը ետքը Կումրիին Հիւսիսային կողմը Գըշլաղի մօտ աղուոր հանքային ջերմուկ (դաֆիրըճա) մը բացուեցաւ, որն որ ածխային թթու (acide carbonique), լուծիչ աղ ու երկաթ ունի, բայց տակաւին գեղեցիկ աղբիւրը գործածող չկայ։

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արարատայ երկրորդ սարսափելի արկածն ու տղմուտ ջրոյ հեղեղը։ Դուրս նետուած հողերուն ու քարերուն բնութիւնը։ Սուրբ Յակոբայ վանքին տեղը։ Ջրերուն ու գետոյն կուլին վրայ զննութիւն։ Աւերակաց թանձրութիւնն ու տարածութիւնը։ Արարատի փլած չըլլալուն նորանոր ցոյցեր։ Հրաբուխ լերանց վրայ ծանօթութիւններ։ Արարատայ ներքին ամբաւ ջրերը, արտաքին փայլուն երեսը, վերին ծայրն ու բնապատմական վիճակը։ Արագած ու Արարատ լերանց բաղդատութիւնն ու Արագածին անհամեմատ գեղեցկութիւնը։

ԱՐԱՐԱՏԻ նորանշան հրաշնչութենէն չորս օր ետքը յաջորդեց երկրորդ աղէտք մ'ալ, որն որ լերան ստորոտին վրայ աւերմն ու քանդումն աւելի եւս յառաջ տարաւ։ Երբ որ հրաբխի ան բերանն, որմէ թանձր գոլորշիներն ու ահագին զանգուածով քարերն ու հողերը դուրս նետուած էին, գոցուեցաւ, մի եւ նոյն տեղը ձեւացաւ խորունկ աւազան մը, ուր անձրեւը, հալած ձիւներուն ջուրն ու վերէն վազող մէկալ վտակները լեցուելով՝ պզտիկ լիճ մ'եղաւ։ Ասոր քովերը դիզուած մեծամեծ քարերն ու կաւային հողը զօրաւոր թումբ մը կ'ըլլային, եւ լիճը հրաբխի բերնի մը պէս չորս դիհաց կը պատէին, բայց ժողվուած ջրաշեղջին ծանրութեամբն ու ճնշելովը խախտեցան ու բացուեցան։ Նոյն ատեն ան տղմալից ջուրը հեղեղներով ու սոսկալի ուժով վար վազեց, դաշտը կոխեց եւ Սեւջուր գետակին մէջ մտնելով՝ շատ տեղ անոր ճամբան գոցեց, այնպէս որ Սեւջուրին ընթացքը փոխուեցաւ։ Նոյն մօրուտ հեղեղն Ակոռի գեղին՝ հրաշնչութեան վնասներէն ազատած պարտէզներուն մէկ մասը բոլորովին ապականեց, ծառերը, խոշոր ժայռերու կտորներն ու փլատակներու տակ մնացած մարդիկներուն մարմիններն առաւ տարաւ, կէս մը դաշտի վրայ գլտորցուց տարածեց, կէս մ'ալ Սեւջուրին յատակը քշեց նետեց։ Աս տղմուտ հեղեղը Յունիսի 24ին (Յուլիսի 6ին) սկսելով՝ երեք հեղ կրկնուեցաւ, եւ ամէն

մէկ անգամուն նաեւ գետնի տակէն գոռում գոչում ալ կը լսուի եղեր։

Նոյնպէս պատմեցին մօտաւոր բնակիչները, բայց առջի վտանգէն ազատողներուն մէջ աս դէպքին ալ ի մերձուստ ականատես եղող մարդ մը չկար։ Շատ հաւանական է որ աս վերջի աւերումներն ալ Մասիսու հին բերնին հրաբխային ճիղերէն յառաջ եկած ըլլան։ Աս անդընդային խառնարանը[1] դեռ բոլորովին գոցուած չէր, եւ նորէն նորէն ժայռ ու դայռ դուրս կը ժայթքէր, ուստի դիզուած ամբարտակին մէկ մասին փլչելն ալ ուրիշ բան չ'երեւար, բայց եթէ ներքին հրաբխային գործողութենէ պատճառած ու անոր ընկերացած երեւոյթ մը։ Շատ կը ցաւիմ որ աս երկրորդ աղէտքին ճիշդ ստորագրութիւնը մէկէ մը չկրցայ լսել։ Վստահելու մարդ մը չգտայ որ ինծի որոշ ցուցընէ թէ աս առեղծական[2] աղմուկ հեղեղներն ուսկից վազեցին։ Ակոռի գեղին բնակիչներէն կենդանի մնացող քանի մը անձինք՝ որոնք առաջին բռնկելուն մօտ ու ականատես էին, անոր կրկնուելէն վախնալով՝ հեռաւոր հովիտները քաշուեր են. իսկ ան Թափառական Քիւրտերն որ աս հարուստ գեղին կործանումը լսելուն պէս՝ մեծագին բաները փլատակներու մէջէն հանելու համար աճապարած եկած էին, իրենց կողոպուտ ժողվելու ատենը վար գլտորած զանգուածներէն զարնուեր մեռեր են։ Երկայն ժամանակ հոս տեղս անգնալի մնաց, որովհետեւ ան լուծեալ կաւոտ հողը լերան ձորին վերի ծայրէն մինչեւ դաշտ լայնատարած ճահիճ մը շիներ է, այնպէս կակուղ ու խորունկ

[1] Ի հնուց ի վեր բնախոյզները հրաբուխ լերանց բերանները խառնարան (κρατήρ, cratère) կ'անուանեն, իբր թէ ասոնք Հեփեստոս ստորերկրեայ դարբին չաստուածոյն բաժակներն եղած ըլլան։

[2] Énigmatique, հանելուկի պէս ծածուկ ու դժուարաւ մեկնուելու։

որ նոյն իսկ թռչունները չէին յանդգներ վրան դա-լու կենալու, բայց վերջէն կամաց կամաց չորցեր է, ու հիմա բարակ եւ բաց թուխ հողի մը դարձած է Շատ հաւանական է որ աս նիւթը շոգիներուն զօ-րութեամբը փշրած արատոտ քարէ[1] գոյացած ըլ-լայ, ինչու որ աս ալ Ամերիկայի Կիտօ (Quito) գա-ւառին հրաբուխներէն դուրս նետուած նիւթին (mo-ya) պէս՝ գլխաւորաբար խճային ու կաւային հողէ բաղադրուած է, որոնք արատոտ քարին բուն էական մասունքն են ։

Արարատի վրայ եղած ատենս ժամանակիս մեծ մասը զոհեցի աս տեղերուն դիտողութեանը, որոնք նետուած քարերէն ու տիղմերու հեղեղէն այնչափ աւեր ու ապականութիւն կրեցին։ Դուրս ցատքած քարերուն մեծ մասը արատոտ քարին այլեւայլ տե-սակներն են, որոնց մէջ նաեւ ակնվանի (cristal, պիլ-լըր Թաշը) եւ ուրիշ ապակենման նիւթեր ալ կան։ Ասոնք շոգիներուն ուժովը լերան վրայէն 8—10 ռուսական մղոն հեռու նետուած են։ Արարատի բերնէն երբեմն ահագին յորդութեամբ լաւայի պէս վազած պղպջակաւոր ու փրփրանման սեւկակ քարը նոր փլատակներուն մէջ ամենեւին չկայ։ Հիմակուան արատոտ քարերուն մէջ աւելի ծծըմբախիճ[2] կը գտնուի, որն որ շքեղ ու փայլուն գունով՝ աւերա-

[1] Արատոտ կամ տրաքիտ քարին վրայ Տես Բնական պատ-մութիւն, Վիեննա 1842—1844, Բ. Հատոր, Երես 187։

[2] Գղ. Pyrite sulfureuse. գրմ. Schwefelkies, որն որ ծծըմբէ (քիւքիւրթ) եւ կայծքարէ կամ խճէ (չաքըլ Թա-շը) բաղադրուած է. գոյնն ու տեսքը ոսկիի կամ ա-րոյրի (փիրինճ) կը նմանի. ու անկիւնաւոր խճի պէս հատ հատ կ'ըլլայ, որոնք շատ անգամ իրարու քով գա-լով կը միանան եւ մեծամեծ բազմահատ ու ոսկեփայլ զանգուածներ կը կազմեն, զորն որ չճանչցողները շատ հեղ խաբուելով՝ ոսկեղէն կամ ոսկեխառն հանք կը կարծեն։ Ասիկայ ամէն տեսակ լեռներու մէջ ու ամէն ձեւով կը գտնուի եւ գլխաւորաբար մէջէն ծծումբ հա-նելու կը գործածուի։

կը շատ տեղ կը զարդարէ. Նոյնպէս քարերուն վրայ կպած գոյնզգոյն կեղեւներ կը տեսնուին, որոնք Արարատի յառաջագոյն դուրս տուած ժայռերուն վրայ չկան։

Իմ Հայ ուղեցոյցներս Ս. Յակոբայ վանքին տեղը ինծի ցուցուցին։ Ասոր արեւելեան կողմը վերէն վար վազող տղմալից հեղեղը փլատակներու մէջէն իրեն ճամբայ մը բացած էր, որն որ գրեթէ 20 ոտնաչափ խորութիւն եւ երեսուն ոտնաչափէն աւելի լայնութիւն ունի։ Հիմակ հոսկից կը վազէ պզտիկ վտակ մը աղտոտ ու դեղին ջրով, որն որ հալած ձիւներէն կը գոյանայ։ Աս վտակն ալ՝ որ Մասիսին դուրս նետած ժայռերուն մէջէն կ՚անցնի եւ երեք տարիէ ի վեր շատ մը հող ու քար առած տարած է, սաստիկ ծծըմբայէն համ մ՚ունի, այնպէս որ ջուրը գրեթէ խմելու բան չէ։ Բայց լերան վերի դիերը, ինչպէս ես ալ խմելով փորձեցի, ամենեւին ծծըմբի համ չկար։ Նմանապէս մէկալ ջրշեղջներն ալ՝ որ Արարատին ժայթքած զանգուածներուն մէջ ժողվեր ու լճացեր են, անոնց մէջ եղած ծծըմբուտ մասունքն ընդունելով՝ ժանտ ու ծծըմբահոտ ճաշակ մ՚ունին Աս լճակներուն յատակը դեղին ու դեղնակարմիր թանձր ծծըմբի մրուր (Նօչնօ—) կայ։ Վանքին տեղը հիմա պզտիկ հարթ ու դիւր տափարակ մըն է. ասոր հակառակ վանքին պարտէզին ու գերեզմաննացին վրայ փլատակները բարձր բլուր մը ձեւացուցած են։ Գուցէ վանքը՝ վրան նետուած զանգուածներուն զօրութեամբը ճզմուելէն ու փլչելէն ետեւ՝ տղմալից հեղեղը վազած տանի՝ բոլորը մէկտեղ առած քշած ըլլայ։ Վանքին մէջ եղող խեղճ անձինք՝ որ առ Նոյեան լերան մարդաբնակ մասերուն ամենէն բարձր տեղը բարեպաշտութեամբ կ՚ապրէին, աս աւերակաց վիհերուն մէջ սոսկալի գերեզմաննին գտան։ Նաեւ մանաւորապէս հարցուցի Կարապետ վանահայրը,

ղորն որ այնպէս գեղեցիկ ու սրտաշարժ կը ստորագրէ Բուռող։ Ասիկա աշխատասէր ու զուարթ ծերունի մըն էր, եւ գերեզմանը յառաջուընէ փորել ու օրհնել տուած էր. Թէպէտ Պարսիկներէն շատ տառապանք կը կրէր, բայց միշտ նոյն լերան պահապան կը կենար։ Ինք Արարատայ հրաշնչութենէն յառաջ մեռած էր, բայց աւերակներու տակ իր գերեզմանն աներեւոյթ եղած է։ Ակոռի գեղին ալ եւ ոչ ամենափոքր նշմարանքը կը մնար, եթէ յափշտակասէր Քիւրտերը դժբախտութիւնը լսելնուն պէս՝ բան գողնալու համար մէկքանի տեղեր շուտ մը եկած ճամբայ բացած չըլլային։ Զանազան տեղուանք՝ ուր քարերն ու հողերը շատ ծանր չըլլալով՝ շէնքերը բոլորովին փլցուցած չեն նէ, ծակեր ու խոռոչներ կը տեսնուին, որոնցմէ դուրս ելած են ասդին անդին տներուն յարկի գերանները։ Մենք ցուրտ գիշերները բացօթեայ եղած ատեննիս՝ աս գերանները կը վառէինք։ Իրիկուն մը տեսայ որ ինծի հետ մէկտեղ եկող Հայերուն մէկը վերջին աստիճանի տխուր դէմքով գերան մը կրակը կը դնէր. "Ասիկա իմ տանս մէկ գերանն է„ ըսաւ դժբախտ մարդն ու աչուըներն արցունքով լեցուեցան։ Իր տանէն 23 հոգի կորսընցուցեր է, կին, զաւակ ու թոռունք. ինք ունեւոր ու երջանիկ է եղեր, բայց հիմակ իր ծերութեանն ատեն մինակուկ մնացած էր ու ամենադառն աղքատութեան մէջ կը տառապէր։

Մարդ քանի որ Մուայլ ձորէն վեր կ'ելլէ, աւերակաց տեղքն ալ այնչափ աւելի տխրական ու քըստմնելի կ'ըլլայ։ Հոս քարեղէն լեռներ դիզուած են, անոր համար ալ վեր ելլելը դժուար ու տաժանելի է։ Գրեթէ մինչեւ Ս. Յակոբայ աղբիւրը կրցայ ձիով ելլել, բայց անկէ անդին ստիպուեցայ ձին թողուլ ու ոտքով քալել։ Ան տեղերն ուր որ շոգիները գետինը պատռելով Արարատի վրայ բերան բացած են,

դիզուած քարերուն ձեւը վարիններէն տարբեր է. Հոս վերի կողմերուն քարերը յաճախ բոլորակ ձեւով կեցած են եւ իրենց մէջտեղը ջրով լեցուած խորունկ տեղեր կան: Աս լճակներուն քով մօտիկցողը մեծ վտանգի մէջ կ'իյնայ, որովհետեւ գետինին կաւը սաստիկ կակղցած է, եւ ինչ որ վրան կու գայ նէ, անմիջապէս կ'ընկղմի կը թաղուի. Աս կաւին վրայ մեծամեծ քարեր նետեցի, եւ իսկոյն ամէնքն ալ աներեւոյթ եղան: Հաւանական է որ ասոնք յառաջագոյն աւելի մեծ ու միանգամայն աւելի խորունկ եղած ըլլան, ինչու որ ամէն տեղ կը տեսնուի թէ վազած ջրերուն զօրութեամբը մինչեւ հիմա շատ փոխուած են: Արարատայ Մռայլ ձորը ծածկող զանգուածին թանձրութիւնն իմանալը միայն անտեն կարելի էր, երբ որ մարդ աս կողմերը յառաջուան վիճակին մէջ տեսած ըլլար: Տեղացւոց ստորագրութենէն հետեւցընելու որ ըլլամ, զանազան տեղերուն նայելով 20էն մինչեւ 200 ոտնաչափ թանձրութիւն կրնամ սեպել: Թէ դուրս նետուած եւ թէ հեղեղներով վար բերուած ու տարածուած քարեղէն ու կաւային զանգուածները 25 մղոնէն աւելի երկիր կը ծածկեն:

Պր. Վոսկոբօյնիկովին կարծեացը համեմատ՝ Արարատայ վերի ծայրէն մեծամեծ ժայռերու կտորուանք փլած ըլլային նէ, հիմա լերան ձեւը փոխուած եւ իր ահագին ապառաժներուն մէկ երեւելի մասը կորսուած պէտք էր ըլլալ, ինչու որ անոր վրայէն այնչափ ամբաւ նիւթ վար եկած կ'ըլլար: Աս դժբախտութիւնը պատահելէն ետքը Պետրբուրգի լրագիրներուն մէկէն առնուած լուր մը կարդացի, որուն մէջ կ'ըսուէր թէ սոսկալի գետնաշարժով մը Մասիսու ձեւը փոխուեցաւ. իր երեք կատարները քովէ քով եկան միացան ու հարթ տափարակ եղան: Աս լուրն ալ սուտ գտայ: Պր. Աբովեան ըսաւ որ լերան ձեւը ճիշդ այնպէս է, ինչպէս որ 1829ին

Բառողին հետ միջին կատարին վրայ եղած առենն էր։ Այն Հայերն ու Թաթարներն որոնց հարցուցի, միաբերան հաստատեցին թէ Արարատայ ձեւը նոյն արկածէն ետեւ ըստ ամենայնի այնպէս մնաց, ինչոր որ յառաջագոյն էր։ Սաղաթիէլ Խոջայեան ծերունին կարծելով որ ես իր ու իրեն հայրենակիցներուն ըսածին վրայ կը տարակուսիմ, ջերմութեամբ մը ասանկ խօսեցաւ. "Տղայութենէս ի վեր Մասիսը միշտ աչքիս տակն է, անոր վրայ եղած մանր փոփոխութիւնն ալ աչքէս չէր փախչեր„։ Դարձեալ եթէ աս զանգուածը ստուգիւ Արարատայ վերի ծայրէն փըրթած ու ձորին մէջ ինկած ըլլար, այնչափ (գրեթէ 10,000 ոտնաչափ) բարձրութենէն վար իյնալուն զօրութեամբը նոյն տեղը պէտք էր որ կենար մնար ու մեծ լեռ մը ձեւացըներ։ Բայց եթէ ըսուելու ըլլայ որ գետինը ծուռ ըլլալուն համար՝ ինկած տեղը չկեցաւ ու գարվար մինչեւ Ակոռի գլտորեցաւ, ան ատեն գեղին բնակիչները ժայռին փրթելուն որոտումը լսելէն ետքը՝ կրնային դիւրութեամբ փախչելու ժամանակ գտնել, որովհետեւ վար գլտորած խոշոր կտորուանքը իրենց հասնելու համար՝ հինգ ռուսական մղոնէ աւելի երկայն ճամբայ պիտի ընէր, եւ ան ալ քիչ ծռութիւն ունեցող տեղւոյ մը վրայ։ Մտածելու բան մըն ալ աս է որ ինչպէս 30 ոտնաչափ բարձրութեամբ ու 40 ոտնաչափ երկայնքով (տրամագծով) խոշոր ու բոլորովին խորտուբորտ ժայռերը կրնան գրեթէ 15 ռուսական մղոն գլտորելով երթալ անանկ գետնոյ մը վրայ, որ շատ տեղեր ամենեւին ծռութիւն չունի։ Աս քարերը լերան մէջէն հեռու նետուելուն ու վար իյնալուն ուժովը, նաեւ իրենց սեպհական ծանրութեամբը հողին մէջ խորունկ մտած են։

Զարմանալի բան մըն է որ աս աւերակներուն տեսարանին մէջ քանի մը տեղուանք բոլորո-

վրէն անվնաս մնացեր են, ինչպէս Ակռաւիէն վեր պարտէզի մը պզտիկ մասը: Հոս դեռ 14 հատ պտղատու ծառեր կային, որոնց տակ իմ տաղաւարս կանգնած էր: Խոտն ու առուոյտը գետինը ծածկած էին, եւ նոյն իսկ պարտէզին տկար ցանկորմը տեղը կեցած էր: Պարտէզին աս մասը խորունկ ալ ըլլալով՝ անկարելի էր որ վերէն վար վազող հեղեղներուն հոսանքէն ազատէր: Ասիկայ ուրիշ կերպով չիկրնար մեկնուիլ, բայց եթէ ասով որ դուրս ցատքած քարերն ասոր բոլորտիքը թումբ մը ձեւացընելով թող տուած պիտի չըլլան որ հեղեղները պարտէզը մտնեն: Հիմակ Աբարատի վրայ ասանկ կանաչազարդ տեղերը Ափրիկէի լայնատարած անապատներուն մէջ եղած Ովասներուն [1] պէս նորանշան տեսք մ'ունին:

Անծն Մայիսու 1840ին երեւոյթները շատ տարբեր են անոնցմէ, որոնք դեռ չմարած հրաբուխներուն բռնկելու ատենը կը տեսնուին: Հոս ոչ կրակի սիւներ երեւցան, ոչ ալ յատուկ լաւա վազեց, այլ դուրս նետուած նիւթերն էին միայն քարային ու հողային զանգուած, ու տեղ մը հրային ու տաք հոսանք չկար: Ան մեծ բնախոյզը (Հումբոլդ), որ Ամերիկայի հրաբուխներուն վրայ սքանչելի ծանօթութիւններ տուաւ, շատ ճահաւոր դիտողութիւն մը կ'ընէ. Հրաբխային զօրութիւնները, կ'ըսէ, երկայն ատեն հանգչելէն ետեւ իրենց նոր ճամբայ բանալու որ ըլլան, անանկ մասնաւոր գործքեր յառաջ կը բերեն որ նախ-

[1] Ովաս (Oasis, oase) ղպտերէն բառ կը համարուի ու կը մեկնուի Հանգրուան, Շինաւէտ, Բուսաւէտ: Հին ատեններն ասիկայ իբրեւ յատուկ անուն գործածուելով կը նշանակէր Եգիպտոսի արեւմտեան դին եղած անապատին մէջի մէկ պզտիկ գեղն ուր հասարակօրէն աքսորեալները կը խրկուէին. իսկ հիմակ առջինին նմանութեամբ ան ամէն տեղերուն կ'ըսուի, որոնք ահագին անապատներուն ու ամայի աւերներուն մէջ ջուր, դալարիք, մշակեալ երկիր եւ քիչ շատ բնակիչ ունին, կարաւաններու հանգրուան կ'ըլլան ու իբրեւ թէ աւազեղէն ծովու մէջ կանաչաւէտ կղզեակներ են:

ընթացք կամ ապագայ ժամանակներու ժայթքումներուն հետ ամենեւին չեն կրնար բաղդատուիլ: Գարերէ ի վեր Հայոց լեռնադաշտաներուն հզօր հրաբուխներն իրենց կենդանութիւնը նշանով մը չէին ցուցըներ, բայց չէր կրնար ալ ըսուիլ որ բոլորովին մարած են: Ուրիշ շատ հրաբուխներու վրայ ալ տեսած ենք որ խիստ երկար ժամանակ հանգիստ կ'ընեն, դարերով անգործ կը մնան, ու յանկարծակի իրենց հին ուժգնութեամբը կ'արթըննան եւ իրենց աւերները նորէն կը սկսին: Այսպէս Վեսուվ մինչեւ Քրիստոսի թուականին 79երորդ տարին պատահած մեծ հրաշնչութեան ատենը բոլորովին մարած կ'երեւար, ու մինչեւ իր կատարը ծառերով զարդարուած էր: Ստրաբոն նոյն լերան արտաքին նշաններէն միայն հետեւցուց որ անիկա յառաջուան ատեններն ալ կրակ արձակած ըլլայ, բայց պատմական դէպքով մը չկրցաւ ցուցընել: Իսկ Վիկտոր Աւրելիոս նաեւ որոշակի կ'ըսէ որ Վեսուվ 79ին բռընկելու սկսաւ: Նոյնպէս կը համարուէր Ետնա հրաբուխն ալ մինչեւ Քրիստոսի 40երորդ տարին: Ամերիկայի մեծամեծ հրաբուխները հասարակօրէն 100 տարուան մէջ միանգամ կը բռընկին: "Հրաբուխներուն կենդանութիւնը, կ'ըսէ Հումբոլդ, իրենց՝ երկրին ներսի կողմերուն հետ ունեցած կապակցութեան կերպէն ու տեւողութենէն կախում ունին: Շատ հրաբուխ լեռներուն վերաշընչութիւնը ժամանակ ժամանակ կը հանդչի, ու ան ատեն կը դադրի իրենց գործողութիւնը, երբոր մթնոլորտին՝ երկրիս ներսի կողման հետ ունեցած հաղորդակցութեան միջնորդ եղող խողովակը կը գոցուի,,:

Այսպէս նաեւ կրնայ ըլլալ որ Հայաստանի երկայն ատեն հանգչող հրաբուխները նորէն արթըննան, ու Արարատի նորատեսիլ դէպքը յետագայ մեծագոյն հրաշնչութեանց դուշակ ըլլայ: Հոս այնչափ յաճախ պատահած աշխարհաւեր գետնաշարժ-

ները, որոնք բուն ներքին պատճառին նայելով՝ Հրաբխային զօրութեանց հետ ըստ ամենայնի նոյն երեւոյթներն են, կը ցուցընեն թէ ան հին վառարանը՝ որմէ խիստ յառաջ ժամանակաւ Հայաստանի հսկայական հրաբուխները դուրս ելած են, դեռ ընդերկրեայ տեղուանք կենդանի է. Թէպէտեւ վառարանին հիմնական ուժգնութիւնը չիկրնար ամենեւին համեմատուիլ ան յառաջուան ժամանակներուն զօրութեանը հետ, որ տակէն Արարատ, երկնաբերձ Արագածն ու Գեղամայ ծովակին քովի հրաբուխներն իրենց բորբոքեալ ծոցէն ամբաւ լաւայի հեղեղներ հոսեցին։ Երկրին տակի կրակը շատ հազարաւոր տարիներէ ի վեր երթալով սաստիկ խորունկ տեղ իջաւ, ուստի դուրս բորբոքելու համար ըրած ճիգերը թէպէտ գետինը սասանելով քաղաքներ կը քանդեն, բայց ինք շատ անգամ վրայի հողին թանձրութիւնը չէկրնար պատռել ու ելլել։ Դարերէ ետքը 1840ին առաջին անգամ տեսնուեցաւ որ ստորերկրեայ օդերն ու շոգիները հողը պատռեցին ու բռնութեամբ իրենց ճամբայ բանալով դուրս ելան։

Այս դէպքին ընկերացած երեւոյթները քիչ շատ կրնանք մեկնել նոյն իսկ Արարատայ ներքին որպիսութենէն։ Շատ նշանաւոր բան է որ այսպիսի բարձր, մեծ ու ամբաւ ձիւներով ծածկուած լեռնէն այնչափ քիչ աղբիւր ու միայն քանի մը ձիւնաջրի վտակ կը բխէ։ Բոլոր մեծ Մասիսու վրայ միայն երկու աղբիւր կայ, իսկ փոքր Մասիսու վրայ եւ ոչ մէկ հատ, ուր Արագած լեռնէն՝ որ ամենեւին անանկ սաստիկ ձիւնադէզ չունի, քառասնէն աւելի յորդառատ աղբիւր կը վազէ։ Ձիւներուն հալելու սկսած ատեն Մասիսու վրայէն վազած քիչ վտակները վերջին աստիճանի սակաւաջուր են, ուր Ահմանկան հրաբուխ լեռնէն, որ մեծութեան կողմանէ ամենեւին չէկրնար Արարատայ դիմացն ելլել, այնչափ վտակներ ու աղ-

բխուրներ կ'իջնան, որ Սեւանայ մեծ լիճը կարող կ'ըլլան լեցընել, մանաւանդ թէ լճին գոլորշի դարձած ջրէն շատ աւելի կը բերեն։ Բաւոդ՝ ինչպէս ուրիշ անգամ ալ ըսինք, կարծեց թէ Մասիսու ստորոտին մօտ եղող Սեւջուր գետակն ան ջրերէն գոյանայ, որոնք ձիւներուն հալելու ատեն գետնի տակէն ճամբէ մը անցնելով՝ Սեւջուր գետակին ակունքը գան։ Քանի մը պարագաներ աս ենթադրութեան դէմ կ'ելլեն. նախ՝ Սեւջուր գետակին աղբերակունքն ամառը (ձիւներուն բուն հալած ժամանակը) քիչ ջուր կը բխէ. ատոր հակառակ ձմեռը շատ աւելի առատ ջուր կու տայ, որ ատեն բոլոր Արարատ թանձր ու պինդ սառոյցներէ բովանդակ պատած ըլլալով՝ ամենեւին ձիւնաջուր չունենար։ Դարձեալ՝ Սեւջուր գետակին ջուրը Մասիսու այնչափ բարձրութենէն իջնալու որ ըլլար, բոլորովին տարբեր ուժով ու ցայտելով մը պէտք էր գետնէն դուրս բխել, որն որ Սեւջուրին աղբերականց վրայ երբեք չիտեսնուիր, ուր եւ ոչ փոքր պղպջակ կամ եռացք մը կայ։

Ուստի անտարակոյս կ'երեւայ թէ Արարատ լերան մէջ ահագին ջրամբարներ կան, ուր ձեան ու անձրեւի ջրին մեծ մասը պզտիկ ճեղքուածներէն վազելով կ'երթան կը ժողվին։ Կրնայ ըլլալ որ ընդերկրեայ լիճ մը Արարատայ ներսի պարապ միջոցները լեցընէ, որոնք՝ ան յաղթամարմին հրաբխին ուժելով երկրէն դուրս ելլելու ատենը՝ ներսի դիէն դատարկ մնալով ձեւացած ըլլան։ Աս դնելու որ ըլլանք, 1840ին աղէտալի դէպքերը, մանաւանդ Արարատէն բորտկացած անչափ ջրերը պարզ կերպով մը կրնան մեկնուիլ։ Արարատայ հրաբխային վառարանը շատ խորունկ՝ ուստի եւ ջրերու ժողովներէն աւելի վար պիտի ըլլայ, արդ երբոր անոր վրայի ահագին ջրերը ճամբայ մը բանալով՝ ներքին հրային վառարանին վրայ թափելու կը սկսին նէ, անմիջա-

պէս անհնարին շոգի կը գոյանայ, որն որ իր ուժգին ու անընդդիմակաց տարածութեամբը գետինը շարժելով ու սասանեցընելով՝ բանի դուրս ելլելու ճամբայ մը պատռելու բանալու ճիգ կ'ընէ: Բայց որովհետեւ ան առաջին հին ճամբան կամ լերան կատարին բերանը շատոնցուընէ սաստիկ թանձրութեամբ, քարերով ու մշտնջենաւոր ձիւներով գոցուած էր, շոգին լերան կողերուն զարկեր է, ու հոն այնչափ ընդդիմութիւն մը չգտնելով՝ ծակեր դուրս է ելեր: Հիմնակուան վառարանին խորութիւնն ու այնչափ մեծ ջրաշեղջները, որոնց մէջէն հրաբխային զօրութիւնն իրեն ճամբայ գտաւ անցաւ, ստորերկրեայ կրակին ուժը չափաւորեցին՝ շոգիներուն սաստկութիւնը չտկարացընելով. ուստի եւ ոչ հրային սիւներ, եւ ոչ ալ հալած նիւթ երեւան ելաւ, հապա միայն անբաւ ու անչափ գոլորշի, որն որ ապառաժները պատռելով՝ դուրս ժայթքեց, ու պատճառած աւերածին կողմանէ յառաջուան հրաշնչութիւններուն գուցէ մէկէն ալ ետ չմնաց:

Ես Արարատի հիւսիսային կողմանէ դար վեր ելայ մինչեւ ձեան զանգուածներուն սկիզբը, ուր ձիւնը սաստիկ հալելու սկսած էր: Հոս ծովին երեսէն 7000 ոտնաչափ բարձր տեղւոյ վրայ բովանդակ աւերածը կը տեսնէի, որն որ հողմահարի (Եէլֆաղէն) մը ձեւով դէպ ի վար տարածուած էր: Իմ վերեւս ամենապարզ երկնքի տակ Ջրհեղեղեան լերան ճերմակ ու հսկայական գլուխը կը շողար: Հոս մարդուն աչքը Մասիսու բարձրութեան վրայ զարմանալի կերպով մը կը խաբուի: Արարատայ միջին կատարը հասնելու համար իղմէ վեր դեռ ամբողջ 9000 ոտնաչափ կար, այսու ամենայնիւ ինծի անանկ կ'երեւար որ շուտ մը պիտ'որ հասնիմ: Թէպէտ ամէն լերանց ձիւնապատ կողը կամ գլուխը բնականէն շատ աւելի ցած կ'երեւայ, բայց Հայաստանին տանկ չոր ու վճիտ օդին

մէջ ասիկայ աւելի եւս շատ է, քան թէ մեկալ Հիւսիսային լերանց վրայ։ Հոս ան սաստիկ ու աքանչելի պայծառութիւնը հեռաւոր առարկաներն ու լերանց ճերմակ կատարները շատ կը մօտիկցընէ, բաց ասկից՝ ձիւներուն երեսը չկան անանկ առարկաներ, որոնք տեղւոյն բուն հեռաւորութիւնը չիտակ հաշուելու նեցուկ ըլլան։ Աչքը բոլորովին ասոր հակառակ կը խաբուի, երբոր մարդ պղտոր օդի մէջ անձիւն ու անդալար եւ մութ լաւայով ծածկուած լերան մը վրայ ըլլէ, որն որ իրականէն շատ աւելի հեռու կ'երեւայ։ Մեծն Մասիսու հիւսիսային կողմն անանկ սեպ ու ցից է որ մագլելով ելլելն ալ շատ դժուար է։ Իսկ արեւմտեան ու հիւսիսային արեւմտեան կողմանէ լերան գլուխն ելլելու համար ուրիշ դժուարութիւն չկայ, բայց եթէ ահագին բարձրութիւնը։ Հին ճամբորդները պատմեցին որ Մասիսու վրայ ելլելն անկարելի է, սակայն ասիկա ստոյգ չէ եւ միայն հարեւանցի քննութեան մը հետեւանքն է։ Թէպէտ Մայիսի վերջերը դեռ անհուն ձիւն կար, ի վերայ այսր ամենայնի կը յանդգնէի վեր ելլել, եթէ չափելու գեղեցիկ գործիքներս կորսընցուցած չըլլայի, որոնց պակասութեամբը լերան կատարն ելլելս գիտնական օգուտ մը չէր ունենար։ Բայց համոզեալ եմ որ ժիր ու պնդակազմ լեռնագնաց մը երկու գիշեր ցուրտ լերան վրայ մնալը յանձն առնելէն ետքը՝ նոյն իսկ հիմակ կրնայ կատարը հասնիլ։ Բառոտին պատմածներն ինծի բոլորովին ճիշդ կ'երեւան։ Մարդ ստուգիւ դժկամակութիւն կը զգայ, երբոր տեսնէ որ ոմանք նախանձէ շարժելով՝ աս ճշմարտասէր ու արդիւնաշատ բնախուզին՝ առաջին անգամ Արարատայ գլուխն ելլելու պարծանքը տարակուսական ընելու կը ջանան։

Մասիսու կողերուն վրայ մտադրութեան արժանի երեւոյթ մըն է՝ ժայռերուն շիպշիտակ ողորկ ու փայլուն երեսը, որն որ չէ թէ միայն 7000 ոտնաչափ բարձր տե-

ղեր, հապա նաեւ ցածագոյն կողմերն ալ կը տեսնուին. Արեւուն ճառագայթներն աս ողորկ մակերեւութին վրայ զարնելը որ ըլլան, այնպէս կը փայլին որ հեռուանց շատ անգամ կը կարծէի թէ սառուցով ծածկուած ըլլան։ Աս ողորկութիւնը, ինչպէս որ կը համարուի, սառնալեռներէ* պատճառած է նէ, պէտք է որ յառաջագոյն Հայաստանի մէջ բոլորովին տարբեր բարեխառնութիւն եղած ըլլայ, որ ատեն նաեւ ցածկեկ տեղուանք ալ սառնալեռներ կը գտնուէին եղեր։ Հիմակ ամենէն ցած սառնալեռները կը սկսին 9 կամ 10 հազար ոտնաչափ բարձր տեղեր։ Նոյն փայլուն ողորկութենէն զատ՝ ապառաժներուն վրայ ամէն տեղ կը տեսնուին ուղղագիծ քերուածքներ, որոնք՝ ինչպէս Ագասիզ կ'ըսէ, սառոյցներուն հետ մէկտեղ վար ինկող կարծր քարերէն պատճառած պիտ'որ ըլլան։

Կենդանեաց կողմանէ Արարատ լեռն աղքատ է, բայց մասնաւոր բաներ ալ ունի։ Կաթնասուն կենդանիներէն ես միայն հասարակ նապաստակ տեսայ. սակայն կ'ըսեն որ գայլ ու բորենի (սըրթլան) եւ Երասխի մօտ տեղուանք նաեւ յովազ կայ եղեր։ Իսկ

* Սառնալեռ (գղ. glacier, գերմ. Gletscher) կ'ըսուին լերանց ձորերուն ու կիրճերու մէջ գիզուած սառոյցներու կոյտերը, որոնք նոյն իսկ տաք ամառներն ալ չեն հալիր։ Ասոնք գլխաւորաբար ան ժամանակը կը գոյանան, երբոր լերան վերի գիւէն վար շատ ձիւն կը գլտորի եւ կամ սաստիկ ձիւն գալով՝ լերան շատ ցած տեղերն ալ գտնուող ձորերը կը լեցընէ, ու ցորեկուան արեւուն տաքութեամբը քիչ մը հալելու սկսելէն ետեւ՝ գիշերուան ցրտութեամբ կը սառի կը մնայ, եւ շատ անգամ ալ վերի ծայրէն վրայ նորէն ձիւն նստելով ու սառնանալով՝ Սառնալեռն ալ դէպ ի վեր շատ կը մեծնայ։ Ասոնք շատ հեղ քիչ մը հալելով կամ վերի ծանրութեան ճնշելովը սաստիկ ճայթմամբ կը փլչին, ու լերանց խորտուբորտ տեղերն ալ մէկտեղ վար կը բերեն։ Շատ անգամ երկու կամ բազմաթիւ սառնալեռներու մէջ սառնապատ տափարակ տեղեր կ'ըլլան, որոնք կ'ըսուին Սառնադաշտ, Սառնահովիտ։ Ասոնց ամէնը մեծ գետերու ջուրը կը մատակարարեն։

թռչնոց մէջէն Արարատայ բոլորտիքը շատ եւ դժուա-րագիւտ տեսակներ կային։ Որսը կիրճին մինչեւ կէսը շատ առատ է. բայց անկից վեր փետրաւոր-բնակիչները կը դադրին կը լռենան, քիչ անգամ կը պատահի որ թռչուն մը լերան մինչեւ կէսն ելլէ։ Մարախները սպաննելուն համար անուանի եղած թռչունն է վարդագոյն տարմահաւը (Sturnus roseus, ալաճա [illegible]), որն որ թթերը հասունանալուն պէս՝ երեւան կ'ելլէ։ Ժողուած մրջիւններուս վրայ շատ գոհ էի։ Լերան կողերուն աւազուտ հողին վրայ (որն որ յայտնապէս հրաբխային մոխրէ յառաջ եկած է) աւազին ծովեզրներու եւ գետեզրներու մէջ եղած մրջիւնները կը գտնուին. հոս բազմութեամբ սրճնատարր (mélasome, սեւ մարմին ունեցող) մրջիւններէն բռնեցի։ Իսկ թիթեռներուն մեծ մասը միջին ու հարաւային Եւրոպայիններուն նման են։ Ցանկերէն ալ քանի մը գեղեցիկ բաներ ժողվեցի։ Ակոռի գեղէն հաւասար բարձրութիւն ունեցող տեղերուն վրայ կերպ կերպ լուրջ շուշան (մավի զամբագ) բուսած էր, որոնց մէջ ինչպէս կարծեմ, դեռ մինչեւ հիմա չստորագրուած՝ հազուագիւտ մեծութիւն ու շքեղութիւն ունեցող տեսակ մը կար, զորն որ Հայաստանին ուրիշ կողմերը չգտայ։ Փոքր Մասիսին վրայ ծառերուն սահմանը՝ Բաւողին չափածին նայելով՝ ծովին երեսէն վեր մինչեւ 7800 ոտնաչափ բարձրութեան կը հասնի։ Նաեւ մեծ Արարատին հիւսիսային արեւմտեան կողմը նոյնչափ բարձրութեան վրայ խումբ խումբ թխտենի (bouleau, ղուշ աղաճը) տեսայ։ Ընդհանրապէս խօսելով՝ Հայաստանի բարձրագաւառին մէջ թէ լեռնադաշտներուն եւ թէ լերանց կողերուն վրայ վայրենի ծառ քիչ կը գտնուի։ Բայց կ'երեւայ որ անտառներու պակասութիւնն ոչ երբեք հողին որպիսութենէն կամ Հայաստանի բարեխառնութենէն յառաջ եկած ըլլայ։ Քանի մը տեղուանք՝ որ հիմա

ծառէ բոլորովին զուրկ ու լերկ են, հին բնակիչներէն լսեցի որ յառաջագոյն անտառ կայ եղեր: Հումբոլդ իրաւամբ կը հերքէ անոնց կարծիքը, որոնք կ'ըսեն թէ ծառ չունենալը հարաւային օդաքամիներուն (կլիմաներուն) բնաւորութիւնն է. "Անիկա բաղները հարաւային կողմանց բնակիչներուն շատ յառաջ արթըննալը կը մոռնան եւ չեն յիշեր թէ մարդկային ազգը քանի որ քաղաքական կրթութիւն կը ստանայ նէ, անտառները կը ջնջէ, եւ մարդիկներուն այլափոխիչ հոգին հետզհետէ երկրին այն զարդը կը յափշտակէ, որն որ հիւսիսային կողմերը կը զուարճացընէ զմեզ, եւ ամէն պատմութիւններէն աւելի կը ցուցընէ թէ մեր բարոյական կրթութիւնը դեռ նոր ու երիտասարդ է":

Մեծ ու փոքր Մասիսն որ Հայաստանի հին Արարատեան գաւառին կենդրոնն է, զորն որ Ռիդդէր աշխարհագիրն ալ "Հայկական լեռնագաւառին պատմական միջավայրը" կ'անուանէ, դրեթէ զատ ու ինքնագլուխ լերանց խումբ մը կը կազմէ, որն որ միայն Կարնոյ (Էրզէրում) հիւսիսային արեւմտեան կողմանէ ելլող հրաբուխներու շղթային հետ կապակցութիւն մ'ունի: Իսկ Սեւանայ ծովակին քովէ ապառաժուտ լեռներէն ու Արագածէն բոլորովին բաժնուած է: Արագած Մասիսէն ետքը Հայաստանին պինդ մեծ լեռն է. ասիկա Մասիսի դիմացն ու Երասխ գետին հիւսիսային եզերացը վրայ դէպ ի վեր կը բարձրանայ: Իր բարձրութեան չափն է ըստ Բառոդի 12,766 ոտնաչափ: Աս երկու հին հրաշունչ լեռները զարմանալի ու իրարմէ տարբեր հանգամանքներ ունին: Արագած աւելի հովիտներ ու սարահարթ տեղեր ունի, եւ իր ժայռերն այնչափ մերկ ու անծածկոյթ մնացած չեն, որչափ Արարատինը: Արագածին քարն աւելի սեւկակ ու աւելի ածղացեալ է եւ շատկեկ ալ կաւային հող ունի քան թէ

իր դրացին։ Մայիսի մէջ ձիւներուն հալելուն հետ սկսած յորդահոս աղբիւրներն ու վտակները լերան կողերը, բարձր դաշտերն ու դարատափները (terrasse, լերան կողերուն վրայ սէկին պէս ընդարձակ ու տափարակ տեղերը) գեղեցիկ կը ծաղկեցնեն ու գոյնզգոյն կը զարդարեն։ Ասանկով Արագածի վրայ քարերն աւելի փշրած ու հող դարձած են քան թէ Մասիսի վրայ։ Տնկերուն արմատները շարունակ թթուութիւններ դուրս տալով ու միանգամայն օդին եւ ջրին գործակցութեամբը քարերը միշտ կը լուծեն ու կը փխրեն։ Ես Արագածի լայնատարած լեռնադաշտին վրայ ալ քանի մը օր կեցայ։ Հոս եթէ ձմեռն այսչափ երկայն չտեւէր ու սա աստիճանի փայտի պակասութիւն չըլլար նէ, Հայաստանի հարաւային կողմերէն (Քիւրտիսթանէն) ասդին անցնող Հայերուն ունեցած գեղեցիկ ու քաղցրախառն օդը նախանձելու բան էր։ Աս լեռնադաշտին վրայ եղած ամառէն աւելի մեղմ ու սիրուն բան մը մարդ չկրընար մտածել։ Դրացի երկիրներու (Վրաստանի ու Պարսկաստանի) դաշտերուն ու հովիտներուն մէջ ամառուան խեղդիչ տաքութիւնը բնակիչները չարչարած ատեն՝ հոս մարդ կը զգայ որ զով ու անուշօդ լեռնակղզիի մը վրայ կեցած է, ինչպէս որ Ռիդդէր Հայաստանի լեռնադաւառը յարմարութեամբ կ'անուանէ։ Արագածի վրայ եղած վանքերուն ու գեղերուն բազմութիւնը մարդը կ'ապշեցընէ. անանկ շատուոր ժողովուրդը, բնութեան գեղեցկութիւնը, սա հին հրաբլերան վրայ բնակողներուն զուարթ կեանքը, այնչափ տներուն, ցորենի արտերուն եւ խաշանց տեսքը, զանգակներուն ձայնը, կատարեալ ընդդիմապատկեր (contraste) մըն է ան ամայի ու անսապատական լռութեան, որն որ Ակոռի գեղէն աւերմանէ ետքը Մասիսու վրայ կը տիրէ։ Հիմակ Արարատի պինդ մօտ բնակութիւնն ալ անկից 20 ռուսական

մզոն հեռու է։ Արարատի կողմերը կեցած բոլոր ժա-
մանակս թափառական քիւրտերուն եւ ոչ մէկ փոքր
նշմարանքը տեսայ։ Երբոր (ուղեկիցներս վարը մնա-
լով) ես միայն Մասիսու Մասյլ ծործին վերի գին ա-
ռանձին կը կենայի, առ զարհուրելի ամայութեան
զգացմունքը զիս կը նուաճէր։ Ոչ թռչնոյ ճիչ, եւ ոչ
ուրիշ կենդանւոյ կանչ հոս կենդանութիւն մը կը յի-
շեցնէր։ Արարատ այս վիճակի մէջ հիմնակուան ճամ-
բորդի մը աչքին շատ աւելի ասակալի կ'երեւայ քան
թէ Նոյի տապանին բնակիչներուն եւ մէկալ կենդա-
նիներուն, որոնք ջրհեղեղէն ետքը դուրս ելլելով՝ Ա-
րարատէն վար կ'իջնային մեռեալ աշխարհքը կենդա-
նացընելու համար։

Մ. ՎԱԿՆԵՐԻ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԱՍՆ Բ.

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ
Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արագած լերան գեղեցիկ դիրքը, դարատափները, ջուրը, բոյսն ու միջատները։ Նոյն լերան մէկ կատարին վրայ երկրաբանական դիտողութիւն։ Վերջին աստիճանի սիրուն ու ահրելի դիրք։

ՅՈՒԼԻՍԻ 1ին Երասխայ մեծ լեռնահովիտը թող տուի, ուր ալ չէր կրնար մարդ կենալ արեգական տապէն։ Ճահճախտէն ու մօրական տենդէն, փառք Աստուծոյ, ազատած էի, բայց տօթագին արեւուն շողը սաստիկ ցաւեր պատճառած էր երեսիս վրայ։ Արեւակէզ մորթը պատառ պատառ ըլլալով երեսս ի վար կախուած էր, եւ ուռած պռկունքս՝ որչափ որ շատ հնդկանշի[1] եղով օծէի, խափշիկի մը շրթանց կը նմանէին։ Ամենայն ուժով կը փափաքէի բարձր լերանց զով օդին, ատոր համար լեցուն օր մը ձիով ճամբորդութիւն ընելով՝ Էջմիածնէն Արագած (Ալաղէզ) լերան առաջին դարատափին[2] վրայ ելայ, որն որ Երասխէն գրեթէ 2000 ոտնաչափ բարձր է։ Արագած լերանց խումբը Հայաստանին գրեթէ անծանօթ կողմերէն մէկն է մինչեւ հիմայ, զորն

[1] Հնդկանուշ. Cacao.

[2] Դարատափ բառը Հայերէն յիշատակագիրներու մէջ կը գտնուի եւ Լերանց կողերուն կամ զառիվեր տեղերուն վրայ տափարակ տեղ, շիտակ դաշտ կը նշանակէ, ինչպէս որ բաղդատութիւնն ալ յայտնի կը ցուցնէ. ասիկայ շատ ընտիր բառ է, եւ նախնեաց կանոնին համեմատ (Տես Տուարածատափ, Թառեացտափ եւայլն). ու շատ յարմար կու գայ Գաղղիացւոց Terrasse կամ Իտալացւոց Terrazza բառերուն, որոնք այլեւայլ նշանակութիւններէն զատ՝ վերը զրուցածնիս ալ կը նշանակեն։

որ Եւրոպացի ճամբորդի մը գրիչը դեռ ստորագրած չէ։ Բաւոդ ու Գոխ աս լերանց միայն ստորոտէն՝ Ապարանի հովտին մէջէն անցողակի ճամբայ բռնած են, ոչ անոնց զառիվերներուն վրայ ելլելով, ոչ ալ ներքին կողմերուն կանաչ լեռնահովիտներն ու դարատափները մտնելով։ Քարթուոն՝ որ քիչ մը ժամանակ Արագածի վրայ կեցած էր, իրեն հոն բնակելուն նկատմամբ բան մը չհրատարակեց։ Հոս բոլորովին չքննուած երկիր մը կոխելուս եւ գրեթէ անվտանգ պտըտել կրնալուս հաճոյական յոյսը՝ այրած շրթանցս տանջանքը զգալ չէր թողուր, եւ առաջին օրուան սաստիկ ճամբորդութեան մեծ աշխատանքն ու ցաւերն ըստ մասին կը մոռցընէր։ Ախրալի ու շքեղ հրաբուխներուն տեղքն ու հազուագիւտ տնկերու եւ ծծիներու առատ հաւաքումն ալ գիս շատ զուարթացուցին ու սլքած հոգիս նորէն կենդանացուցին։ Նաեւ ուղեկիցներս ալ սաստիկ կը բաղձային որ դաշտերու տապագին օդէն փախչին, եւ անսովոր արտաբանօք մը կը ձիավարէին, ու քանի որ գիս կը տեսնէին թէ աղուոր ծաղիկ մը փրցընելու կամ դալդնագիւտ ծծի մը ասեղի անցընելու համար ձիէն յաճախ վար կ'իջնամ, յայտնապէս տժգոհութիւն կը ցուցընէին։ Բոյսերուն ազնուութիւնն ու հետաքրքըքրական ծծիները ցաւելով թողուցի, որովհետեւ շուտով յառաջ երթալու բաղձանքիս արգելք կ'ըլլային։ Բաց ասկից՝ նոյն օրը Թալթար երիվարի մը վրայ նստած էի, որն որ հաւաքիչ բնախուզի մը ամենեւին յարմար չէր, ինչու որ ճամբու վրայ տունկ փրցընելու ժամանակս չէր ուզեր կենալ, եւ ինծի մեծ տաժանմունք կու տար աս կրակոտ կենդանին՝ երբոր առանց Խազախիս օգնութեանը նորէն հեծնել կ'ուզէի։ Թէպէտ հոստեղաց ձիերուն ցեղը շատ գերազանց, ընթացքնին թեթեւ, եւ շարժուածքնին սիրուն ու հաճոյական է, այսու ամենայնիւ շատ հեղ

կը նզովէր զանոնք իրենց հրային արեան համար, եւ Բերբերիայի հեզ ու համբերող ձիերուն, նաեւ գրեթէ խոզախններու դանդաղ գրաստներուն ալ կը բաղձայի, որոնք թէպէտ հեստ ու անսաստ խառնուածք ունին, բայց սովորաբար հնազանդելու կըրթուած են, զորոնք մարդ աւելի դիւրաւ կրնայ կեցընել, քան թէ աս լեռնաստանին սէգ ու խրոխտ եւ քաջազգի ձիանքը, որոնց միշտ ճշմարիտ ուրախութիւն մը կը բերէ՝ սար ու ձոր վազելն ու արշաւելը։

Առաջին մեծ գեղն, ուր որ նոյն օրը հասանք, Աշտարակ կ՚ըսուի, եւ Հայոց հիմակուան մեծապատիւ ու ծերունի Ներսէս կաթուղիկոսին ծննդեան գեղն է. ինք, ինչպէս նաեւ իր նախորդներուն մէկ քանին աղքատ գեղացիներու զաւակ էին։ Աշտարակ՝ ազնուոր, երեւելի եւ քրիստոնէաբնակ գեղ մըն է, որուն բոլորտիքը շատ պարտէզներ կան։ Աս գեղին դիրքը հարաւային Արագածային վրայ այնչափ բարձր չըլլալով՝ շատ բարեխառն օդաբաժին (կլիմայ), բերրի երկիր եւ առատ ջուր ունի, եւ ամէն կերպ ցորենեղէն, պտուղ ու խաղող կը բուսցընէ։ Պր. Աբովեանին մէկ հին հայազգի բարեկամը՝ Ստեփան Աղա՝ զմեզ հոս հիւրընկալեց եւ ամէն տեսակ կաթնեղէն ու հաւկըթեղէն ազնիւ կերակուրներով զմեզ պատուեց։ Գեղին բնակիչները չափաւոր բարեկեցիկ են եւ իրենց վիճակին վրայ գոհ։ Աւելի բարձր գեղերուն մէջ երկրին պտղաբերութիւնը կը սկսի պակսիլ, եւ ժողովրդեան բնակութիւնն ու կեանքը կը ցուցընէ թէ երթալով աւելի եւս աղքատ են ու հացապակաս։

Արագած Հայաստանին մէկալ լեռներէն գրեթէ բոլորովին զատուած եւ ինքնագլուխ լերանց խումբ մըն է, չորս գլխաւոր կոնաձեւ կատար ունի, եւ իրեն կերպարանքը՝ ունեցած հովիտներուն ու դարատափներուն շատութեամբը Մասիսէն շատ կը տարբերի։ Մարդ իրրեւ թէ աստիճան աստիճան անոր դա-

րատափները կ՚ելլէ, մինչուկ որ ամենէն մեծը հաւա-
նի, որն որ շքեղ լեռնադաշտ մըն է, եւ Փարիզէ
6400 ոտնաչափի մօտ ծովէն երեսէն վեր կը բար-
ձրանայ, որով նաեւ Կարնոյ լեռնադաշտէն ալ բար-
ձրագոյն է։ Արագածին չորս կատարներուն վրայ ալ
ասանկ լեռնադաշտներ կան թէ արեւմտեան եւ թէ
հարաւային կողմանէ։ Հոս ամէն դի հրաբխային ապա-
ռաժները շատ աւելի փխրած ու հող դարձած են
քան թէ Արարատի վրայ, եւ գետինն ալ աւելի
բուսաւէտ ու արգաւանդ է։ Աս երեւութին պատ-
ճառը ոչ Արագածի ժայռերուն տեսակէն եւ ոչ ալ
անոնց աւելի հնութենէն է, այլ աղբիւրներու առա-
տութենէն ու դարատափներու եւ լեռնահովիտներու
շատութենէն, որոնց վրայ հալած ձիւներուն, ան-
ձրեւին եւ աղբիւրներուն ջուրը կը ժողվի, եւ լուծիչ
օդին հետ միանալով գետնին վրայ աւելի կ՚ազդէ։ Ցիւ-
պուա, որ Արագածի վրայ ելած չէ, սխալանօք կը
պատմէ թէ ասոր վրայ ալ Արարատի պէս ջրի պակ-
սութիւն կայ։ Բայց անոր հակառակ Արագած՝ աղ-
բիւրներու կողմանէ այնչափ հարուստ է, որչափ որ
Մասիսու երկու լեռներն աղքատ են, թէպէտեւ աս
աղբիւրներուն մեծ մասը Ցորեկուան աղբիւր են, ո-
րոնք միայն հալած ձիւներէն կը սնանին, բայց այն-
պէս որ ջուրը լերան ծակոտ քարերուն մէջէն վար
կ՚իջնայ, կը զտուի ու կը ժողվի, եւ դարատափներու
վրայ կը սկսի ցայտելով դուրս բխել։

Արագածի կողերը ծածկող սեւ ու ջրաբեր հողին
վրայ աս ամառուան ատեն սքանչելի գեղեցկութեամբ
ծաղիկներ կը բուսնին։ Ասոնց մէջ դեղին գոյնը, ինչ-
պէս հրամանունկն է, խիստ շատ էր, տեղ տեղ կար
նաեւ լեռնային պերճ ու շառագոյն կակաչներ
(լալէ), բոգ[1], զանգակիկ[2] եւ լուրջ շուշան[3] կերպ

[1] Gentiana. տճկ. ճէնթիանա, Կէնշոր։
[2] Լտ. Campanula.
[3] Լտ. Iris. տճկ. Մավի զամպաք։

կերպ կապոյտ երանգներով։ Արագածի վրայ աս ալպեան բոյսերը Մայիսի վերջերը կը սկսին ծաղկիլ, եւ Սեպտեմբերի ետքերը ձիւնով ծածկուած կ'ըլլան։ Սեւանայ ծովին բոլորտիքը գտած ճճիներուս մեծ մասը հոս դարձեալ տեսայ։ Արագածի վրայ ժողված միջատներուս մէջ ամենէն երեւելին էր Գեղուժիկ[1] ըսուածը, որն որ միայն Հայաստան կը գտնուի, կապոյտ փայլուն գոյն եւ արտաքոյ կարգի ձեւ մ'ունի, շատ բարձր տեղուանք եւ հասարակօրէն մշտընջենաւոր ձեան քովերը կ'ապրի, ու կ'երեւայ թէ 4000 ոտնաչափէն վար չ'իջնար։

Հայոց Պազարճուկ գեղն օր մը կեցայ, որպէս զի անկից Արագած լերան հարաւային արեւմտեան կատարն ելլեմ, որն որ մեծ դարատափին վրայ իբրեւ ժայռ մը ցցուած է։ Ֆէտորով՝ որն որ աս կատարին բարձրութիւնը Երասխի դաշտին վրայէն եռանկիւնաչափօրէն չափեց՝ 12,766 ոտնաչափ կը դնէ։ Քարթռոն՝ որ Ռուսի ծառայութեան մէջ բոլոց պաշտօնատէր էր, Ախուրեան գետին (Արփա չային) կողմը դարձած կատարին վրայ ամբողջ մնացած խառնարան (հրաբխի բերան) մը գտաւ, որն որ 35—40 ոտնաչափ երկակտուր (տրամագիծ) ունէր։ Ան ահագին սեւ մարմարի լաւան, որ Արագածին ստորոտը կը գտնուի, աս խառնարանէն վազած կ'երեւայ։ Հոս պինդ նշանաւոր երկրաբանական դէպքերէն մէկը գիտեց Քարթռոն, այսինքն հրաբխային արտաքոյ ապառաժին մէջ ամբաւ հատաքար[2] տեսաւ, որն որ առջինէն յառաջ գոյացած ըլլալով՝ կ'երեւայ թէ արտաքոյ ապառաժը հրաբխային զօրութեամբ վեր նետուելու ատեն՝ հատաքարն ալ պատռած, փրցուցած ու մէկտեղ վեր բերած է։ Ան ժայռերու ճեղքուածին մէջ, ուր մագլցի ելայ, շատ ձիւն կար, իսկ ժայռին կատարն աւելի քիչ։ Հայ բնակչաց պատմածին նայե-

[1] Callisthenes. [2] Գղ. Granit. տճկ. ֆալընտըըշ թաշը։

լով՝ Արագածին հարաւային կատարներն Օգոստոսի վերջերը ձիւնէ բոլորովին ազատ կ՚ըլլան, բայց ճեղքուածներու մէջէն ձիւն երբեք չիպակսիր։

Արագածի մեծ դարատափէն Ապարանի խորաձորին վրայ եղած տեսքը վերջին աստիճանի նկարագեղ է։ Աս սոսկալի ու վայրենի դիրքը Յովհաննավանքէն ամենէն գեղեցիկ կը տեսնուի։ Սեւ խայտակուճը (սօմաքի մէրմէր), որ հոս վրայէ վրայ շարուած է, ահագին բարձրութեամբ վերէն ի վար խորաձորը կ՚իջնայ դրեթէ պատի պէս շիտակ. աս սարսափելի խոր անդունդը վանքին բնակիչներուն ոտքին տակ կարծես թէ դժոխքի մը բաց բերան է։ Ասոր հակառակ՝ անմիջապէս մօտ տեղուանքը կը տեսնես սաստիկ սիրուն երկիր մը զանազան բոյսերու անպատմելի հարստութեամբ։ Ասանկով հոս մարդ երկու իրարու բոլորովին հակառակ պատկեր կը գտնէ. մէկը օրհնութեան ու շինութեան երկիր՝ դալար արօտով, ծաղիկներով, ոչխարներով, գեղերով, մատուռներով, հեշտալուր զանգակներով, ուր ամենայն ինչ այնչափ քաղցր ու զուարթ է, որչափ որ Ալպեան երկրի մը վրայ կարելի է. իսկ քանի մը քայլ անդին զարհուրանաց երկիր մը, բնութիւնը սարսափելի վայրենութիւն մը վրան առեր, խորին անդունդ մը մերկ ու պատառեալ ժայռերով, որոնցմէ դուրս լեռնային գետերը սաստկութեամբ ու խոխոջանօք կը բխեն։ Ասանկ թէ՛ սիրուն եւ թէ՛ ահեղ ու վայրենի պատկերէն բաժնուիլն ինծի դժուար եղաւ։ Մարդիկներս մինչեւ առաջին օթեւան խաւրեցի, իսկ ես իմ ձիս վանքին պարտիզին ցանկը կապեցի, եւ ժամ մը աւելի աս նկարչական դիրքը կեցայ զննեցի, որն որ ստուգիւ արժանի էր որ վարպետի մը ձեռք նկարէր իմ հայրենակիցներուս համար, որոնք չեն կրնար անձամբ դէպ ի Հայաստան ճամբորդութիւն ընել։

ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Պազարճուկ գեղին Հայ բնակչացը վրայ տեղեկութիւն։ Տեղւոյն բերքն ու հարկը։ Հայ Թիկնապահ մը։

ՊԱԶԱՐՃՈՒԿ գեղին Հայազգի բնակիչները 1829ին Պայազիտի կուսակալութենէն Ռուսի սահման անցած էին. բայց իրենց աս բնակափոխութեան մէջ շահով չելան։ Ստոյգ է որ իրենք Տաճկաստանին նոյն կողմերը շատ կուսակալներուն կեղեքելէն եւ քիւրտերուն յափշտակելէն խիստ նեղութիւն կը կրէին, այսու ամենայնիւ անանկ գետնի մը վրայ էին, ուր տղայութենէ սնած, մեծցած ու վարժած էին, ուր օդն աւելի բարեխառն էր, եւ երկիրը մշակութեան աշխատանքն աւելի առատ կը վարձատրէր քան թէ Արագածին բարձր ու լեռնային գաւառը։ Իրաւ հիմակ հոս ամէն բան սքանչելի ու գեղեցիկ կ'երեւար, արեւը հեշտ կը տաքցընէր, ամէն կողմ կանաչազարդ էր, այնպէս որ մարդ կ'ուզէր միշտ առանց Ալպեան արեգջեր դարատափի մը վրայ կեանք անցընել, առանց համեմահոտ օդի մէջ, առանց գետնի մը վրայ, զորն որ ամենաբոյր բոյսերն ու գոյնագոյն ծաղիկները կը զարդարեն։ Բայց ասիկայ շատ քիչ կը տեւէ, ինչպէս բարի գեղացիներն ալ՝ երբոր լսեցին որ աս տեղւոյն գեղեցկութեանը վրայ զմայլեր մնացեր եմ, ըսին։

«Հէ, պարոն, ո՛ւր է որ հոս միշտ հիմակուան պէս ըլլար. եթէ կը հաճիք՝ մէյ մը ձմեռը մեզի հրամայեցէք, ան ատեն կը տեսնէք որ ձիւներու կոյտին մէջ գրեթէ թաղուած ենք, կրակ վառելու փայտ չունինք, հապա ստիպուած ենք չոր աթար (Թէզէք) վառել, որն որ կրնայ եփել քիչ մը բան, բայց չի կրնար խուց մը տաքցընել։ Եօթն ամիս ձիւնը կը պատէ զմեզ ձողաչափ բարձրութեամբ, եւ հազիւ թէ Մայիսին մէջերը կը հալի կ'երթայ, սակայն ան-

կից ալ մինչեւ Սեպտեմբեր շատ հեղ ժամանակը հերիք չ՚ըլլար գարին հասուն ըլլալու: Քիչ անգամ կը պատահի որ հունձքը ցանուածին կրկնապատիկէն աւելի տայ. շատ անգամ բոլորովին կը կորսուի կը փչանայ, ան ատեն մենք ալ կը ստիպուինք՝ մեր ամենէն ընտիր գուարը (ոչխար, եզ, եւ այլն) մորթել եւ միսը ձմեռուան համար աղել, եթէ չենք ուզեր անօթիութենէ մեռնիլ: Ամառուան կարճութիւնն ալ թող չտար մեզի որ շատուոր գուար սնուցանենք, ինչու որ այնչափ երկայն ձմեռուան համար բաւական չոր խոտ չենք կրնար գանել ու պահել: Բայց ասիկայ Ռուս հարկահանը (տուրք ժողվողը) չի հասկընար, եւ մեր վրայ այնչափ բեռ կը դնէ, որչափ Երասխի քով դաշտաբնակ գեղացւոց վրայ, որոնք ցորենեղէն, բամբակ ու պտուղ առատութեամբ կը քաղեն, ուր որ մենք ամենէն բերրի տարիներն ալ՝ անխոնջ աշխատելէն եւ սակաւապէտ կեանք անցընելէն ետքը՝ ան բարձր տուրքերը վճարելու կարողութիւն չունինք: Թէպէտ կամօք եւ ուզելով Ռուսաստանի մեծ կայսեր հպատակ ենք, որովհետեւ ինք քրիստոնեայ իշխան է, մեր կրօնը, մեր եկեղեցիները կը յարգէ, մեր եկեղեցականները կը պաշտպանէ, եւ աղէկ ու հայրաբար կը հոգայ. եւ թէպէտ Քիւրտերէն այնչափ կը վախնանք, ի վերայ այսր ամենայնի աւելի յօժարութեամբ կ՚ուզենք մեր առաջին բնակութեան տեղուանքն ըլլալ, ուր անօթիութիւն չէինք զգար, ուր երկիրն այսպէս ապերախտ չէր, ուր օդը նուազ խստութիւն ունէր, եւ մենք հարկահանները կրնայինք գոհ ընել, ու ծեծ ուտելէն վախ չունէինք, ինչպէս հոս Ռուսաց մէջ ունինք, եւ ընդհանրապէս անանկ գառն թշուառութեան մէջ չէինք, ինչպէս հոս,,:

Ահաւասիկ թէ Պաղարճուկի բնակչաց եւ թէ Արագածի վրայ ապրող մէկալ Հայ գեղացւոց ըրած

տրտունջներուն էական իմաստն ասիկայ է։ Աս դասն քաղքատները կէս մը իրենք իրենցմէ ըլլին, կէս մ'ալ ես իրենց վիճակին վրայ տեղեկութիւն խնդրելով՝ կրցայ իմանալ, բայց ան ալ երկայն ատեն հարցընելէս ետքը, ինչու որ անոնք սաստիկ օտարական հիւր մը մէջերնին տեսնելով՝ ի սկզբան կարծեցին, որ Ռուս պաշտօնատէր մըն եմ, սակայն իրենց հետ յաճախ ընտանեբար կենակցելովս՝ առաջին վախն ու բնական անվստահութիւնը կորսնցուցին ու բացուեցան։ Աս բարի մարդիկներն իրենց լեռնական առանձնութեան մէջ Երասխայ Թաթարներուն պէս չէին գիտեր որ աշխարհքիս վրայ Նեմցեէ ազգ ու երկիր կայ։ Ինչպէս կ'երեւայ, Տրանսիլվանէն անդին Նեմցեստանի եւ ոչ անունը կը լսուի։ Խաչակրաց ատեն Գերմանացւոց կայսրներուն Փոքր Ասիայի մէջ գործածները, Եւգինէոս զօրապետին յաղթութիւնները գրեթէ անհետ ու անյիշատակ եղած են։ Սակայն զիս աւելի ան զարմացուց որ Արագածի Հայերն եւ ոչ Անգլէզներուն անունը գիտէին, որոնց համբաւը հիմայ բոլոր արեւելք բռնած է։ Աս գեղացիները միայն Ռուսը, Տաճիկն ու Պարսիկը կը կարծէին որ ինքնագլուխ տէրութիւններ են։ Ջանացի որ ասոնց սխալը շիտկեմ, որն որ ինծի շատ դժուար եղաւ։ Պր. Աբովեանին բերնով Եւրոպայի տէրութեանց վրայ երկայն բարակ ստորագրութիւն մ'ըրի, եւ շատ ճգնեցայ որ իրենց գաղափար մը տամ Գերմանիայի գեղեցկութեան, երկրագործութեան ծաղկեալ վիճակին, քաղաքներուն փառաւորութեան ու ասոնց նման բաներուն վրայ։ Բայց այսչափ խօսքերէս ետքը՝ դժկամակութեամբ նոյնը լսեցի, զոր որ Երասխայ քովի Պարսիկ խանն ալ ըսած էր. "Ա՜յ դու, եթէ քու տեղդ այդչափ գեղեցիկ է, եթէ հոն անանկ երջանկութեամբ կ'ապրի մարդ, քու հայրենիքդ ինչո՞ւ չես մնար, ինչո՞ւ մեզի կու գաս, ի՞նչ

բան զքեզ կը հրաւիրէ աս մեր անապատը, աս աղքատութեան ու կարօտութեան երկիրը,,:

Պաղարճուկի բնակչաց Եւրոպայի վրայ գաղափար չունենալուն համար աւելի եւս զարմացայ, երբոր Հայազգի երիտասարդ մը տեսայ, որն որ ժամանակաւ Պասկեւիչ իշխանին արեւելեան Թիկնապահներուն մէջն է գտնուեր, եւ իր փառաւոր բայց հինցած նշանազգեստը դեռ կը հագնէր: Ասիկայ նոյն խմբին մէջ երկու տարի ծառայեր է, Վարշաւի մէջ եւրոպական կեանք տեսեր է, եւ իր հայրենակիցներուն ալ շատ բան կը պատմէ եղեր, սակայն՝ ինչպէս ծեր մը զրուցեց, լսողներն ամենեւին չեն հաւտար ու վրան կը ծիծաղին եղեր: Ասոր պատճառն ան էր որ աս երիտասարդը զինուորական ծառայութենէ դարձած ատեն՝ մէկքանի եւրոպական մոլութիւններ ու Թուլութիւններ ալ հետն է բերեր, որով բոլոր համարումը կորսնցուցեր է, եւ ինչ որ կ'ըսէ նէ, սուտ ու մեծաբանութիւն կը սեպեն եղեր. ուր որ եթէ աղէկ ու ըստ պատշաճի վարմունք ունենար, բոլոր գեղին մէջ ինք կ'ըլլար հրամայող: Ես ասոր հարցուցի թէ Վարշա՞ւ չէ նէ Արագած աւելի կը սիրէ, ինք անկեղծութեամբ պատասխան տուաւ թէ "Մարդ հայրենեաց մէջ աւելի յօժարութեամբ կը կենայ քան թէ օտար երկրի մէջ. ստոյգ է որ ապրուստս ու հագուստս այնպէս աղէկ ու փառաւոր չեն, բայց հոգ ալ չունիմ հրացանս փայլեցընելու եւ Թիկնոցս մաքրելու. կանչող Թմբուկին ձայնը չեմ լսեր, եւ ծեծէ ալ վախ չունիմ, երբոր իմ անակս ուշ կու գամ,,:

ԵՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Պարսկաստանէն ու Տաճկաստանէն Ռուսաստան գաղթող Հայերուն պատմութիւնը։ Արագած լերան վրայ բնակած ընդհանուր Հայոց թիւն ու վիճակը։ Արագածի անհամեմատ գեղեցիկ գիւղը։

ԱՐԱԳԱԾ լերան այլեւայլ դարատափներուն վրայ 24 հայաբնակ գեղ կայ, որոնց մէջ գրեթէ 1700 ընտանիք կը բնակին, սակայն ասոնցմէ զատ՝ կը տեսնուին նաեւ շատ լքեալ գեղերու եւ փլած եկեղեցիներու աւերակներ։ Աս Հայազգիներուն գրեթէ բոլորն ալ Տաճկաստանէն եկած են, որոնք Ռուսաստանի կառավարութեան յայտնի հրաւիրանքէն ու յորդորանքէն շարժելով՝ ետ դարձող Ռուս բանակներուն հետ ճամբայ ելան, որովհետեւ Ռուսն ալ վախճանի համար հաշտութեան դաշանց մէջ դնել տուած էր որ Տաճկաստանի ան կողման քրիստոնեայ հպատակներն ազատութիւն ունենան՝ ուզած ատեննին ուրիշ տէրութեանց երկիրները գաղթականութիւն ընելու։ Հիմայ բոլոր Արագած լերանց դարատափներուն եւ ձորերուն մէջ բնակող գաղթականաց թիւը 5—6000 ընտանիք կը հասնի։ Ասոնք հոս մանաւանդ իսկզբան շատ նեղութիւն կրեցին, ինչու որ երկայն ճամբորդութեան մէջ իրենց դուարին մեծ մասը ջընջուած էր. Արագածի վրայ ոչ պատրաստ բնակութիւն կար՝ որ ան սաստիկ ձմեռուան մէջ զիրենք պատսպարէր, ոչ ալ ուտելիք կար՝ որ իրենց սնունդ ըլլար. սակայն անանկ կարօտութիւն մըն էր որ ամենէն դառն ու խեղճ ստորագրութիւնն ալ իրականէն շատ վար կը մնայ։ Նոյնման դրագէտը Հայազգի Լազարեւ զօրավարին առաջնորդութեամբ Պարսկաստանէն Ռուսաստան գացող Հայոց պատմութեան մէջ անոնց կրած նեղութիւններն ու դժբախտութիւններն յիշած է, եւ չափազանց բան մ'ըսած չէ հաստատելով, որ Երեւան եւ Նախիջեւան եկող

Հայազգիներուն կէսը խեղճութենէ ու անօթիութենէ մեռաւ։ Նոյնժամ ինծի հետ մէկտեղ Արտազած գալու ըլլար, իր հետաքրքրական պատմութիւնը կատարելագործելու առատ նիւթ կը գտնէր՝ աս գաղթականներուն պատմածները լսելով, որոնք ինչպէս ըսինք, ըստ մեծի մասին Տաճկաստանէն եկած են, իսկ Պարսկաստանէն եկողները Նախիջեւանի ու Երեւանի կողմերը բնակութիւննին հաստատեցին։

Ռուսաստան՝ գրեթէ միայն Լազարեւ գնդապետին (միրալայէն) ջանքովը Պարսկաստանէն եկած այնչափ բազմաթիւ մարդիկը ստացաւ. որոնք իր աւերեալ ու ամայի սահմանակողմերը՝ ճարտար, ջանասէր, խաղաղասէր, օգտակար, հաւատարիմ քրիստոնեայ հպատակներով շէնցուցին։ Լազարեւ՝ որ նախ Պասկեւիչ զօրապետին հրամանատարութեանը ներքեւ իբրեւ զինուորական, եւ ետքէն Ռուսաց եւ Պարսից տէրութեան մէջ իբրեւ քաջ խօսնակից երեւելի եղաւ, իրեն Պարսկաստան բնակող ազգակից եղբայրներուն (Հայոց) Ռուսի դրօշին պաշտպանութեան ներքեւ մտնելը անոնց համար ամենէն երջանիկ բախտ ու վիճակ կը սեպէր։ 1828ին Մարտի մէջերը հաշտութեան դաշինքն երկու արքունիքն ալ վաւերագրելէն[1] ետքը՝ Ռուսաց զօրքն Ատրպատականի մայրաքաղաքը թողուցին ելան։ Աս նահանգէն, որ Պարսկաստանի ամենէն գեղեցիկ ու բերրի երկիրներէն մէկն է, սկսաւ Հայոց գեղերուն գաղթականութիւնը, եւ կ'երթար դէպ ի Ռուսաց Գարապաղ սահմանագաւառը, որուն մէջտեղը կար Շուշայի ամուր բերդը։ Պարսից պաշտօնատէրները զարհուրեցան, երբոր իրենց կարծեացը դէմ ամբողջ գեղերուն ու քաղաքներուն պարպուիլն ու անմարդի ըլլալը տեսան։ Հայք Լազարեւին իրենց ազատիչը կը կանչէին ու լիաբերան

[1] Ratifier. Թագաւորական կողմանէ հաստատել. պաշտօնական կերպով ստորագրել եւ ընդունիլ։

կը գովէին, եւ այս գաղթականութիւնը տիեզերական պատմութեան մէջ միակ դէպք եւ որոնց ու հոգւոց միաւորութիւն կ'անուանէին։ Աբաս Միրզա արքայորդին, որուն առջեւ իր կեղեքիչ ու արիւնռուշտ պաշտօնատէրները միշտ այնպէս կը պատմէին, որ հպատակները Պարսից իշխանութեան տակ երջանիկ են, ինք իրմէ ելաւ։ Չեռաքի տակէն զանազան հնարքներ եղան՝ այս գաղթականներն իրենց ճամբէն արգելելու համար, որոնց վրայ ընդարձակ կը խօսի Էլի Սմիթ իր Խուզարկութիւնք ի Հայաստան[1] ըսուած գրքին մէջ։ Իսկ Պարսիկները Ռուսաց վրայ այս պակասութիւնը կը դնէին որ մէկուն մէկալին կաշառ կերցուցած եւ շատերը խաբած ըլլան։

Ամենէն գէշն ան էր որ Պարսից կառավարութիւնը՝ գացող Հայերուն անշարժ ինչքը գնելն իր հպատակներուն արգելեց, որով հողատէրներուն շատերը ստիպուեցան մնալ, ոմանք ալ իրենց ամէն ստացուածն ու բարեկեցիկ վիճակը թող տուին ելան՝ բոլոր վստահութիւննին իրենց նոր տիրոջը վրայ դնելով, բայց գաղթականներուն շատութիւնը՝ շուտով մը սով պատճառեց։ Սալմաստէն, Ուրմիէն, Մարաղայէն եւ նոյն իսկ Խազվինէն գաղթականներ եկան, որոնք Մարաղայի քովերը Քիւրտիստանի կողմերէն եկածներուն խմբին հետ միացան, բայց այս վերջիններէն շատերը լերանց կիրճերուն մէջ Քիւրտերը սպաննեցին, որոնք գիշակեր անասուններուն պէս անզէն խաշանց ետեւէն ինկած էին։ Ռուս պաշտօնատէրները, որոնց յանձնուած էր այս գաղթականաց առաջնորդել, խիստ քիչ ըլլալով՝ զանոնք պաշտպանել չէին կրնար։ Երասխ գետին վրայէն անդին անցնելէն ետքը սովը չէ թէ միայն չմեղմացաւ, այլ սաստկացաւ ալ. կայսրմէ եւ Լազարեւին առանձնական քսակէն վեհանձնութեամբ տրուած

[1] Researches in Armenia.

դրամոց գումարը գէթ վերջին աստիճանի զգալի կարօտութիւնները հոգալու ալ ամենեւին բաւական չէր։ Գաղթականաց 5000 ընտանիք ունեցող առաջին բաժինը 1828ին Ապրիլի 28ին Երասխէն անդին անցնելու ատեն՝ արդէն սկսան չքաւորութիւն զգալ նաւու, ձիու, բնակարանի եւ հացի կողմանէ։ Հայերը թողուցին Ուրմիայ ծովակին բերրի ու աղէկ մշակուած բոլորտիքն ու Խոյ գաւառը, եւ անանկ երկիր մը գացին, որն որ դեռ նոր պիտի մշակուէր, ուր զիրենք ընդունելու համար բան մը հոգացուած չէր։ 8000 ընտանեացմէ աւելի մարդիկ 3½ ամսուան մէջ Երասխէն անդին անցան, ասոնց նպաստելու համար միայն 14,000 տու–քատ ոսկի տրուեցաւ։ Էլի Սմիթ իբրեւ Դավրէժի Հայ եպիսկոպոսին բերնէն լսած՝ կը հաստատէ որ բոլոր Ատրպատական գաւառէն 9000 ընտանիք ելան գացին, 2500ի չափ տնուոր մնացին եւ 50—60 ընտանիք ալ նորէն ետ դարձան։ Այսանկով Երասխի հիւսիսային կողմը կարգադրելի նոր Հայաստանը գրեթէ 40,000 քրիստոնեայ հպատակներով լեցուեցաւ, որոնք Ռուսի սահմանին վրայ օգտակար ու ամուր պատուար մը կը կազմէին, եթէ իրենց թիւը մահուամբ երեւելապէս չպակսէր։

Տարի մը ետքը Տաճկի Հայաստանէն, այսինքն՝ Պայազիտի, Թօփրագ գալէի, Կարսի, Կարնոյ ու Վանայ կողմերէն եկող գաղթականներն ալ՝ որոնց թիւը Ֆոնթան կը դնէ 14,000 ընտանիք կամ 90,000 հոգի, մի եւ նոյն թշուառութեան մէջ ինկան։ Նաեւ ասոնցմէ շատերը զոհ եղան երկայն ճամբորդութեան մը տաժանումներուն, քիւրտերու սպանութեանց, չքաւորութեանց, սովի եւ անօթութեան, մանաւանդ Ռուսաց երկիրը մտնելէն ետքը, ուր երկայն ժամանակ անպատսպարան մնալով՝ կէս մը Արագած լերանց վրայ, կէս մ'ալ Ախուրեան գետին բոլորտիքը կը թափառէին։ Աս մարդիկները թէպէտեւ պզտի-

կուց քիչով գոհ ըլլալու, դէշ խրճիթներու մէջ բնակելու, համառահամբերութեանց, կարօտութեանց եւ ամէն կերպ չարչարանաց վարժած են, ի վերայ այսր ամենայնի սիրտ ճմլելու խօսքերով ինծի ստորագրեցին թէ առջի տարիներն ինչ նեղութիւններ կրեր են եւ թէ ինչ վշտաց ու դառնութեանց մէջ կ'իյնան եղեր տեսնելով իրենց զաւկըներուն, եղբայրներուն եւ բարեկամներուն վերջին աստիճանի խեղճութեամբ մարիլ ու մեռնիլը։ Դժբախտութեամբ Ռուսաց ստորին պաշտօնատէրներն ալ իրենց կառավարութեան բաղձանաց եւ կամացը դէմ՝ սանկ արտասուելի թշուառութիւնը մեղմելու համար բան մը չըրին. մանաւանդ թէ անոնցմէ շատերն ան աստիճանի անամօթացան որ քիչ մը շարժական ինչք ունեցող քանի մը գաղթականաց ձեռքէն՝ նոյն փոքր մնացորդն ալ կողոպտեցին առին։ Աս բարի, անմեղ ու գործասէր Հայազգի գեղացիները 14 տարի Արագածի վրայ բնակելէն ետքը դեռ չկրցան քիչ մը հոգի առնել, եւ շատ անգամ հնձոց անյաջողութեան հանդիպելով՝ ծանր տուրքերու տակ կը հեծեն եւ ողորմելի վիճակի մը մէջ են։ Ստուգիւ արժանի են ասոնք որ Տփղիսի ընդհանուր կուսակալին անոնց գտնուած վիճակին վրայ մինչեւ հիմակ եղածէն աւելի հոգ ու խնամ տանի։

Հայաստան իմ տեսած Ալպեան երկիրներուս մէջ Արագածի մեծ դարատափը պինտ գեղեցիկն է։ Ռուսի Կաւկասին վրայ չկայ ուրիշ տեղ մը, որ ծաղկըներուն պէսպիսութեամբն ու շատութեամբը, աղբիւրներուն առատութեամբն ու անխառնային օդին քաղցրութեամբը հաւասար ըլլայ Արագածի։ Հայաստանին երջանիկ ատենները մեծամեծ մարդիկ, եկեղեցականներն ու ժողովուրդն աս սիրուն տեսքին եւ զով ու զօրացուցիչ օդին յարգն աւելի աղէկ կը ճանչնային։ Շատ ամայի վանքերն ու շատ գեղերու

ուերականները կը ցուցընեն թէ ժամանակաւ հոս ինչ խիտ բազմութիւն կար։ Պարսիկ կուսակալներն ալ հոս սիրուն գիւղական բնակութիւն մ'ունէին, ուր ամառուան սաստիկ տաքերը կը փախչէին, երբոր Երասխայ դաշտերուն վրայ Յուլիսի տապն ամէն տըն-կերը կը չորցընէր եւ Երեւանի բոլորտիքն ալ տենդ կը յաճախէր։ Աս լերանց օդաբաժինը վերջին աս-տիճանի առողջ է, եւ ձմեռուան խստութեան վրայ այնպէս տժգոհացող գեղացիներն ալ իրենց բնա-կութեան աս պարծանքը յիշատակելու չմոռցան։ Հոս ոչ տենդ կայ, ոչ ժանտախտ հասած է երբեք աս բարձրութեան եւ ոչ ալ ուրիշ տարափոխիկ հիւանդութիւններ։ Թէպէտ ամէնքն ալ անանկ խիստ պահք կը պահեն ու այնչափ ողորմելութեան մէջ են, այսու ամենայնիւ զօրաւոր ու ջղոտ տեսք ունին։ Ինծի դժուար եղաւ աս առողջ, զով ու ամառուան մէջ ասանկ զուարթ ու ծաղկեալ լեռնադաւառը թողուլ եւ նորէն իջնալ Վրաստանի հովիտներուն մէջ տապագին օդ շնչելու։

ՉՈՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արագած լեռներէն մինչեւ Կիւմրի երկրաբանական քննու-թիւն։ Նոր Կիւմրի կամ Ալեքսանդրուպոլիս քաղքին ասա-րագրութիւնն ու բնակչաց թիւը։ Կիւմրիի բերդին ամրու-թիւնն ու մեծութիւնը։ Գլխաւոր տեղեաց իրարմէ ունե-ցած մղոնական հեռաւորութիւնը։ Դարձ ի Վրաստան։ Կիւմ-րիի մօտ երկրին բոյսերը. փայտի պակասութիւն։ Համամլը գեղ։

ԱՐԱԳԱԾՈՒ դարատափին հիւսիսային կողմէն վար իջայ դէպ ի Կիւմրիի լեռնադաշտը, բայց աս ահա-գին լեռնաստանին այլեւայլ գեղեցիկ տեսքերը դի-տելու համար շատ տեղ կը կենայի։ Ստոյգ Արագած հրաբխային լերանց զատ խումբ մըն է, սակայն հիւ-սիսային արեւմտեան կողմանէ ակար կապակցութիւն մ'ունի ան լերանց գօտւոյն հետ, որն որ Ախալցիխէ (Ախըսխա) քաղքէն սկսեալ՝ զանազան շիտկութեամբ

յատաջ կու գայ եւ Արագածի պէս ան լերանց հետ կը միանայ, որոնք Սեւանայ ծովը կը պատեն։ Արագածի վերջին ծայրերուն ու Սեւանայ ծովին լերանցը մէջ միայն Ապարանի ձորը կայ, որն որ նեղ ու բարակ սահման մը կը կազմէ։ Կումրիի լեռնադաշտէն Արագածու միայն երկու հիւսիսային կոնաձեւ կատարները կ'երեւան, որոնցմէ Ախուրեան գետին կողմը դարձածը փոքր Արարատին կը նմանի։ Ասոր տափարակ կատարը Յուլիս ամսոյս մէջն ալ դեռ թանձր ձիւնեղէն վերարկու մը ծածկած էր, ուր որ Արագածի մէկալ կատարներուն վրայ ամէն տեղ մերկ ու մոխրագոյն արատոտ քարը ճերմակ ծածկութին մէջէն գլուխը դուրս հանած կը նայէր։ Հրաբխային ահեղ կազմութիւնները մինչեւ Կումրիի լեռնադաշտը կը տարածուին, ու շատ զարմանալի կերպով երեւան կ'ելլեն Ախուրեան գետին քովերը, ուր լաւան ահագին վազած ու ծածկած է խայտակուճը (սօմաքէ մըրմէրը), որն որ Արագածը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի ամէն լերանց գօտիներն ու նոյն իսկ Կումրի քաղաքին յատակը լեցուցած բռնած է։ Կումրիի դաշտերուն հողը շատ բերրի է, իսկ վրայի բլուրներուն նիւթն է հրաբխային փշրաքար[1], ասոր վրայ շինուած է նաեւ Նոր Կումրի կամ Աղեքսանդրուպոլիս քաղաքը հոյակապ բերդովը, որուն պատերը, Ռուսաց աղուոր եկեղեցին եւ քաղաքին բոլոր շէնքերը նոյն փշրաքարէն շինուած են։ Յայտնի կ'երեւայ թէ աս նշանաւոր փշրաքարը ջրի զօրութեամբ ձեւացած է եւ կամ հրաբուխներէն վազած տղմալից հոսանքները բերած են, որովհետեւ իր գլխաւոր նիւթն է փշրած որձաքար[2]։ Թէ որ հոս աս դիւրաւ կոփելու եւ շէնքի շատ յարմար փշրաքարը չգտնուէր, Ռուսաց խիստ դժուար ու վերջին աստիճանի բաղ-

[1] Գղ. Tuf. տճկ. Այաք թաշը։
[2] Գերմ. եւ Գղ. Feldspath.

ծածախ կ'ըլլար Ալէքսանդրուպոլսին անանկ հոյակապ բերդը շինել, ինչու որ սեւակուճ կամ երկաթակուճ[1] արաստոյ եւ ուրիշ խիստ ապառաժ քարերը կոփելն ու գործելը շատ դժուար է: Արարատի ու Սեւանայ ծովին քովերն աս փշրաքարին եւ ոչ փոքր նշմարանքը տեսայ:

Պտոյտներս լմնցընելէն ետքը՝ ինծի բաւական հանգստեան տեղ եղաւ Նոր Կումրի կամ Ալէքսանդրուպոլիս, ինչպէս որ Ռուսերն ուզեցին անուանել: Ասիկայ միայն պատերազմի նկատմամբ երեւելի եւ ամուր դիրք է, բայց վաճառականութեան եւ արուեստից կողմանէ նշանաւորութիւն մը չունի, եւ Ռուսաց նոր քաղաքներուն կը նմանի, այսինքն կատարեալ կանոնաւորութիւն, ուղղագիծ եւ ընդարձակ փողոցներ, զօրանոցներու նման շէնքեր, մեծամեծ հրապարակներ, եւ ամենայն ինչ օդբանուկ, բաց ու միակերպ: Բնակչաց թիւն է գրեթէ 6000 հոգի, որոնց մեծ մասը կը կացուցանեն Տաճկաստանէն գաղթող Հայազգիները, որոնք հոս ձեռագործէ ու խանութպանութենէ կ'ապրին:

Կաւկասի ասդիի ու անդիի կողման նահանգներուն մէջ Ռուսաց շինած բերդերուն ամենէն երեւելին ու հրաշակերտը Կումրիինն է: Սեւ ու կապոյտ ծովերուն եզերաց վրայի բերդերն ամրութեան եւ ընդարձակութեան կողմանէ ամենեւին չեն կրնար ասոր հետ համեմատուիլ: Ասիկայ փշրաքարէ բլրի մը վրայ շինուած է, քաղքին վրայ կը տիրէ. իսկ իր բոլորտիքն եղած ժայռերը թէ կէս մը պատի տեղ կը բռնեն, եւ թէ անոր բնական ամրութիւնը կ'աւելցընեն: Հոս մարդ կը տեսնէ ընդարձակ եւ հաստաբեստ զօրանոցներ, ընդերկրեայ խցեր, մթերանոցներ, նկուղներ, հիւանդանոցներ, որոնց ամէն մէկը կրնայ մտածուիլ իբրեւ զատ զատ ամրոց: Վերջա-

[1] Գղ. Basalte.

պէս Սեբաստուպոլիս (Սեւաստոպոլ) քաղաքէն զատ՝ ինչ որ Ռուսաց պատերազմական շէնք տեսայ նէ, Կումրիի բերդէն շատ վար կը մնայ։ Պոնտոսի քով Ռուսաց ամրոցներուն վրայ տեսնուած անհոգութիւնը ու վերիվերոյ գործելը չիտեսնուիր Ախուրեան սահմանաբերդի ճարտարապետին վրայ։ Հոս շէնքը հանդստեամբ գործուեցաւ եւ կամաց կամաց յառաջ գնաց. 1846ին լմնցած պիտի ըլլար, ու թնդանօթներով եւ ամէն պատերազմական մթերով լեցուած։

Այս Ախուրեան բերդը 60,000 հոգւոյ բանակ կրնայ ընդունիլ, եւ յանկարծական պատերազմի կամ յարձակման ատեն բոլոր քաղքին ու գեղերուն բնակչացը համար ալ բերդին մէջ տեղ կայ։ Բերդին բնական ու արուեստական սաստիկ ամրութեանը նայելով՝ քանի մը հազար բերդապահներ ալ բազմագունդ թշնամեաց դէմ երկայն ատեն կրնան պաշտպանել։ Ռուսի Հայաստանին մէջ ասոր հետ մէկտեղ ուրիշ երկու երեւելի դիրք ալ կայ, որ պատերազմի ատեն իբրեւ դուրս ելլելու դուռ կրնան ծառածուիլ, այսինքն Սարդարապատի կիրճը Խոշավանքի վրայէն, եւ Արարատին այն կիրճն որ Պայազիտի հիւսիսային կողմն է։

Ճամբորդներուն գիտութեանն ու դիւրութեանը համար հոստեղաց ու Տաճկի Հայաստանին քանի մը երեւելի տեղերուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնն ալ դնելը աղէկ է։ Կումրիէն մինչեւ Կարս է 65 ռուսական մղոն (Վէրսթ, որն որ հասարակ քալելով դրեթէ 17—20 րոպէի ճամբայ է). Կարսէն մինչեւ Քէթէնլի 25 ռուս. մղոն։ Անկից երկու ճամբայ կայ՝ Երասխայ քովէ Կերպիկեւ բռնած տեղը հանելու, որոնց մէկը կ'երթայ Տէլի-Մուսա-Փէրունին վրայէն եւ 80 ռուս. մղոն է, մէկալը Չիբիքի վրայէն 100 ռուս. մղոն։ Աս երկու ճամբան ալ Կերպիկեւ կ'երթան կը միանան. հոնկից մինչեւ

Հասանգալէ 15 ռուս. մղոն. ասկից ալ ինչուան Կարին (Էրզրում) 40 ռուս. մղոն. աս մղոններուն ամէնը մէկտեղ այսինքն՝ Կումրիէն մինչեւ Կարին կ՚ընէ 225—245։

Կումրիի եւ Տփղիսի մէջ Ռուսերը դեռ շիտակ կառուղի (կառք անցնելու համար լայն ճամբայ) շինած չեն։ Ով որ կ՚ուզէ օթեւանով (Ստանցիով) ճամբորդութիւն ընել, կը պարտաւորի ճամբէն շատ շեղիլ ու Տիլիշան կրճին վրայէն երթալ, ուր Երեւանի արահետը կը հասնի։ Բայց ես կէս մը՝ պաղած երկիրներս մէջ մ՚ալ տեսնելու յօժարութիւն չունենալով, կէս մ՚ալ Ռուսաց սայլակառքին (Թելեղայէն) ահագին ցնցումներէն սոսկալով՝ Ճէլալ-Օղլույին ու Լալուար լերան վրայէն Վրաստան դարձայ։ Աս վախճանաւ Կումրի հինգ ձի բռնեցի եւ առտուանց կանուխ ճամբայ ելայ Ռուսաց աս սահմանաքաղքէն, որն որ թէպէտ առողջ օդ ունի, բայց Ռուս պաշտօնատէրներէն իբրեւ աքսորանաց տեղ մը կ՚առնուի, ինչու որ ձմեռը սաստիկ ու երկարատեւ է եւ փայտ գտնելն ալ դժուար։ Աս լեռնադաշտն ամառը կը զարդարուի պարարտ խոտերով եւ սիրուն ծաղիկներով, սակայն առ հասարակ անտառ կը պակսի։ Հոս նոյն իսկ մշակեալ եւ բնական ծառերուն միայն ան տեսակները կրնան ձմեռն անվնաս անցընել, որոնք ծովին երեսէն գրեթէ 5000 ոտնաչափ բարձր տեղեր կ՚աճին եւ 25—30 Ռէ. ցրտութեան աստիճանին կրնան դիմանալ։ Աս ծառերու պակասութիւնն ու գետնին մերկութիւնը Կումրիէն մէկ օրուան ճամբայ հեռու ալ կը շարունակէ։

Ստոյգ է որ ամէն տեղ հիւթալից խոտերուն կանաչ եւ գոյնզգոյն ծածկոյթն ու գեղեցիկ ալպեան ծաղիկներն աս լեռնադաշտային երեսն ու բոլոր լերանց կողերն ու հովիտները շքեղ ու զուարճ կը զարդարեն, ամառնային արօտն ալ շատ ընտիր

եւ սքանչելի է, սակայն պարապ տեղ մարդուս աչքը կը փնտռէ բարձր ծառերու անտառ մը հողմաշարժ ու վարսաւոր ճիւղերով, որուն տեղը չեն կըրնար բռնել ամենագեղ ալպեան ծաղիկներն ալ. Նոյն իսկ վայրենի վարդի թփերն անգամ, որոնք հազիւ թէ գետնէն վեր կանգուն մը կը բարձրանան, դժուարագիւտ են։ Իսկ ցած ու կարճ տունկերուն կ'երեւայ թէ հրաբխային փշրաքարին հողը շատ օգնութիւն կ'ընէ, ինչու որ ասիկայ օդին, ջրին ու տնկոց հիւթերուն ազդեցութեամբը շուտով կը փխրի ու կը մանրի, եւ փտտած բոյսերուն հետ խառնուելով՝ մութ ու պարարտ հող կ'ըլլայ։ Այս փշրաքարը Կումրիէն մինչեւ Համամլը գեղէն անդին կը տարածուի։ Բայց կ'երեւայ որ հոս անտառ չգտնուելուն աւելի պատճառ եղած է մարդիկներուն քանդիչ ու այրականիչ ձեռքը քան թէ օդաբաժնին խստութիւնը։ Համամլը գեղին մէջ ծերունի մը ինծի պատմեց որ իր տղայութեան ատեն հոս բարձր եղեւին (չամ) եւ սոճի (կոյըն աղաճը) ծառերու շքին ներքեւ կը խաղայ եղեր. զորոնք հետզհետէ շէնքի ու վառելու գործածելով՝ ընդարձակ տեղւոյն բոլոր անտառներն ալ ջնջեր ու արմատաքի են խլեր։ Այս պզտիկ Համամլը գեղին բոլորտիքը արտաքոյ կարգի ձեւերով ժայռեր կան։ Կումրիէն ելլելէս ետեւ առաջին գիշերօթս հոս ըրի, ուր եկեղեցական մը տեղւոյն առողջ օդը շատ գովելով՝ հաստատեց որ իրենց մէջ 110 եւ անկից ալ աւելի տարուան ծերեր շատ կ'ըլլան, ու բնակչաց մեծ մասը կը տեսնէ իր երրորդ մինչեւ չորրորդ սերունդը։

ՀՆԳԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Հոսատեղաց ձիերուն գերազանցութիւնը։ Գըշլախ գեղն ու անասունները։ Հանքային ջուրը։ Տէրգէր գեղն ու Լալուար լերինք։ Ռուսի Հայաստանին բնակչաց թիւը։

Աս տեղուանք ձիոյ ճամբորդութիւնը մարդուս առողջ բերկրութիւն կը բերէ։ Կումրիի քաղաքապետին գրով տուած հրամանը մեզի ամէն տեղ պատրաստ ձիանք ճարեց. ասանկով միշտ կանուխէկէկ կը հասնէինք ան տեղն ուր որ գիշերօթել կ'ուզէի, եւ չմթընցած՝ երկրաբանական մուրճը, տնկացոյցն ու միջատ բռնելու ցանցը հետս առնելով՝ չորս դին մէյ մը պտըտելու ժամանակ կ'ունենայի։ Կումրիի եւ Վրաստանի մէջ եղած լեռնադաշտերին ձիերուն ցեղը շատ ազնիւ էր, եւ նոյն իսկ Գարապաղին ուժեղ ձիերն ու Երասխայ դաշտին կրակոտ երիվարներն ալ արտաքին գեղեցկութեամբ, շուտութեամբ ու տոկացողութեամբ կը գերազանցէ։ Ամենէն ողորմելի գեղերուն մէջն ալ բուն հասարակ գրաստներն անգամ ձեւերնուն կողմանէ անանկ զարմանալի աղուորութիւն ունին, եւ անանկ սէգ, ազնիւ ու ամէն մէկ շարժման մէջ սիրուն են եւ միանգամայն այնպէս զօրաւոր, խրոխտ եւ վառվռուն՝ որ կարծեմ թէ նոյն իսկ Շթութկարթի տիեզերահռչակ արքունի ձիանոցներուն մէջ Հայաստանի աս կողման գեղացւոց ձիանքն ալ շատ աղէկ կը վայլէին։

Ինծի կ'երեւայ որ Գերմանացի ձիավաճառի մը համար դէշ առուտուր չէ՝ հոսկից ձի տանելու փորձ մ'ընել։ Նոյն իսկ Կումրիի մէջ խիստ գեղեցիկ որձ ձի մը քիչ անգամ 60 արծաթ ռուբլիէն (ֆարրօ-վանցէն) աւելի կ'արժէ։ Անկից մինչեւ Տրապիզոն 16—18 օրուան մէջ ձին հանգիստ կրնայ բերուիլ, ասկից ալ ինչուան Թրեստ գրեթէ նոյնչափ ատենուան մէջ շոգենաւով կը հասնի։

Կումրիէն ելլելէս երկու օր ետքը Հայոց Գըրշլախ գեղէն քով առաջին անտառներուն տեսքը զիս շատ ուրախացուց։ Ով որ երկայն ատեն մերկ ու լերկ լեռնաստանի մը վրայ կեցած է նէ, կրնայ իմ ուրախութիւնս իմանալ։ Շուտ մը չուն կեցուցի, բեռները վար առնել տուի, եւ աղուոր ոփի ծառի մը շքին ներքեւ բարձր խոտի վրայ հանգչեցայ։ Մարդիկներս խռիւ ու չոր ճիւղեր ժողվելով՝ ուրախաբար խարոյկ մը վառեցին, որուն ծփեալ բոցերն ու ճայթիւնը մեծ զուարճութիւն տուին ինծի։ Բայց իմ Իւան Խազախս փայտին ճայթող բոցերն այնչափ չզուարթացուցին, որչափ կաթսային մէջ շառաչող եղն ու ֆիլաւն ու հաւը։ Աս զով շքին մէջ հանգչելէն եւ կերակրով կազդուրելէն ետքը՝ նորէն ճամբայ ելանք Տէրգէր հասնելու համար։ Եւ որովհետեւ աս կողմերը խումբ մը Թաթար աւազակներու պատճառաւ վտանգաւոր կը համարուէին, Խազախներուն մօտաւոր պահականոցէն (խուլլուխէն) ուղեկիցներ առի։ Գըրշլախին Հայազգի բնակիչներն ալ քանքատեցին որ շատ հեղ իրենց գեղը կու գան կը կողոպտեն, այսու ամենայնիւ տեղւոյն Ռուս վերակացուն հրամանն չէտար որ իրենց ապահովութեանը համար քովերնին հրազէն ·պահեն։

Ճարասի[1], ոփի ու ցախի (տէշղոտարք) ծառոց անտառակներու քովէն ճամբանիս յառաջ տանելով՝ Բամբակ ըռնած կրճէ մը անցանք ու համաց համաց վեր ելանք մինչեւ ալպեան դաշտերու բարձրութեան, ուր ծառերը կը սկսին ցանցառ երեւալ եւ երթալով կարճաբերձ կ'ըլլան, եւ հետզհետէ բոլորովին կը դադրին, ու անոնց տեղը կը յաջորդեն պարարտ ալպեան բոյսեր։ Հոս գեղեցիկ տունկ մը գտայ, զորն որ Բարտլինգ բնապատումը Հինայ Վագներեան (Alcanna Wagneri) անուա-

[1] Bouleau. Ղուշ աղաճը։

նեց. ասիկայ հոս 6000—6500 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ առատ կ'աճի։ Կրճէն վեր ելլելու ատեննիս հանքային ջուր մը տեսայ՝ Սելթերսեան[1] ջրին նման, սակայն աւելի հաճոյական, սիրուն ու աղն ալ քիչ, բայց ստուգիւ ածխոյ թթուն ալ նուազ։ Մեր Հայ ուղեցոյցը հաստատեց որ աս աղբիւրը 1827ին գետնաշարժէն ետքը բխելու սկսաւ. յառաջագոյն աս կողմերն ասանկ հանքային ջուր եւ ոչ գիտեն եղեր։ Տփղիսի մեծամեծներուն ամառուան չոր ու տաք ատեն աս աղբիւրը թէ իբրեւ զովութեան եւ թէ առողջութեան միջոց կրնայ ծառայել։

Տէրգէր անուն պզտիկ գեղին մէջ զինուորականներ բնակութիւններին հաստատած են, ասկից քանի մը ժամ ձիավարելով՝ մարդ կը հասնի Ճելալ Օղլու ըսուած գեղեցիկ հովիտը, որն որ Բամբակի կրճին հիւսիսային կողմն է։ Հոս լեռնաբնակ աւազակ թաթարներուն յարձակման վախը կը դադրի, անոր համար ես ալ հետս եղած զինուոր ուղեկիցներուն ճամբայ տուի չնչին պարգեւ մը տալով։ Աս Տոնաւիսեան խազախները հասարակօրէն իրենց ծառայութեան փոխարէն շնորհակալութիւն կամ վարձք ընդունելու տեղ՝ խիստ ու նախատական խօսքեր լսելու անանկ վարժած են, որ ամենէն փոքր պարգեւն ալ զիրենք շատ կ'ուրախացընէ եւ խոնարհական շնորհակալութիւններ ընելու կը շարժէ։ Ճելալ Օղլու հովտին քովերը դարձեալ ուրիշ գաղթականութիւն մը կայ, ուր սպասաւորս (ծառայութիւններին լմնցուցած) զինուորները կը բնակին. ասոնք Տէրգէր բնակողներէն աւելի բազմամարդ են, եւ երեւութին նայելով՝ վիճակնին ալ աւելի հանգիստ ու բարեկեցիկ է։ Մենք

[1] Սելթերս Գերմանիայի մէջ Նասաուի դքսութեան մէկ գեղն է, ուր շատ անուանի ջերմուկներ կան, որոնք ամէն տարի 1½ միլիոն շիշ հանքային ջուր ասդին անդին կը խաւրեն։

հոս տեղւոյն ամենէն ունեւոր Հայուն քով օթեւանեցանք, որն որ Սահակեան կ'անուանուէր եւ մեզի մեծ հիւրընկալութիւն ցուցուց:

Ճ՛ելալ Օղլուէն ճամբաս շիտակ դէպ ի Վրաստան ուղղեցի, եւ առանց տեղ մը կենալու օրուան մէջ երկայն առեն կը ձիավարէի: Աս վերջին օրերը գրելու բան մը չպատահեցաւ: Քաթարինէն-ֆէլտ (կաթարինեայ դաշտ) ըսուած գերմանական գաղթականութեան հարաւային կողմը կան Լալուար լերինք, որոնց ամենէն բարձր կատարին վրայ Վրաստանի տնկերուն պինդ վերին սահմանը կամ Ալպեան [1] գաւառը հասայ: Հոստեղաց տնկերն ու միջատները Հայաստանին ալպեան գաւառիններուն հետ նոյն են. բայց Կաւկաս լերանց այսչափ բարձրութեան վրայ ուրիշ տեսակներ կան: Լալուարին անծառ կատարէն շուտ մը տերեւաբեր տնկերու անտառները հասանք իջանք, ուր ամէն կողմ կանաչազարդ ու ծաղկաւէտ էր, օդն ալ համեմահոտ բուրմունքով լի: Հարաւային երկիրներու մէջ ասկից գեղեցիկ տնկոյ աճում չէի տեսած: Լալուարին կողերն ու անոնց կից լեռները Վրաստանի բնակչաց համար դեռ դարերով փայտի պաշար ունին: Բայց երկրիս աս շքեղ նախանտառներուն ալ, որոնց մէջ շատ յաղթ ու երկնաբերձ հացի, ոփի ու թեղօշ ծառեր կան, կու գայ ընջուելու ժամանակ, երբոր Ռուս փայտահարներուն (անտառ կտրողներուն) տապարը Կուր գետին քով եւ Տփղիսի հիւսիսային դին ալ աւրելու եւ կտրելու բան չիգտներ: Ասկից ես Տփղիս իջայ հանգչեցայ բնապատմական հաւաքումներս կարգի դնելու եւ Հայաստան ըրած ճամբորդութեանս պատմութիւնը գրելու համար:

* Լերանց վրայ Ալպեան գաւառը կը սկսի 6000—10,000 ոտնաչափ բարձրութեան [illegible] րը կը պզտիկնան ու երթալով կը [illegible] մամուռ:

Հոս կը դնենք Պր. Վակներին Ռուսի Հայաստանի բնակչացը վրայ տուած վիճակագրութիւնը, բայց՝ ինչպէս յայտնի է՝ Ռուսաստանի Հայերուն միայն մէկ պզտիկ մասը Ռուսի Հայաստանի մէջն է. իսկ իրենց բուն բազմութիւնն է անկից դուրս, այսինքն Վրաստանի կողմերը, Խրըմ, Լեհաստանէն Ռուսի ձեռք անցած գաւառներուն մէջ, Տոն կամ Տոնաւիս գետին քովերը (Նոր Նախիջեւան), Աժտէրխան եւ Ռուսաց կայսրութեան ուրիշ ներքին կողմերը, որոնց ամէնը մէկտեղ 500,000ի մօտ կը համարուի։

Ռուսի Հայաստանը երեք գլխաւոր նահանգ ունի, որ են՝ Երիւան, Նախիջեւան եւ Որդուպատ կամ Աստապատ. ասոնց մէջ 1841ին կար 164,450 հոգի. ասոնցմէ 122,968 հոգի Երիւան նահանգին կ'իյնայ, 30,507 Նախիջեւանին, 10,975 Որդուպատին։ Կրօնական կողմանէ նայելով՝ աս բնակիչները գլխաւորաբար երկու կը բաժնուին, այսինքն 82,377 քրիստոնեայ, եւ 81,749 մահմետական. իսկ Եզիտիներն են 824ի չափ. Հրեայ ամենեւին չկայ։ Եզիտիները 67 թափառական ընտանիք են, մահմետականաց մէջէն կայ 1344 թափառական ընտանիք, եւ 14,734 ընտանիք հաստատուն բնակութիւն ունին. իսկ քրիստոնէից ամէնն ալ հաստատաբնակ եւ ամէնն ալ Հայազգի է։ Աս Հայազգի բնակչաց թիւը յառաջագոյն էր 4428 ընտանիք՝ 25,151 հոգւով. բայց 1828ին եւ 1829ին Պարսկաստանէն 8036 ընտանիք 35,560 հոգւով եւ գրեթէ նոյն տարիները Տաճկաստանէն ալ 3682 ընտանիք՝ 21,666 հոգւով[1] եկաւ. ասով Հայազգի բնակչաց առաջին թիւը գրեթէ երեքպատիկ եղաւ։

[1] Աս հաշիւը Ռուսաց խոպին պաշտօնատէրը կու տայ, իսկ Ֆոնթան՝ որ ան կողմերը գացող բանակին մէջն էր, կը դնէ 90,000 միայն Տաճկաստանէն եկած Հայազգի. նոյնպէս ոմանք Պարսկաստանէն եկածները մինչեւ 80,000 կը հանեն. աս վերջին հաշիւներով Ռուսի Հայաստանին

Աս բնակիչներէն 20,377 անձինք Մայրաքաղաքաց մէջն են, այսինքն 11,463 Երիւանին, 2599 Նախիջեւանին եւ 3444 Որդուպատին մէջ. աս վերջին նահանգական Մայրաքաղաքը նոր դրուեցաւ ։ Իսկ 24,906 տունն աս երեք նահանգին մէջ երկրագործութեան կը պարապին ։ Յառաջ հոտեղաց բնակիչներն էին 10,413 Քիւրտ, 6807 Այրումը, 1935 Թաթար, 1000 Մուղանլը, 6473 Խանչէրլի, որոնք իրենց խաժ աչքովը ու խարտեաշ մազովը շատ նշանաւոր են. ասոնցմէ զատ կային նաեւ զանազան ազգաց ժողովրդներ ։ Չինկեանէներէն 157 տնուորի չափ կար, ոմանք քրիստոնեայ (որոնք Հայոց մէջ Բոշայ կ'ըսուին), ոմանք ալ մահմետական ։ Բայց Հայաստանին աս մասը Ռուսի ձեռք անցնելէն ետեւ՝ աս խառնիճաղանճ ազգերը կամաց կամաց ուրիշ տէրութեանց երկիրներ քաշուելով՝ պակսեցան եւ դեռ կը պակսին, որով քրիստոնեայ բնակչաց թիւը միշտ կը շատնայ ։

Հայազգի բնակչաց թիւը շատ կ'աւելնայ, բայց գուցէ Խոլերին այնչափ հազարներով մեռածներուն թիւը հասնած ըլլայ ։

ՎԵՑՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ [1]

Լերանց գեղեցիկ տեսարան։ Գուռող, Սուկաւ, Ծաղկեաց ու Ցանտուռաւակ լերինք։ Ասոնց հրաբխային նիւթերը։

ՌՈՒՍԻ Հայաստանը 1843ին գարնան պտըտելու ատենս՝ կ'ուզէի Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի մօտաւոր սահմաններն ալ տեսնել, բայց զանազան պարագաները, մանաւանդ վերջին աստիճանի տխուր ու երկայն քառասնօր (Քարանթինա) պահելու վախը զիս արգելեց։ Ջրհեղեղեան լերան միայն հիւսիսային կողմը քննած էի, ու հոն շաբաթ մը կենալէս ետքը՝ նորէն դէպ ի հիւսիս դարձայ որ քիչ մը ատեն Արագած լերան վրայ կենամ, վասն զի ասիկայ իր դրացւոյն (Արարատին) համեմատութեամբ խիստ քիչ քննուած էր։ Ասկից տարի մը վերջը Պերլինի թագաւորական ճեմարանին ձեռնտուութեամբը կարող եղայ նաեւ Օսմանեան Հայաստանին ալ այցելութիւն մ'ընել եւ Մասիսը մինչեւ հիմակ անծանօթ եղած հարաւային կողմանէ զննել։ Ուստի 1844ին Յունիսի 17ին վաճառականաց կարաւանի մը հետ Կարինէն (Էրզրումէն) ճամբայ ելայ որ Պայազիտ քաղաքն երթամ։ Կարաւանը ծանր ճամբորդութիւն կ'ընէր, եւ հասարակօրէն առտուան 3երորդ ժամուն կը հանգ-

[1] Պր. Վակներ իր գրքին մէջ աս ու վերջէն եկող երեք գլուխները մետասաներորդ գլխէն յառաջ անցուցած է ան մտածմամբ որ թէպէտ աս վերջին չորս գլուխները տարի մը ետքն եղած ճամբորդութեան ստորագրութիւնն է, բայց իրենց նիւթը 9—10 գլուխներուն մէջ գրուած Արարատայ զննութեանցը կը վերաբերի, ուստի եւ քովէ քով դրուելով աւելի դիւրաւ կրնայ ունեցուիլ ամբողջ ու ամփոփ տեսութիւն մը Արարատի վրայ. բայց մենք պատմութեան թելը չկտրելու համար՝ վերջէն եղած բանը մէջը խառնել չուզեցինք, ուստի եւ ամենէն ետքը թողուցինք։ Կարծենք թէ աս փոփոխութիւնը Մասեաց կազմութեան վրայ ամբողջ գաղափար ունենալ ուզողներուն արգելք մը չ'ըլլար։

չէր, որով առատ ժամանակ կ'ունենայի երկրաբանական մուրճը (չէքիճը) ձեռքս՝ պտըտիլ Հայոց լեռներուն վրայ եւ եռացման կէտին միջնորդութեամբն այլեւայլ բարձրութիւնները չափել։

Ոմանք կ'ըսեն թէ Տէլի Պապա գեղին քովերէն Արարատ լեռը տեսնուելու կը սկսի, բայց ստոյգ չէ, որովհետեւ Սուկաւ լերան (Քէօսէ տաղին) չորս դին եղած բարձր լեռները Տէլի Պապային արեւելեան կողմը կենալով՝ Արարատայ կատարներուն տեսքը կը գոցեն։ Ես Տէլի Պապայէն 7 ժամ դէպ ի արեւելք երթալէս ետքը՝ Մասիսու մէկ կատարը տեսայ, որն որ Սուկաւ լերան մօտերէն կ'երեւար։ Մութ եւ անձիւն լերանց ետեւէն ան հին սառած հրալեռը իբրեւ ահագին ճերմակ բուրգ մը կը բարձրանար կ'ելլէր յստակ, անամպ ու անծուխ օդի մը մէջ եւ մարդուս աչուըներուն պերճ տեսիլ մը կը պարզեւէր։ Հոս սկսաւ սիրտս ուրախութեամբ բաբախել, ինչպէս կը պատահի հին սիրելի բարեկամ մը տեսնելու ատեն։ Ա՛ս 30 ժամէն աւելի հեռաւորութեան մէջ Արարատ միայն՝ իր բարձրութեանը համեմատ նախանձաւոր մը չունենալով՝ ճերմակ հսկայ գլուխը կը վերցընէ եւ աւելի շքեղ կ'երեւայ քան թէ Երիւանի քովէն։ Աս հեռաւորութենէն՝ կատարեալ կանոնաւոր կոնի մը կը նմանի մի միայն սուր ծայրով մը, եւ իր այլեւայլ կատարներուն լայնութիւնը չիտեսնուիր։ Նշանաւոր տեսք մը աս է որ Սուկաւեան շղթային լեռները քանի որ Արարատայ կը մօտիկնան, այնչափ ցած կ'երեւան. եւ ամէնէն ցած երեւցածին քով մէկէն ի մէկ յառաջակողմեան Ասիային պինտ հզօր հսկան (Արարատ) իւր գլուխը ցուցընելով՝ սքանչելի ընդդիմապատկեր մը կը ձեւանայ։

Յունիսի 22ին կարաւանը Թօփրագ գալէ քաղաքն իջաւ։ Հոս լերանց ընդարձակ ու գեղեցիկ տեսարան մը կը բացուէր։ Մեծ Արարատին ճերմակ բուրգը

նաև ճամբուն վրայ ալ կը տեսնուէր. «Մասիս նայեցէք», պոռացին կարաւանին ձիապանները, որոնց աչուըներըն ուրախութենէ կը փայլէին աս սուրբ լեռը տեսնելով՝ զորն որ մեծապէս կը յարգեն: Հարաւային դին իր արծաթափայլ գլուխը կը ցուցընէ Գոռող [1] լեռը (Սէյղան տաղը), որն որ Վանայ ծովին՝ բարձր լուսաւոր աշտարակ մը կ'ըլլայ: Անիկա Թօփրագ գալէին հարաւային կողմն եղած սարահարթ լերանց վրայ կը բարձրանայ, և յայտնապէս ան միազօտի լերանց շարունակութիւնն է, որն որ նաև Կարնոյ լեռնադաւառին հարաւային կողմը կը պատէ և անկից կ'երթայ դէպ արևելեան հարաւ: Գոռող լեռը հոս չորս կողմանէ զատուած կ'երևայ. իր կոնի ձևը Մասիսու երկու կատարներուն չափ ճիշդ չէ, ծայրը շատ լայն ու տափարակ է, և ամբաւ ձիւնադէզ ունի վրան: Իր ձևը նման է Աֆրիկէի Ատլաս լերանց Ջուրջուրային: Մինչև հիմա միայն Պրանդ՝ Անգղիացւոց Կարնոյ հիւպատոսն եղաւ, որ Գոռող՝ լերան վրայ ելաւ ու երկրաբանօրէն զըննեց: Նոյն լերան վրայէն Պրանդին բերած քարե տեսակներըն էին արատոյ սևաշանք [2], չեչաքար և մըրախառն լաւա: Անտարակոյս կ'երևայ որ Գոռող լեռն ալ ժամանակաւ Արարատի պէս գործունեայ հրաբուխ մ'եղած է, բայց իր բերանը Վանայ ծովին բոլորտիքը պատահած քանդիչ երկրաշարժներով փլած ու գոցուած պիտի ըլլայ: Պոնտոսէն մինչև Երասխայ հովիտը Հայաստանի բարձրադաւառին բոլոր լեռներուն մէջ Գոռող լեռը Մասիսէն ու Արագա-

[1] Աս Սէյղան լեռը Հայաստանի զարմանալի լեռներէն մէկն է իրեն ձևովը, բարձրութեամբը, վրան ունեցած լճովը և այլն: Եւրոպացիք աս լեռը քննած են և դեռ կը քննեն ու տաճկերէն անուամբ Սէյղան տաղը կ'անուանեն. մեր քննութիւններն անանկ ցուցուցին որ անիկայ Գրգուռ կամ Նեբրովթայ լերանց մէջ Գոռող լեռն եղած ըլլայ:

[2] Mélaphyr.

ծէն եաքը սառուցիւ ամենէն վեհ լեռն է, եւ Պոնտոս ծովին երեսէն առ նուազը 12,000 ոտնաչափ բարձր եղած պիտի ըլլայ։ Բայց բարձր Հայաստանին աս երկու սահմանապահ վսեմ լերանց շքեղ տեսարանէն զգացած ուրախութիւննիս դժբախտութեամբ երկայն ատեն չտեւեց, ինչու որ քիչ մը վար իջնալնուս պէս՝ մօտաւոր լերանց գօտիները զանոնք ծածկեցին։

Թօփրագ գալէի լեռնադաշտը Հասանգալէի լեռնադաշտէն կը զատուի լերանց գօտիով մը, որն որ Կարնոյ, Հասանգալէի ու Թօփրագ գալէի հիւսիսային կողմը կը շրջապատէ։ Աս կողմնական գօտւոյն վրայ եղած ամենէն բարձր անբոյս լերան անունէն առնելով՝ հիմա բոլոր գօտին աշխարհագրողներուն վրայ Քէօսէ տաղը (Սուկաւ լեռ)[1] կը կոչուի։ Աս գլխաւոր գօտիէն ուրիշ աւելի ցածկեկ լերանց ճիւղ մ'ալ կ'երկըննայ, եւ Թօփրագ գալէն կը բաժնէ Պայազիտի լեռնադաշտէն, որն որ մինչեւ Մասիսու հարաւային ոտքը կը տարածի կը հասնի։

Կիւրտերուն Տիատին գեղին մօտ Եփրատայ արեւելեան ճիւղին քովէն դէպ ի վեր գացի ու նոյն գետին աղբերակունքը մօտիկցայ, որն որ ձիւնաւէտ Ծաղկաց լերան (Ալադաղըն) ստորոտին վրայ է։ Անկից եաքը մէկ Տաճիկ վարոցաւորի (ջավլվաէ) ու երկու Քիւրտ ձիաւորի ուղեկցութեամբ Պայազիտի լեռնադաշտը հասայ, երբոր կարաւանը դեռ Տիատինէն ժամ մը հեռու կը հանգչէր։ Տիատինին մօտերը Եփրատայ երկու կողման եզերացը վրայ սաստիկ տաւառ կիր (+ճրէճ) կայ, որն որ մինչեւ Ատրպա-

[1] Աս լերանց Քէօսէ տաղը անունը ոմանք իրենց քարց ու լերկ ըլլալէն առնուած կը կարծեն, բայց Հայ բանասէրները աւելի յարմար կը սեպեն՝ աս Քէօսէ անունը Սուքիասանց Քօշէց անունէն յառաջ բերել, որոնք աս լերան վրայ բնակեցան։

տակաւն կը հասնի։ Պայազիտին արեւելեան կողմը 2 ժամ՝ հեռու բուն առաջին մեծ լաւայի զանգուածները կ՚երեւան. վասն զի թէպէտ Սեւ ծովէն մինչեւ Ատրպատական գաւառը զանազան նշաններէն կ՚իմացուի որ հոս երկայն ատեն հրաբուխ լեռները գործած են, բայց բուն հրաբխի բերք ինչպէս են մրրախառն լաւա, վանակատ, ճերմակ չեչաքար եւայլն, խիստ քիչ կը գտնուի։ Իսկ հոս Օսմանեան Հայաստանին աս վերջին լեռնադաշտին վրայ մէկէն ի մէկ սխրալի մեծութեամբ երեւան կ՚ելլեն երկայն ատեն բռնկող հրաբուխներուն ահագին բերքերը, եւ կը ցուցնեն թէ ան հսկայ հրաբուխը (Արարատ) մօտ է, որն որ վերջին դժբախտութեան օրը դաշտին վերջին ծայրը կեցած ու իր արծաթի կատարը ճերմակ ամպերու մէջ ծածկած էր։ Հոս լաւաները վրայէ վրայ դիզուած են ու զանազան մեծութեամբ բլուրներ կը կազմեն. ամենէն բարձրները 200 ոտնաչափէն աւելի են։ Քանի որ մարդ նոյն լեռնադաշտին վրայ յառաջ կ՚երթայ, լաւայի սեւ բլուրներուն տարածութիւնն ու բարձրութիւնը կ՚աւելնայ։ Բայց լաւայի հոսանքը Մասիսէն չէր, հապա Տանտուրակ ըսուած բարձր լեռնէն, որ Մասիսէն դէպ ի հարաւ 6 ժամ հեռու է։ Տանտուրակ ան հինգ մարած հրաբխներէն մէկն է, որոնք աս կողմանէ Հայաստանի բարձրագաւառին սահմանը կը պատեն։ Աս լեռը. երկու կատար ունի. բարձրագոյնը սրածայր է, իսկ ցածագոյնը տափարակ ու հրաբխի բերնի ձեւով։ Լերան բոլորտիքը կան ամբաւ հրաբխային նիւթեր, մանաւանդ մրրախառն լաւա, ձիւթաքար եւ աղտոտ ճերմակ գունով չեչաքարի բլուրներ։ Կարաւանի Հայ ճամբորդները չեչաքարէն խել մը առին իրենց դանակներն ու հրացանները մաքրելու եւ փայլեցնելու համար։ Հոս լաւայի քարերն անանկ մեծ են որ ջրերու հոսանքները չեն կրնար առնել տանիլ ու դաշ-

տերու վրայ տարածել։ Բայց Պայազիտ քաղքէն դրեթէ ժամ մը հեռու աս լաւայի բլուրները կը դադրին։ Նոյնպէս Արարատայ լաւային հոսանքն ալ Պայազիտ քաղքին տեղը հասած չէ։

ԵՕԹՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Պայազիտ քաղաքը։ Լերանց կիրն ու երկրաբանական տրպի-տութիւնը։ Աւազակ Քիւրտերու վրայ մէկքանի ծանօթու-թիւններ։

ԹԷՊԷՏ այսօրուան օրս Պայազիտ քաղաքը փլած ու աւերած է, թէպէտ իր կէս Հայ ու կէս Քիւրտ բնակիչները վերջին աստիճանի խեղճութեան մէջ են, այսու ամենայնիւ ճամբորդներու համար տեսնելու արժանի քաղաք մըն է։ Սեպ ու ժայռուտ դահաւանդի (ուչուրումի) մը վրայ ունեցած աղեղ ու նկարակերպ դիրքը, եկեղեցիներուն եւ բերդերուն աւերակները, իր լեռնաբերդը[1], որն որ յանդուգն ու հրաշակերտ շէնք մըն է այնպիսի տեղերու վրայ հաստատուած, ուր բազէներն ու անգղները (աք դողանները) հազիւ թէ կը համարձակին բոյն դնելու, դարձեալ բռնակալ Մահմուտ փաշային շքեղ՝ բայց անբնական միացած պալատը, որուն՝ մեծութեան, հարստութեան ու գեղեցկութեան կողմանէ՝ հազիւ թէ նմանը կը գտնուի բոլոր Օսմանեան տէրութեան մէջ, աս ամէն բաները, կ'ըսեմ, խիստ նշանաւոր են ու բազմօրեայ զննութեան մը արժանի։ Երկրաբան մը քաղքին մօտակայ տեղուանքը արտաքոյ կարգի զար-

[1] Սուլթան Մուրատէն շինուած աս լեռնաբերդին ստորեր-կրեայ բանտերէն մէկուն մէջ դեռ ան տակալի խուցը կը տեսնուի, որուն մէջ Մահմուտ փաշան Պարոն Ժոպէր (Jaubert) Գաղղիացին երկայն ատեն արգելեց, որպէս զի Նաբոլէոնէն Պարսից Թագաւորին խաւրուած ընծաները կարող ըլլայ իրեն սեպհականել։ Բայց երբոր Մահմուտ ու իր յաջորդը ժանտախտէն մեռան, Պր. Ժոպէր իր բանտապանին մեծանձնութեամբը նորէն ազատեցաւ։

մանալի բնական նիւթեր կը գտնէ, որոնց քննու-
թիւնը մարդը լեռով կը վարձատրէ, թէպէտ սա ան-
պատմելի տխուր քաղքին մէջ երկայն ատեն կենա-
լու պարտաւորած ըլլայ։ Թօփրագ գալէին ու Տիա-
տինին քով երեւան ելած բաց գունով կիրը (ճէբէճը)
նաեւ Պայազիտի քով Արարատին դիմացը կարգ մը
աՀագին կրային լեռներ կը ձեւացընէ, որոնց մէջ
շատ քարացեալ կենդանիներ կան։ Աս կրաքարը Հա-
սարակօրէն շատ պինդ, գորշ (գօշ), ճերմակ, խեցուա
եւ գերմանական յուրայեան [1] խիտ կրին շատ նման է։

Շատ տեղեր աս կիրը կարմրկեկ է ու մարմարի
նման, որն որ Պայազիտի անանկ անշուք խրճիթնե-
րուն աղէկ նիւթ կը մատուցանէ, բայց ափսոս որ
գործածուած չէ։ Աս խիտ կրին մէջ եղած քարա-
ցեալ կենդանիները գլխաւորաբար են սատառ կաղին
կամ սանտրակ [2], նետաքար [3], ծակափոր [4] եւ ուրիշ խե-
ցեւոր ժժմունք։ Կիրը սաստիկ պինդ ըլլալով՝ աս
քարացեալներուն Հանել ժողվելը թէպէտ բաւ իշխան
խիստ դժուար է, բայց աւազակ քիւրտերն ալ աւելի
եւս վտանգաւոր կ'ընեն։ Աս կողմերուն քիւրտերն
աւելի վայրենի ու յեղուզակ են քան թէ Կարնոյ
մօտ բնակողները։ Օգոստոսին վերջերը երբոր Պարս-
կաստանէն Արարատի Հարաւային կողմերն եկայ՝ եր-
կայն ժամանակ Հոն կենալու Համար, երկրաբանա-
կան պտոյտ մ'ըրած ատենս երեք քիւրտ աւազակ-
ներ վրաս յարձակեցան։ Ասանկ պարագաներու մէջ
քարացեալներու Հարուստ Հաւաքում մը կարելի չէր։
Աս կիրը խիստ շատ տեղ շիտակ ու խառն խառն (գոյն

[1] Բոլոր երկրաբանութեան մէջ շատ երեւելի է Եուրայ-
եան կիրը կամ Եուրայեան յօրինուածը, որուն անունն
առնուած է Զուիցցերիի ու Գաղղիայի մէջ եղած Եու-
րա լեռնէն։ Ասոր վրայ տես Բնական պատմութիւն, Բ.
Հատոր, Վիեննա 1844։ Երես 198։

[2] Լտ. Pecten. տճկ. թարաք։ [3] Գղ. Bélemnite. [4] Գղ.
Térébratule.

գալն) է, որն որ տասանկ Հրաբխային երկիրներուն մէջ շատ զարմանալի է[1]։ Խաւերուն հաստատութիւնք զանազան է, որոնք հաստատակօրէն իրենց կարգը պահելով մէկ կողմանէ ծուռ վեր վերցուած են. տեղ տեղ ալ խաւք բոլորովին աւրուած անկանոն եղած է։ Ասոնք վեր վերցընող ոյժը Մասիսէն եկած կ՚երեւայ։ Նոյն կրային նիւթը Մասիսու արեւելեան ու արեւմտեան ծայրերուն քով՝ Բուլսաց, Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի սահմանակից եղած տեղերուն վրայ ալ կ՚երեւայ. կ՚ըսուի որ նաեւ Նախիջեւանի բոլորտիքը շատ թանձրութեամբ ու տարածութեամբ կայ։ բայց զարմանալին սա է որ Արարատայ հիւսիսային

[1] Երկրիս ներքին կազմութիւնը գլխաւորապէս երեք կերպով շինուած է, որոնց մէկը Պլուտոնեան (Հրային), մէկալը Նեպտունեան (Ջրային)՝ ու երրորդը Հեփեստեան (Հրաբխային) կ՚ըսուի։ Պինտ յառաջ Պղուտոնեան կամ Հրային կազմութիւնը գոյացած է՝ երկրիս վրայի հալած ու տաք նիւթերը պաղելով, սառելով, կեղեւ կապելով ու քարանալով։ Նեպտունեան կամ Ջրային ճամբով գոյացած կազմութիւնները ջուրերուն գիրուք կամ բարակ տիղմը խաւ խաւ իրարու վրայ նստելով՝ ձեւացած են. բայց որովհետեւ ջուրերուն ունեցած կամ բերած դիրքը ժամանակէ ժամանակ այլեւայլ կ՚ըլլայ, անոր համար խաւերուն նիւթն ալ միշտ մի եւ նոյնը չմնալով կը փոխուի, եւ ամէն նոր տեսակ նիւթեր գալուն՝ իրարու վրայ կարգաւ նորանոր խաւեր կը նստին։ Աս խաւերուն կամ շարքերուն մէջ նաեւ ամէն մէկ ատենուան գործարանաւոր մարմիններուն (այսինքն տնկոց ու կենդանեաց) քարացեալ մնացորդները պահուած են։ Իսկ Հեփեստեան կամ Հրաբխային կազմութիւնները ձեւացած են երկրին ներքին կողմանէ Հրաբխային հալած նիւթերուն վեր ելլելովը ու դուրսէն սառելովը։ Ասոնք նախընթացին պէս կանոնաւոր խաւ կամ գործարանաւոր մարմիններու մնացորդ չունին, եւ Ջրային յօրինուածներուն շարքն ալ ծակած, տակն ու վրայ ըրած ու տեղ տեղ ալ վեր վերցուցած են։ Հեփեստեան զօրութեամբ երկրիս մէջէն վեր ելած ու վերջէն սառած նիւթերը զանազան Հրաբխային քարեր ու մետաղներ են։

կողմը եւ Երասխին ընդարձակ դաշտին վրայ տասը եւ ոչ փոքր նշմարանքը կը տեսնուի: Արարատ պտըտող բնախօյզները, ինչպէս են Դուռնըֆոր, Բառոտ, Պեհակըլ եւ Տիւպուա նոյն կողմերը քարացեալ մը չգտան:

Արարատայ աս երկրորդ անգամ այցելութիւն ընելէս քանի մը ամիս առաջ երբոր Որմիոյ ծովակին կողմանէ Սալմաստին վրայէն Տաճկաստանի սահմանները դարձայ, աւազակ Քիւրտերուն վտանգն աւելի սաստկացեր էր: Հունձքը կտրուած դաշտերուն արօտը ճարակուած լմընցած ըլլալով՝ Քիւրտ հովիւները լերանց վրայ կը թափառէին ու կարաւաններու եւ ճամբորդներու դարանակալ կ'ըլլային: Պարսից վերջին տեղւոյն վերակացուն Գուլ Խան աւազակներու վրայ չափազանց պատմութիւններ պատմելով՝ զիս աւելի վախցընել ուզեց, որպէս զի հետս շատ զօրք առնելու ստիպուիմ ու իրեն ալ մեծկակ պարգեւ մը տամ: Բայց ես միայն քանի մը զինեալ ձիաւոր մէկտեղ առնելով՝ նեղ ճամբէ մը սկսայ յառաջ երթալ, որն որ շիտակ Պայազիտ կը տանէր, եւ ուսկից որ երբեք կարաւան անցած չէ: Լերան տափարակ ու դեռ կանաչազարդ գլխուն վրայ ձիավարելով գացինք խել մը սեւ վրաններու (չադըրներու) առջեւէն, որոնց մէջ հաստեղաց ամենաչար Քիւրտ աւազակները կային: Ասոնք յառաջագոյն գիտնալու ըլլային, որ աս՝ Եւրոպացւոց դեռ չկոխած ճամբուն վրայէն մենք կու գանք, հաւանական է թէ իմ ու իմ քիչուոր պահապաններուս վրայ կը յարձակէին: Մեզմէ ժամ մը հեռու ձիաւոր ու սպառազէն Քիւրտերը կարաւանի ճամբուն վրայ դարանած էին, որոնց ընկերները հոս լերան գլուխը վրաններն ու ոչխարներն արօտի վրայ կը պահպանէին: Իրենց ձիերը լերանց դարվար տեղերուն վրայ ցրուած՝ խոտ կ'ուտէին. զանոնք ժողվելն ու թամքելը գոնէ

մէկ ժամու գործք էր. ասոր համար մեր ետեւէն իջնալու խորհուրդը մէկդի թողուցինք: Երբոր ամենաբարձր կատարը հասանք ու անկից դէպ ի Պայազիտ կ'իջնայինք, մեր առջեւը լերանց սխրալի տեսք մը բացուեցաւ: Հոս քառորդ մը կեցայ՝ լերանց աս պերճ ու մեծվայելուչ տեսարանին մէջ աչուըներս պարարելու համար. սակայն հարիւր ոտնաչափ մը վար իջնալէն ետքը՝ նոյն նկարական գեղեցկութիւնը կորսընցուցինք:

Երկայն ատենուան աշխատանքէն ու աւազակներու վախէն առողջութեանս վիճակն այնչափ աղէկ չէր, անոր համար մեծ Մասիսին հարաւային զառիվայրը քննելու այնչափ յօժարութիւն չէի զգար: Սակայն հանգստեան ատենները երբոր Ռիդդէրին երկրագրութեան մէջ Արարատայ ստորագրութիւնը կը կարդայի, տեսնելով որ աս մեծ աշխարհագիրը զօրաւոր խօսքերով նոյն լերան հարաւային կողման դեռ չքննուած ու անծանօթ ըլլալը կը ցուցընէ, ինծի նորէն քաջասրտութիւն ու փափաք եկաւ: Ըստ ինքեան հրապուրիչ բան է Անծանօթ Երկիր մը պտըտիլ, անանկ տեղւոյ մը մէջ շարժիլ ուր մարդ կարող ըլլայ ըսել. Հոս ես առաջինն եմ որ եկայ իզմէ յառաջ հոս գիտուն ճամբորդ մը կամ աշխարհաշրջիկ մը դեռ ամենեւին ոտք կոխած չէ: Աս պատճառաւ ես ալ իմ տկարութեանս միտ չդնելով՝ քաղքին փաշային աղաչեցի որ ինծի մէկքանի ուղեկից զինուոր տայ. եւ իրմէ ընդունեցայ երկու հատ քաջ, վարժ ու նոյն կողմերուն հմուտ Քիւրտեր, որոնք որոշեալ օրը սպառազինած ու գեղեցիկ ձիերու վրայ հեծած՝ բնակութեանս առջեւն եկան կայնեցան: Ես ատրճանակներս աղէկ մը լեցուցի, որովհետեւ Քիւրտերուն վերջին յարձակումը զիս աւելի զգոյշ եւ կասկածոտ ըրած էր. նոյնպէս Յովհաննէս Սարեմպա Լեհ ծառաս թամբի վրայ հե-

լած՝ իր կրկնածող հրացանը քանի մը անգամ լե-ցուց պարպեց ցուցընելու համար որ ամէն բան պա-տրաստ է։ Իսկ Պիլոշ մեր հայազգի ձիավարը հան-դարտ ու անզէն մեզի հետ կու գար՝ պատահական յարձակման մը առեն մեր զէնքերուն վրայ վստա-հելով։ Հետոս ասկից աւելի բազմութիւն առնելն այնչափ խոհեմական բան չսեպեցի, ինչու որ շատ Քիւրտերու մէջ կրնայ դիւրութեամբ գտնուիլ նաեւ այնպիսի չարասիրտ մէկն ալ, որն որ աւելի՝ ճամ-բորդին բոլոր ինչքը քան թէ անոր տալու պարգեւը ձեռք բերելու բաղձալով՝ մտքին մէջ սպանութեան խորհուրդ մը դնէ եւ մէկալներն ալ իրեն գործա-կցութեան հրապուրէ։ Իրմէ յառաջ աս զարհուրելի կողմերը պտըտողներուն դժբախտ դէպքը կը մտա-ծէի, ինչպէս Շուլցը, զորն որ իր բազմաթիւ Քիւրտ ուղեկից զինուորները Մահմուտ փաշային. գաղտնի հրամանաւը յարձակելով բռնեցին, կապեցին, եւ լեռ-նաբերդին խաւարչուտ բանտը նետեցին. դարձեալ Շուլց ու Պռաուն, որոնց երկուքն ալ իրենց պահա-պան Քիւրտերէն դաւաճանութեամբ սպաննուեցան։ Երկու Քիւրտի դէմ ես ու Լեհ ծառաս կրնայինք պատերազմիլ. իսկ աս երկուքին հաւատարիմ մնա-ցած ատենը աւելի մեծագոյն խմբէ մը վախնալու բան չունէինք։ Քիւրտ աւազակները ճամբորդի մը վնաս չեն ըներ, երբ որ կը տեսնեն թէ անոր ուղեկիցներն ու պաշտպանները Քիւրտերն են։ Հին առակը կ՚ըսէ. Ագռաւ զագռաւու աչս ոչ բրէ։

ՈՒԹԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Մուրատաշէր գետակ։ Մասիսին հարաւային կողման քարերը։ Քրդաց ամառուան ու ձմեռուան կեանքը։ Արարատայ վերջին ժայթքմանը վրայ նորէն քանի մը ծանօթութիւն։ Արարատայ փորն ու վրայի ամայութիւնը։

ՊԱՑԱՋԻՑԻՆ հիւսիսային կողմը ժամ մը երթալէն ետքը Մուրատաշէր գետակը հասանք, որն որ Արարատի հարաւային կողման ստորոտը պատելէն ետեւ՝ դէպ արեւելք կը վազէ ու Մակու գետին հետ կը խառնուի։ Մուրատաշէրին վրայ բաւական հաստատուն կամուրջ մը կայ, որն որ լաւայէ քարերէ շինուած է եւ շատ հին կ'երեւայ. գանէ Քիւրտերը չկրցան ինծի տեղեկութիւն մը տալ անոր շինուած ժամանակին վրայ։ Հոս Մասիսին դուրս տուած հրաբխային քարերուն հարաւային ծայրն է, որոնք միաշար բլուրներ կը ձեւացընեն. ասոնց մէջի քարի շառաշիղները կամ հատորները մինչեւ 100 ոտնաչափ ու աւելի ալ կը հասնին եւ Տանտուրակ լերան հրաբխային քարերուն շատ նման են, միայն սա տարբերութեամբ որ Մասիսի լաւային բուն զանգուածը սեւակուճ կամ երկաթակուճ [1] է, եւ մէջն ալ շատ տեղ վանակն կամ ակնվանի [2] ցաղքած է, իսկ Տանտուրակին հրաբխային նիւթերն աւելի փրփրանման ու պղպջակաւոր են եւ վանակն ալ չունին։ Հաւանական է որ Տանտուրակ լերան լաւան աւելի սաստիկ տաքութեամբ եւ աւելի հեղուկ վազած ըլլայ քան թէ Արարատինը. չեչաքարն (փոմզա [illegible]) ալ Տանտուրակին քով Մասիսին ունեցածէն շատ աւելի է։ Նաեւ յայտնի նշաններ կան որ ժամանակաւ հոսատեղաց հրաբուխները հեղեղներով աւազ ու տիղմ ալ դուրս են տուեր, զորոնք լերան վրայէն վազած ջուրը հետը վար բերած է։ — Արարատայ բոլորտիքը ջրհեղեղի ժամա-

[1] Գղ. Basalte, տճկ. [illegible]։
[2] Գղ. Cristal, տճկ. [illegible]։

նակէն քարացեալ նիւթեր կամ գործարանաւոր մարմնոց մնացորդներ դեռ գտնուած չեն ։

Մուրատաշիրն անցնելէն վերջը լերան հարաւային արեւելեան ստորոտը ձիով պտըտեցայ, ու Քիւրտերուն Քանիկուրդ, Չիթլիք եւ Տէմիրգափը լքեալ ու անբնակ գեղերուն այցելութիւն ըրի, որոնց խեղճութիւնը խելքէ մտքէ դուրս բան մըն է։ Պզտիկ տնակները միայն չորս պատ ունին, զորոնք լաւայէ կտորները վրայէ վրայ դիզելով շինած են, եւ որոնց մէջ միայն ձմեռը բնակութիւն կ՚ըլլայ։ Քիւրտերը նոյն ատեն գրեթէ սողալով տանց մէջ կը մտնեն, պատերուն ծակերը տղմով եւ ապաւառով կը ծեփեն ու կը գոցեն, վրանին իրենց ոչխարենի մորթերը կ՚առնուն, եւ աթարէ ալ կրակ մը կը վառեն՝ ցրտէն պահպանուելու համար, որն որ հոս սաստիկ է, եւ Փետրուարին մէջ սովորաբար 20—25 աստիճանի կը հասնի։ Դուարը (տաւարը) ձմեռուան ժամանակ պէտք է որ ձեան տակէն իր ճարակը փնտռէ գտնէ, որովհետեւ Քիւրտերը խար (չոր խոտ) կամ ոչինչ կամ քիչ կը պահեն. իսկ ձիանք քիչ մը գարի կ՚ընդունին։ Ցայտնի է որ սաստիկ պարագաներու մէջ Պայազիտի (Սըւխվանցի) Քիւրտերն այնչափ խաշնաւէտ չեն կրնար ըլլալ։ Արարատի շրջակայ տեղերուն .ձիւները հասարակօրէն Մարտի վերջը հալելու կը սկսին. Ջուրը լերան տափարակ կատարէն մէկ մասը կը կոխէ, վտակներն ու գետակները շատ կը բարձրանան, եւ Մակու գետին առատ ջրեղէն ընծաներ կը խաւրեն։ Բայց նիհարացեալ ու կարօտ դուարը հազիւ թէ Ապրիլի վերջը գեղեցիկ կանաչ արօտը կրնայ վայելել։ Նոյն միջոցները սովորաբար գարի կը ցանուի։ Քիւրտը ցորեկ ատեն իր ծխալից քարէ խրճիթէն կ՚ելլէ, որպէս զի ոչխարները հեշտ արեւու մէջ ամենէն ընտիր արօտներու վրայ արածէ։ Գարնան զով օդը հոս աւելի շուտով ամառուան կիզիչ

տափին կը փոխուի քան թէ կարնոյ լեռնադաշտին վրայ։ Ցունիսի վերջերուն մօտ Մասիսու բոլորտիքն եղած խոտերը կատարեալ այրած ու տոչորած կ՚ըլլան։ Քիւրտն ալ տանն իր ձմեռուան բնակարանը բոլորովին կը թողու, իր ոչինչ ախսաւմախը ձիերու վրայ կը դնէ, կնոջմով, տղոցմով ու գուարով սահմանակից լերանց ծայրը կ՚ելլէ. հոն թափառելով կը պտըտի, եւ լեռնամէջի մը խոտը լմննալուն պէս՝ իր սեւ վրանը կ՚ամփոփէ՝ ուրիշ տեղ կ՚երթայ։ Արարատ ամառը՝ հինգոց ժամանակը դուրս հանելով՝ բոլորովին ամայի ու անմարդի է. իր սարոտին ու զառիվայրին վրայ երկու օր պտըտեցայ ու Քիւրտ մ՚ալ չտեսայ։ Հասարակօրէն Սեպտեմբերին կէսէն ետեւ անձրեւները կը սկսին. աս ատեն չորցած կանաչեղէնները նորէն կը զուարթանան։ Քիւրտը Հոկտեմբերին կահով ու ընտանեօք իր ձգած խրճիթը կը դառնայ. ձիւնն ալ կանոնաւոր կերպով մը աս ամսոյն մէջ կու գայ։ Ասանկով Արարատայ օդային հանգամանքն ընդհանրապէս հիւսիսային Գերմանիայի հետ կը միաբանի, թէպէտ աս երկու երկիրներուն մէջ 16 լայնութեան աստիճանէն աւելի տարբերութիւն կայ, այսինքն Արարատ հիւսիսային Գերմանիայէն 16 աստիճան աւելի դէպ ի հարաւ է. միայն Գերմանիայի մէջ ան ամառուան չորութիւնը չկայ։

Արարատայ հարաւային արեւմտեան ստորոտը դարձեալ Քիւրտերուն քանի մը պզտիկ ու անբնակ գեղերուն այց ելայ, որոնք կ՚ըսուին Շողլու, Ջելայ, Օրտուլու, Կորանկան, Տակլիք եւ Գարադուլադ։ Վերջին գեղին մէջ որն որ Ռուսաց սահմանէն միայն երկու ժամ հեռու է, ձմեռը մէկքանի Քիւրտեր կը բնակին, որոնք յառաջագոյն Ակոռի գեղին հայազգի բնակչացը քով իբրեւ հովիւ կը ծառայեն եղեր եւ 1840ին վտանգէն ապրծեր են։ Աս Քիւրտերուն մէկուն Պայազիտ քաղքին մէջ հանդիպեցա

եւ անոր բերնէն Ակոռիի կործանման ընդարձակ պատմութիւնը լսեցի, որն որ էական բաներու մէջ Հայազգի Սաղաթիէլ Խոջայեանին նկարագրութեանը համաձայն էր։ Քիւրտը՝ Տիրոջս ոչխարները լերան վրայ արածելով՝ Ս. Յակոբայ ձորին արեւելեան կողմը կեցած էր, ըսաւ, մէյ մ՚ալ անդիէն սոսկալի բոմբիւն ու որոտում մը ձորէն դուրս թնդաց, ահագին կարմրաշողգի ամպ մը վեր ելաւ, եւ վարէն օդի մէջ սաստիկ խոշոր քարի կտորներ կը նետուէին, որոնք վանքն ու գեղը ճզմեցին ու ծածկեցին եւ անկից ալ անդին դէպ ի դաշտ կը թռչէին։ Ներքին դղրդիւնը, շոգիներուն վեր բուրելը, քարերուն, հողին ու տղմին նետուիլը լման ժամ մը տեւեց, անկից ետքը ամենայն ինչ հանդարտեցաւ։ Քիւրտը խոստովանեցաւ որ Ակոռի գեղին ու իր տիրոջը կորուստը ստոյգ իմանալուն պէս՝ ոչխարներն առաւ Տաճկի սահմանն անցուց ու իրեն սեպհականեց։ Աս բանիս ես իրաւունք ալ ունէի, կ՚ըսէր, որովհետեւ տէրս ինծի մէկքանի ամսուան վարձք պարտական էր եւ ընական ժառանգ մը չունէր։

Հոս տեղերը ձիւնաջրէ յառաջ եկած սակաւաջուր վտակ մը կայ, որն որ պզտիկ ջրվէժ (չաղլաղան) մը կը ձեւացընէ. ասիկա 30 ոտնաչափ բարձրութենէն ու ապառաժ սեւ քարերու վրայէն կը հոսի. քովիններուս հոս կենալ ու վրանս կանգնել տուի։ Քիւրտ ուղեցոյցներս աս տեղը Չիրք անուանեցին։ Արարատի վրայ տեսած մի միայն ջրվէժս աս է։ Արարատի ինչպէս հիւսիսային կողմը, նմանապէս հարաւային կողին ու ստորոտին վրայ ալ աղբիւրի պակասութիւն կայ. ասիկա նշանաւոր երեւոյթ մըն է, զորն որ արդէն յառաջագոյն յիշեցի։ Ասով հաւանական կը տեսնուի թէ աս ծեր հրալերան ներսի պարապ միջոցը ձիւնաջրով լեցուն ըլլայ, եւ հրաբխային կերպով լեռնէն դուրս օդ ու շոգի բորտալը շատ դիւրաւ կը

մեկնուի՝ ենթադրելով որ աս ջուրը բուն խորունկ հրաբխային կրակին մէջ հոսած ըլլայ։ Արագած, Ահմանկան եւ Ծաղկաց լեռներն ու Կեավուր տաղըն Արարատի պէս ապառաժ խայտակուճ քարէ բաղկացած են, բայց խիստ շատ աղբերակունք ու վտակ ունին, թէպէտ իրենց կատարին վրայ այնչափ առատ ձիւն ալ չկայ։ Ասկից դիւրաւ կ'իմացուի թէ Արարատին անհուն անբնակ կամ անբնակելի ըլլալուն պատճառն է անջրդութիւնը, որով նաեւ բոյսերը չեն կրնար յառաջ գալ։ Արարատի ինչպէս հիւսիսային, նոյնպէս հարաւային կողմն ալ երբ որ մինչեւ լերան վրայի ձիւներուն սահմանն ելայ, աս ամայութեան երեւոյթը վրաս տխուր զգածմունք մը բերաւ։ Հետս եղած մարդիկներուն երեքը, այսինքն Լեհը, Հայն ու Քիւրտը ջրվէժին քովը մնացին ճամբու ախերով, իսկ երկրորդ Քիւրտը հազար ոտնաչափ մը անոնցմէ վեր ձիուս քովը կը կենար, որովհետեւ անկից վեր չկըրցայ ձիով ելլել։ Հոս քստմնելի լռութիւն մը չորս դին կը տիրէր, եւ նոյն իսկ թռչունները կ'երեւայ թէ կը փախչին աս տեղէն, ուր հազիւ թէ ամենանուազ սնունդ մը կրնան գտնել։ Լերան կէսէն աւելի վեր ելայ ու չորս կողմը յայտնի կը տեսնէի։

ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արարատ ճշմարիտ հրաբուխ է։ Լերան գլուխն ելլելու փափաք։ Արարատայ հարաւային կողման ծաղիկները, ծառերն ու կենդանիները։ Պայազիտի քովէն Հայաստանի լերանց անհամեմատ ահեղ տեսքը։ Հայաստանի հին ու նոր հրաբխային վիճակին վրայ խորհրդածութիւններ։

ՌԻԴԴԵՐ անուանի աշխարհագիրը կը կարծէ որ Արարատ հրաբխային սկիզբէ յառաջ եկած չըլլայ, հապա երկրիս ներքին հրային զօրութեան հանդարտ ընթացքովը կամ որ նոյն է՝ Պղուտոնեան ճամբով գոյացած ըլլայ, որովհետեւ, կ'ըսէ, Արարատի վրայ

ոչ խառնարան (հրաբխի բերան), ոչ ալ ճշմարիտ լաւայի հոսանք գտնուած է։ Այսու՝ ամենայնիւ կոնաձեւ ու զառատակաց Արարատին հրաբուխ ըլլալն այնպէս ստոյգ է, ինչպէս Վեսուվ ու Էթնա լեռներուն դեռ այսօրուան օրս հրաբուխ ըլլալը։ Մասիսին ստորոտներուն չորս դին անանկ քարի տեսակներ կը գըտնուին, որոնք միայն հրաբուխներէն կ'ելլեն։ Դարձեալ յայտնի կ'երեւան ան կողմնական խառնարաններն, որոնցմէ լաւա վազած է. բայց լերան կատարին վրայ եղած մեծ խառնարանին մնացորդները հաւանական է որ մշտնջենաւոր ձեան տակ ծածկուած ըլլան։ Իսկ եթէ լաւայի հոսանք փնտռենք, լերան ռուսական ու օսմանեան կողմանցը վրայ ակներեւ ու ամբաւ կը գտնենք։ Հոս լաւայի ամենամեծ հոսանքը վազած է դէպ ի պարսկական Հայաստանին Մակու քաղաքը. մէկ մասն ալ դէպ ի Պայազիտ մինչեւ Մուրատաչիր վտակը։ Պր. Պեհակլ Գերմանացին կարծեց որ նոյն խաղ Ս. Յակոբայ կիրճը՝ զորն որ ինք Արարատայ 1840ին ժայթքումը չեղած տեսաւ, Մասիսու մէկ խառնարանին մնացորդն ըլլայ։ Բայց անտարակոյս կ'երեւայ որ ինչպէս գրեթէ ամէն հրաբուխներուն, նոյնպէս Արարատայ ալ գլխաւոր խառնարանը բուն վերին կատարին վրայ եղած ըլլայ, ուր հիմա յաւեժական սպիտակ քօղը՝ լեցուած անդունդին մնացորդը կը գոցէ։

Երկու սառնատար կամ սառնալեռ[1] տեսայ, որոնք լայն ճեղքուածի մը մէջէն դէպ ի հարաւ կ'իջնէին։ Լերան վրայ կեցած ատենս՝ երբոր անոր

[1] Ասոր վրայ 102 երեսին ծանօթութեանը մէջ խօսած ենք. միայն աս կ'աւելցընենք որ շատ անգամ սառնալերանց միայն յատակը հալելով՝ ձորերուն մէջ կը սկսին սահելով շարժիլ ու մղոններով յառաջ երթալ, եւ ձորին երկու կողման լերանց քարուտ երեսն ալ սաստիկ զօրութեամբ քսուելով կը շփեն, կը մաշեցընեն, կը փայլեցընեն ու նաեւ գիծ գիծ կ'ընեն։

երկու երկնաբերձ գլուխներուն նայեցայ, որոնք իգմէ 8000 ոտնաչափ վեր դէպ ի վճիտ կապոյտ երկինքը կը բարձրանային, վրաս նորէն րոպէական փափաք մ՚ եկաւ որ մինչեւ գլուխն ելլեմ։ Պահլիւլ փաշան երբ որ դեռ Պայազիտի մէջ էի, ինծի ըսաւ որ Հայրս Մահմուտ փաշան շատ անգամ զանազան մարդիկներով նոյն գործքին ձեռք զարկաւ, եւ չկրցաւ յաջողցընել. Թէպէտ մէկուն մէկալին շատ սատակ խոստացաւ, սակայն լերան կատարն ելլող մը չգտնուեցաւ։ Բայց Ակոռիին բնակիչներն ալ արդէն Բառոդին ասանկ ըսած էին, որն որ աս խօսքով իր նպատակէն ետ չկենալով՝ պանծալի կերպով մը գլուխ հանեց։ Զիս ոչ դժուարութեանց վախը, ոչ ալ լերան անելանելի ըլլալը ետ կեցուց, ինչու որ թէպէտ ճամբորդութեան աշխատանքներէն տկարացած ու հիւանդագին էի, սակայն քաջասըրտութիւնը, համբերութիւնն ու հաստատուն յառաջադրութիւնը գուցէ ամէն բան կը յաղթէին. միայն թէ մտքիս մէջ ես ինծի հարցուցի. ի՞նչ պարծանք, ու գիտութեան համար. ի՞նչ օգուտ կը բերէ այնպիսի լերան մը ծայրն ելլելը, որուն կատարն արդէն ելած ու բարձրութիւնը թէ ծանրաչափօրէն եւ թէ երկրաչափօրէն իմացած են։ Միայն սնապարծութեան ու "Ես Մասիսու գլուխն ելած եմ" ըսել կրնալու համար՝ պէտք չէ առողջութիւնն ու կեանքը վտանգի մէջ ձգել։ Աս մտքով լերան կատարն ելլելու պարծանքն ուրիշ երրորդի մը թողուցի։

Արարատին աս կողմը ժողված տնկաբանական ու կենդանաբանական հաւաքումս այնչափ երեւելի չէր։ Հրաբխային աւազին վրայ մինչեւ պզտիկ Ջրվէժին բարձրութիւնը ստուգիւ շատ ծաղիկներ կը բուսնին, բայց տեսակնին այնչափ շատ չէ։ Ամառուան վերջերուն մօտ հազարտերեւուկները[1] դեղին ծաղիկնին

[1] Լտ. Achillea. տճկ. ճիվան փէրչէմի։

բացած էին, քոսաբոյսները[1] ճերմակ, եւ կերպ կերպ բոյսեր ալ՝ կարմիր, որոնք ամենէն շատ էին։ Այլեւայլ տեղեր անանկ սակաւաջուր գետնին վրայ ծաղիկներու ամբաւ առատութիւնը տեսնելով ստուգիւ ապշեցայ, բայց ասոնց ամէնն ալ նեղ տերեւներով էին, ինչպէս որ սովորաբար երկիրներու վրայ կ'ըլլայ։ Սակայն աս ծաղիկներու առատութեան քով կենդանեաց համար խիստ քիչ խոտ կար, այնպէս որ դոյնզգոյն ծաղիկներն ամէն կանաչները ծածկած էին։ Ստոյգ է որ շատ տեղ Կաւկասի ու նաեւ գերմանական մարգերու վրայ ծաղիկներու բազմագոյն գլուխը՝ խոտերն ու բոյսերուն կանաչ մասերը կը գոցէ, բայց երկիրս վրայ տեղ մ'ալ անանկ ընդարձակութեամբ չտեսայ, ինչպէս Արարատ։ Լերան աս կողմը ծառ ամենեւին չկայ. ան ցարասի ծառերուն որոնք պզտիկ Մասիսու վրայ անտառակ մը կը կազմեն, հոս եւ ոչ նշմարանքը տեսայ։

Հայաստանի բոլոր անտառները, զորոնք Հայոց լեռնադաշտաւայրին վրայ տեսայ, գլխաւորաբար ան ծառերն ունին, որոնք միջին ու հիւսիսային Եւրոպայի մէջ կը բուսնին։ Ոփի, կաղնի կամ թեղօշ, աղցի (փալամուտ կամ փէլինտ աղաճը), սօս (աք Լօղ աղաճը), հացի (ըէնտփէղան աղաճը), եղեւին (սամէվրլէր աղաճը) եւ ուրիշ ասանց նմանները պինտ շատերն են։ Իսկ Հարաւային բոյսեր աս զով ու հովմուտ լեռնադաշտանի վրայ երբեք չեն տեսնուիր. անոր համար բնախուզին միտքը շիտակ բռնէ թէ Նոյայ տապանին աղաւնին ձիթենւոյ ճիղ մը գտնելու համար Արարատէն խիստ հեռու[2] թռած պիտ'որ ըլլայ։ Իսկ Թփերէն երկու տեսակ գտայ, որոնք զարմանալի կերպով մը լերան վրայի ձիւներուն սահմանին

[1] Լտ. Scabiosa.

[2] Եւ սակայն ստոյգ է որ Հարաւային Հայաստանի վերջին սահմանները մէկալ Հարաւային անկերէն շատ ձիթենի ալ կայ։

մօտ բուսած էին, այսինքն՝ Ցխրդ[1] ու Սերչիմուլի ճնճու[2]։ Ալպեան բոյսերը Մասիսու վրայ աւելի բարձր տեղուանք կ՚աճին քան թէ Կաւկասի վրայ, բայց բոյսերուն նկարագիրն ըստ ամենայնի նոյն է. Ալպեան աստղ[3], Քարբեկ[4], Կովկասեան ալինխօն[5], Ամենագեղ տերեփուկ[6] բոյսերն ինչպէս Կաւկասի, նոյնպէս Արարատայ ալ բարձր տեղերուն զարդերն են։ Ընդհանրապէս խօսելով՝ չկայ Արարատայ վրայ բոյս մը, որ Զուիցցերիի Ալպեան լերանց վրայ իր երեսփոխանը չունենայ։ Մասիսու աս կողման մեծ ու պզտիկ կենդանիներն ալ միջին Եւրոպայիններուն կը նմանին։

Արարատի Հարաւային կողէն վրայ երկու օր կենալէն ետքը Պայազիտ դարձայ, եւ անկից ալ շիտակ Կարին։ Սուկաւ լերան բարձրութենէն վերջին անգամ Նպեան լեռը տեսայ, ու իմ մշտնջենաւոր հրաժարական ողջոյնս տուի։ Բարձր Հայաստանի սահմանագլուխներուն վրայ ընդհանրապէս բնական ձեւերը շատ վեհ ու շքեղ են, բայց Մասիսու մօտակայ բոլորտիքը նոյն նկարագեղ դիրքերն այնչափ բազմաթիւ չեն։ Ապագայ ճամբորդներուն իբրեւ վերջին սահմանի զարմանալի ու նկարելու արժանի՝ կը յանձնեմ սա տեղը, որն որ Պայազիտի ու Քիլիսէ քէնտի մէջ եղած լերան բարձրութենէն կ՚երեւայ։ Թէպէտ չորս ամսէ ի վեր Հայաստանի ալպեան լեռներուն նայելէն բոլորովին կշտացած էի, այսու ամենայնիւ Արարատայ հոսկից երեւցած կողման անհնարին դաժան տեսքը վրաս անանկ ազդեցուցիչ

[1] Լտ. Juniperus Oxycedrus, որն որ գի (արդըճ ալանը) ծառին մէկ տեսակն է։
[2] Լտ. Cotoneaster uniflora.
[3] Լտ. Aster alpinus.
[4] Լտ. Saxifraga.
[5] Լտ. Pyrethrum caucasicum. տճկ. Նիսադլը օթու։
[6] Լտ. Centaurea pulcherrima. տճկ. (Սարը) Գանթարիօն։

աղդեցութիւն մ'ըրաւ որ երկայն ատեն չկրցայ նոյն տեղէն բաժնուիլ։ Մարդիկներուս հրամայեցի որ կենան ու ձիանքը դարվար տեղերուն վրայ ճարակի թողուն, ես ալ վերին ապառաժին վրայ նստեցայ։ Աս բանիս համար՝ հեռու եկող Պարսիկ ձիաւորները խիստ կը զարմանային, որովհետեւ աւազակ Քիւրտերուն սահմանէն դեռ դուրս չէինք ելած, եւ տեղացիք ալ չէին կրնար ըմբռնել թէ ինչպէս կրնամ անանկ դիրքի մը վրայ ապշիլ մնալ, որն որ իրենց հանապազատես բան մըն էր։ Մեր առջեւը դէպ ի վեր կը բարձրանային երկու ճաթռտած, լերկ ու գորշ կրաժայռներ, որոնք Պայազիտ քաղքին վրայ կը նայէին. մեղմէ վար կը փայլէին լերան կարմիր մարմորի նման կողերը. աս երկու գոյներուն մէջտեղը կեցած էր զարմանալի քրդաքաղաքը (Պայազիտ) իր աստիճանաձեւ ու դար դար տներովը, որոնց վրայ բարձրէն կը նայէին Փաշային ահեղ դղեակն ու Մուրատին՝ լերան ճեղքուածին վրայ շինուած սքանչելի պալատը։ Մեծն Մասիսէն քիչ մը հեռու սեւ ու բրգնաձեւ պզտիկ Մասիսը կար, որն որ թէպէտ իր բարձրութեամբը Զուիցցերիի Եո'-նկֆրաու (կոյս) ըսուած լերան կը հասնէր, եւ ծովին երեսէն չափելով՝ Եւրոպայի ամէնէն բարձր Մոնպլան լերան գրեթէ կը հաւասարէր, սակայն իր հսկայ ու 16,000 ոտնաչափ բարձր դրացւոյն քով նկուն կերպարանք մ'ունէր։ Հիւսիսային արեւմտեան կողմը Մեծ Արարատին ու իր գօտւոյն մէջտեղէն կը նայէր մութ ու մռայլ Արագած հրաբուխը՝ գլուխը չորս բաժնուած ժայռէ պսակ դնող հսկայի մը պէս։ Հարաւային դին ամբարտակի պէս կ'ամբառնային Տանտուռակ լերան վայրենի ու գրեթէ անձիւն ապառաժներն ու Ծաղկեոց լեռը, ուրմէ Եփրատ կը բխէ, եւ որուն կատարին վրայ լայնատարած ճերմակ (ձեան) դաշտերը հանդարտ նստած էին։

Մինչեւ հիմակ Եւրոպայի, Ափրիկէի ու Ասիայի մէջ ինչ ահեղ ու նկարագեղ դիրք որ տեսած էի, Հայաստանի աս լեռնային հսկայակազմ տեսարանին հետ երբեք չեն կրնար բաղդատուիլ, եւ նոյն իսկ Կաւկաս պէտք է որ ետ քաշուի։ Ասոր ահագին լաւայի անապատին տեսքը հիմակուընէ սաստիկ աւելի պիտի եղած ըլլայ ան ատենները, երբոր ներքին հրային զօրութիւնները երկրին երեսը շարունակ կը պատռէին, խառնարաններուն որոտումը հիմակ ասանկ տխուր մնացած լեռնադաշտին վրայ կը մռնչէր, չորս դին հսկայաձեւ հրաբուխներուն անդունդներէն սեւ սեւ շոգւոյ սիւներ դուրս կը ժայթքէին, Արարատի բոցերը մշտնջենաւոր ձիւնն ու սառոյցը կը մերժէին, եւ այն ամբաւ ու հիմակ սեւ փրփրի նման սառած լաւայի զանգուածը սուլելով, դռալով, ծխելով լեռնէ ի վայր գետի պէս կը վազէր, եւ բոլոր դաշտը կը դառնար կ'ըլլար մեծանիստ ու փայլուն հրածով մը։ Ան հին վառարանը, որմէ հազարաւոր տարիներ յառաջ աս տիտանեան ու ապառաժայր լեռներն ելած են, դեռ կենդանի է, եւ իր գոյութիւնը ցոյց կու տայ յաճախ գետնաշարժներով, ընդերկրեայ թնդիւններով, եւ ներսի օդերուն ու շոգիներուն դուրս ելլելու ջանալովը, որոնք խորին անդունդներու մէջ շղթայի զարնուած կը մռմռան։

Հայաստանին աս կողմերը գետնաշարժէ պատճառած աւերները սոսկալի են. Պայազիտին կործանումն ալ ասոնցմէ կը կարծուի, վասն զի ասիկայ Արարատի ամենէն մօտիկ քաղաքն է։ Հոս ամենէն հաստատուն ու հզօր շէնքերն ալ մէկ օրուան ապահով գոյութիւն չունին։ Քանի մը տարի յառաջ Մահմուտ Փաշային վեհ դղեակը կը դողդոջար, հաստ ու ամուր պատերը պատռեցան փլան, որոնց կործանման թնդիւնը հասաւ մինչեւ այն խոր գերեզմանը, ուր նոյն ծեր բռնաւորը ճերմակ փայ-

լման մարմիններու տակ յառաջխաղացական քայլը կը քնանայ: Բայց սա ներքին ժայթքաբեր զօրութիւնները հոս ալ ան յառաջուան կատարելութիւնը չունին, որովհետեւ աւելի խորքին անդամներուն մէջ քաշուած են, եւ լեռներն ու երկիրքս պնդացած կեղեւն անանկ սաստիկ ուժով անոնց վրայ նստած են՝ որ ալ իրենց բոցերը չեն կրնար գոցուած բերաններէն յառաջուան պէս դիւրաւ ծակել ու դուրս ելլել. Թէպէտեւ Հիմակ ալ սա Հրաբխային երկիրին վրայ երբեմն երբեմն կրնան դուրս ելլել Հրային շաղիներ, ինչպէս 1840ին, կրնան դեռ երկրաշարժներ պատահիլ ու ամբողջ քաղաքներ փլցնել, նաեւ ժամանակ ժամանակ մանաւանդ Հրաշնչութիւններ ալ անկարելի չեն, ինչպէս Ամերիկայի հին Հրաբուխներու վրայ կը տեսնուի, որոնք դարերով թմրելէն ու քնանալէն ետեւ նորէն կ'արթըննան. բայց սա ամէն դէպքերը Հազիւ թէ կրնան բերել տկար յիշատակ մը այն սարսափելի երեւոյթներուն, որոնք երբեմն սա անդնդոց Հրաբորբոք գործարաններէն դուրս ելան: Այն դժոխային Հին բերնէն երբեք չեն կրնար անանկ լաւայի Հոսանքներ նորէն դուրս ելլել, ինչպէս որ Արարատն է. այն տաշտակաւոր ու մեծղի մութ մոռցուած ժամանակները, որոնց մէջ ստորերկրեայ Հրային զօրութիւններն իրենց դուրս նետած նիւթերը օտարոտի կերպով մը մինչեւ ամպերը Հանեցին ու Հաստատեցին, նաեւ Հայաստանի ստուար Հրաբխային երկիրին Հիմունք ալ անցած դրած են:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՆՊԱՍՏ

Ի ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ
ՆՊԱՍՏ
Ի ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Ա. ՕԴԻ ԲԱՐԵԽԱՌՆՈՒԹԻՒՆ։

Բարձր Հայաստանի օդին Միջագետաց ու Պոնտոսի օդին հետ բաղդատութիւնը։ Տաքութիւնն ու ցրտութիւնը։ Տարւոյ եղանակները։ Բերքերուն ու պտուղներուն հասնելու ատենները։ Տեղացմունք։ Հայաստանի օդին առողջականութիւնը։

Բարձր Հայաստանի օդին վրայ մինչեւ հիմայ երկայն ու ապահով քննութիւններ չեն եղած։ Եւրոպացի բնախօսները նոյն երկրին զանազան կողմերը պտըտեցան, բայց ամենէն նշանաւոր տեղերն ալ հազիւ թէ մէկերկու ամիս մնացին։ Ոչ Ռուս պաշտօնատէրներուն, ոչ ալ Օսմանեան Հայաստանի քաղաքներն նստող Եւրոպացի հիւպատոսներուն մէջ անանկ մարդիկ եղան, որոնք ատանկ դիտողութեանց հարկաւոր գործիքներով մէկտեղ բաւական տեղեկութիւն եւ յօժարութիւն ունենային, որպէս զի ծանրաչափին ու ջերմաչափին վիճակը, եղանակն ու օդին խոնաւութիւնը, հովերուն ընթացքն ու ասոնց նման բաները շարունակ քննեն։ Ասիկայ շատ բաղձալի է, ինչու որ Հայաստանի լեռնադաշտն իր դրացի Վրաստանին, Պարսկաստանին, Միջագետաց եւ Պոնտոսի օդէն զարմանալի տարբերութիւններ ունի. եւ եթէ աս քննելու ըլլայ, գուցէ ան ատեն կը մեկնուին քանի մը տեղւոյն նորանշան տնկերը, բուսոցն ու կենդանեաց աշխարհագրական տարածութիւնը, եւ մանաւանդ Սեւ ծովուն ահագին

մրրիկները։ Միայն Կարին նստող Անգղիացի Պրանդհիւպատոսն եղաւ որ Տրապիզոնի հիւպատոսին հետ մէկտեղ քանի մը ամիս օդի վրայ համեմատական դիտողութիւններ ըրաւ, եւ առաւ Կարնոյ լեռնադաշտին բարձրութիւնն առաջին անգամ ճիշդ գտաւ։ Ս. Պետրբուրգի ճեմարանը Ռուսի Հայաստանի մէջ աս բանիս համար հաստատուն տեղ մը չորոշեց, ինչպէս որ տէրութեան ուրիշ կողմերը կան, որոնք այնչափ օդերեւութական երեւելի դէպքեր չունին, որչափ Արարատայ կողմերը։ Ես Երեւանի, Կարնոյ, Պայազիտի, Կումրիի, Գանձակայ կամ Եղիսաբէթուպոլսի եւ ուրիշ քաղաքաց հիւպատոսներէն եւ բժիշկներէն միշտ ասոր վրայ տեղեկութիւն առի, սակայն աս ծանօթութիւնները բնաբանական գործիքներով շարունակ դիտուած ու հաստատուած չեն, անոր համար մենք ալ միայն ընդհանուր ծանօթութիւններ կու տանք։

Բարձր Հայաստան շատ խիստ ու ցուրտ օդ ունի, բոլորովին հակառակ է տաք Միջագետին ու մեղմ Պոնտոսին, որոնց մէջ ինք իբրեւ լեռնակղզի մը կը բարձանայ։ Ապրիլէն Մուսուլէն ելլելով՝ Տիգրիսի վրայէն դէպ ի վեր եկող ճամբորդն օդի ու երկրի վրայ մեծ փոփոխութիւններ կը տեսնէ։ Նախ Մուսուլի քովերը կը թողու երկինքը վճիտ ու պայծառ, դաշտերը կարճ կարճ եւ արեւուն տապէն այրած ու տոչորած խոտերով։ Երկու օր ճամբորդութիւն ընելէն ետքը՝ երբոր Հայաստանին լեռները կը մօտենայ, ամենայն ինչ կերպարանափոխ կ՚ըլլայ։ Միջագետաց դաշտերուն խեղդիչ տաքութեան տեղ կը գտնէ դեռ ձմեռնային ցրտութիւն. երկինքը դեռ ամպոտ, օրուան մէջ արեւը միայն մէկ երկու ժամ գլուխն ամպերէն դուրս կը հանէ. ինք երեսը ծածկելուն պէս ցուրտ ու քորդահոս անձրեւ կը տեղայ. աս ատեններն օդն ալ շատ փոփոխական կ՚ըլլայ, այնպէս որ երբեմն ճամբորդը կէսօրուան արեւէն ինք

զինքը պաստպարելու համար պէտք է հովանոց բանալ, ու քիչ մը վերջը ցրտէն պահպանուելու համար մուշտակի մը փաթթուելու է։ Ապրիլի մէջ աս լեռնագաւառին բոյսերը Տիգրիսի վարի դաշտերուն նայելով շատ ետք են։ Ցորեն ու գարի հասարակօրէն Ապրիլին վերջերը կը ցանուին. պտղոյ ծառերը Մայիսէն յառաջ ծաղիկ չեն բանար. լեռնային անտառաց ոփիններուն տերեւները հազիւ թէ ցցուելու կը սկսին, թեղօշները (մեշէները) դեռ անտերեւ են, գետինը կանաչ է, բայց խոտերը շատ կարճ. Հատատաբնակ Հայոց պաճարը զուարթ կը խայտայ արօտի վրայ, իսկ թափառական Քիւրտերը դեռ հարաւային երկիրներու վրայ կը մնան։ Հայաստանէն մէկ քանի օրուան մէջ դէպ ի Պոնտոս գալով կը տեսնէ ճամբորդն որ նշենիները ծաղիկնին թափեր, անտառաց ծառերը կանաչազգեստ զարդարուեր են. Սեւ ծովուն հարաւային եզերաց ամենէն գեղեցիկ ծաղիկները՝ Պոնտոսի լեռնավարդն [1] ու Պոնտական վարդածառն [2] իրենց պերճ բաժակն են բացեր եւ ջերմաչափին տաքութիւնն է 18—20° կեղսիոսի [3]։ Ապրիլի մէջ Պոնտոսի Տրապիզոն, Կերասուն, Սինոպ, Սամսոն, Հրիզէ քաղաքներուն բոլորտիքը բուսերն ու ծաղիկները շատ յառաջ գացեր եւ շքեղ կերպարանք մը առացեր էին, իսկ Բաբերդ (Պայպուրթ) քաղքին քովերը Մայիսի մէջ միայն անանկ տնկեր գտայ, որոնք գարնան առաջին սկիզբն ու օդոց քիչ մը մեղմանալը կ՚աւետեն, այսինքն են լուրջ շուշան կամ թրաշուշան [4], ձիւնածաղիկ [5], Հրանունկ, մկնասոխ կամ բծեծ [6] եւ քրքում։

1 Լա. Azalea pontica.
2 Լա. Rhododendron ponticum.
3 Տես Օդերեւութաբանութիւն, Երես 8—9.
4 Գղ. Iris. Glaïeul. տճկ. Մավի զամպագ. ֆասղֆան ֆըլըճը։
5 Լա. Primula. Գղ. Primevère.
6 Լա. Scilla. տճկ. Ասփա սօղանը։

Ըսանկով Միջագետքէն եկող ճամբորդը Մուսուլ կը տեսնէ որ բնակիչներն ամառուան տօթագին տաքէն պատսպարուելու համար գետնափոր բնակարաններ կը պատրաստեն. իսկ Կարնոյ փողոցներուն մէջ թանձր ձիւն, պատուհանները պնդով խծկուած (Ըլխմուած) եւ բնակիչք դեռ վառարանին բոլորտիքը ժողված։ Եզնկայի լեռնադաշտին վրայ մինչեւ Ատրպատականին սահմանը քիչ անգամ կը պատահի որ Մայիսէն յառաջ ցորեն ցանուի, իսկ Արագածի բարձր դարատափին վրայ եւ Սեւանայ ծովուն կողմերը շատ հեղ արտերը Մայիսի կէսէն ետքը կը հերկուին. ցորենին հունձքը հոն անտարակոյս բան մըն է, եւ տարի կ'ըլլայ որ գարին չի հասուննար։ Դուարն ու պտուղը նոյն իսկ Ապրիլին իրենց շնչին ճարակը ձիւներու մէջէն քերելով դուրս կը հանեն. ծառերը դեռ կանաչութիւն չեն ունենար։ Մկնսաւորն որ Հայաստանի մէջ պիտի յառաջ գարուն կ'աւետէ, միայն շատ տաք տարիներն Ապրիլէ մէջ սիրուն կապոյտ ծունով հալող ձիւներուն քով գետափինը կը զարդարէ։ Աս ատեն Միջագետաց բնակիչներն արդէն հասուն կեռաս ու ծիրան կ'ունենան։ Վերջապէս եթէ մարդ Ապրիլին Պոնտոսէն դէպ ի հարաւ շատով ճամբայ ընէ, միայն մէկ շաբթուան մէջ կրնայ տարւոյ երեք եղանակներուն ուրախութիւններն ու ծանրութիւնները զգալ։ Սեւ ծովին քով կը թողու գեղեցիկ գարուն մը, գալար անտառներ ու ծաղկաւէտ մարգեր։ Կարնոյ լեռնադաշտին վրայ կը գտնէ խիստ ձմեռ մը, տխուր ու լայնատարած տափաստան մը, ուր ամենայն ինչ ձեան ու սառուցի մէջ թաղուեր է։ Իսկ Միջագետաց արտօրաններու վրայ կը տեսնէ որ հասկերն արդէն տապկցեր եւ խարտեշ գոյն են առեր. գեղացին անդաստաններու մէջ ջրի ճամբայ կը բանայ որ չըլլայ թէ չոր տապը հունձքը փչացընէ։ Միջագետք Ապրիլի վերջը խոտերն այն-

պէս պարած կ'ըլլան, ինչպէս Կոստանդնուպոլսի նեղուցին քով Յուլիսի վերջերը։ Մուսուլի շուկային մէջ Ապրիլին արդէն սառոյց ծախելու կը սկսին։ Այսչափ քիչ տեղւոյ մէջ նոյն երեք դրացի երկիրներուն այդչափ խրառու հակառակ բարեխառնութիւնը ստուգիւ զարմանալի բան է։ Անտարակոյս է որ օդը փոփոխական կ'ընէ եւ ան փաթորիկները կը ծնանի, որոնք Սեւ ծովի վրայ նաւորդները միշտ մեծամեծ վտանգաց մէջ կը ձգեն։

Բարձր Հայաստանի մէջ բուն ձմեռը հասարակօրէն ութ ամիս կը տեւէ, այսինքն Հոկտեմբերէն մինչեւ Մայիս. գարունն ու աշունը մէյ մէկ ամիս են։ Իսկ ամառը մէկէն ի մէկ կը սկսի։ Կարնոյ միջին բարեխառնութիւնն է Մայիսի մէջ 6—8° Կեղսիոսի. Յունիսին 16—18° Կ., Յուլիսին 22—24° Կ։ Բայց տարինք ալ կը փոխուին։ Ժոպէր Գաղղիացին անձամբ տեսնելով կը պատմէ որ Յունիսի 17ին Կարնոյ մէջ առատ ձիւն կու գար։ Ես ալ Յունիսի 12ին գետնի ջրերուն երեսը բարակ սառոյց կապած տեսայ, եւ բրիտանական հիւպատոսարանին մարդիկը տաք կրակարանին բոլորտիքը ժողված էին։ Բայց Անգղիայի հիւպատոս Պրանդ հաստատեց որ Յունիսի մէջ սովորաբար սաստիկ ցրտութիւն չ'ըլլար։ Տապագին տաքութիւնը Յունիսի ցրտութեան շուտով կը յաջորդէ եւ արեւը գետնին մութ սեւակուճներուն վրայ անանկ սաստիկ ազդեցութիւն կ'ընէ որ երկու ամսուան մէջ ցորենը կատարելապէս հասուն ու տաք կ'ըլլայ։ Երբոր ես Կարնոյ լեռնադաշտը Յունիսի մէջ թող տալով գացի նէ, ցորենի ցօղուններն ու գարւոյ ոճերը հազիւ թէ երկու մատ բարձրացած էին, բայց Օգոստոսի 20ին Պարսկաստանէն դարձած ատենս՝ ամէն մարդ հնձելու պատրաստուած էր։ Այս երկու ամառուան տաք ամիսներուն մէջ խիստ ցանցառ անձրեւ կու գայ, ուստի եւ գեղջուկ-

ները կը ստիպուին իրենց արտերն առուակներով ջրել։ Առանց սա արուեստական ոռոգման բարձր Հայաստանին շատ կողմերը հունձք անկարելի կ'ըլլար։

Երասխայ քովի դաշտերը թէպէտ ըստ մեծի մասին բարձր Հայաստանին կը վերաբերին, բայց իրենց օդին բարեխառնութեան եւ տարւոյ եղանակներուն տեւողութեան կողմանէ զարմանալի տարբերութիւն ունին ան լեռնադաշտերէն, որոնք Երզնկայէն սկսած՝ մինչեւ Պարսկաստանի սահմանները կը հասնին։ Էջմիածնի դաշտն այնպէս բարձր դիրք (ծովէն երեսէն 2866 փարիզի ոտնաչափ) ունենալէն ետքը գարունը բաւական շուտով կը սկսի։ Հոս կենդանիներն արդէն Մարտին անտառի մէջ աղէկ ճարակ կը գտնեն։ 1843ին Մայիսի մէջ ջերմաչափը 22—26° Կ. տաքութիւն կը ցուցընէր. խոտերն այրելու սկսած էին, եւ գեղացիք առուակներով Ապարան գետին ջուրն իրենց պապաքեալ արտօրաններուն կը բերէին։ Մի եւ նոյն ատենին մէջ Արագած լերան դրացի ու բարձրադիր դարատափին վրայ, որն որ Երիւանին լեռնադաշտէն 3500 ոտնաչափ բարձր է, ձիւները կը սկսին հալիլ. եւ Յունիսի մէջ հոն գարւոյ բոյսերն աւելի կարճ գտայ քան թէ մի եւ նոյն ատեն Կարնոյ քաղերը։ Կումրիի լեռնադաշտն ալ կ'երեւայ թէ օդին բարեխառնութեան ու եղանակաց կողմանէ Կարնոյ հետ նոյն է։ Հոս Երիւանի, Կարնոյ ու Տրապիզոնի բարեխառնութիւնը կ'ուզենք իրարու հետ բաղդատել։

Երեւան[1] Ապրիլ 12° Կ. տաք, Մայիս 21° Կ. տաք, Յունիս 25° Կ. տաք։

[1] Տիւպուա Երիւանի օդին վրայ խօսելու ատեն կ'ըսէ. 1834ին փետրուարի 22ին արեւագալի ատենը 12° ցրտութիւն կար, եւ հետեւեալ 18 օրերը ջերմաչափը միշտ զրոյի եւ 6° ցրտութեան մէջ կ'ելլէր կ'իջնար։ Դավրէժ մի եւ նոյն ատեն ջերմաչափը զրոյի եւ 8° ցրտութեան մէջ էր. Խրըմի Քերչ քաղաքը 4—7° ցրտութեան մէջ։ Երիւանի ամենէն սաստիկ ցրտութիւնը 26° կը համարուի։

Կարին Ապրիլ 4° կ. տաք, Մայիս 10° կ. տաք. Յունիս 13° կ. տաք։

Տրապիզոն Ապրիլ 14° կ. տաք, Մայիս 18° կ. տաք, Յունիս 20° կ. տաք։

Սեւ ծովուն հարաւային եզերքն այնչափ ձմեռնային հովերուն դէմ շատ քաղցրախառն ու մեղմ օդաբաժին մ'ունի, ուր ձիթենին ամէն տեղ յառաջ կու գայ, եւ Հրիզէին հովիտն որ հիւսիսային հովէն պատսպարուած է, նոյն իսկ նարընջենի (փորթոգալի ծառ) կը մշակուի, որն որ՝ ինչպէս յայտնի է, 3° ցրտութեան չկրնար դիմանալ։ Տրապիզոնի, Կերասունի եւ Սինոպի քովերը խիտ հին ձիթենիներ կը տեսնուին։ Աս կողմերուն ամենէն բաց ու հովմնոտ տեղն ալ ձմեռուան սաստիկ ցրտութիւնը կեդրոնի 6° է. իսկ ամառուան ամենամեծ տաքութիւնը 25° կ։ Երեւանի մէջ՝ որ Տրապիզոնէն մէկ աստիճան աւելի հարաւային կողմը կ'իյնայ, ձմեռուան սաստիկ ժամանակները մերկիւրը 20° աւելի կ'իջնայ, ինչպէս ամառն ալ Տրապիզոնին տաքութենէն 13° աւելի վեր կ'ելլէ հարիւրաստիճանեան սանդղին վրայ։ Կարնոյ, Կումրիի, Հասանղալէի մէջ Յունուարին եւ Փետրուարին՝ ջերմաչափի մերկիւրը միայն այնչափ վար կ'իջնայ, որչափ Երեւանի ցած տեղուանքը, բայց Կարնոյ կողմերը ցրտութիւնն աւելի երկայն կը տեւէ ու ձմեռն երեք ամիս աւելի կը մնայ։ Կարնոյ փողոցներուն մէջ ութ ամիս կոյտ կոյտ ձիւն կ'ըլլայ, իսկ Երեւան ամենէն խիստ ձմեռներն ալ ձիւնը հինգ ամսէ աւելի չիմնար. Տրապիզոնի մէջ սա ճերմակ քողը հազիւ թէ մէկ ամիս՝ քաղաքն ու դաշտը

Կիլ գնդապետը հաստատեց որ Երեւանի մէջ Յուլիսի վերջերը պատահած այնտա սաստիկ տաքութիւնն է 38° կեդրոնի։ Տփղիսի ամենէն շատ տաքութիւնը, զոր որ Յուլիսի մէջ դիտեցի, էր 30° կ. իսկ Դավրէժինը 33° կ։ Աս վերջին քաղաքն ալ Երեւանի պէս շատ խիստ ձմեռ ու շատ տօթագին ալ ամառ ունի։

կը ծածկէ։ Երասխայ հովիտներուն վրայ ցրտի երես չբռնող տնկեր չեն գտնուիր, բայց ասոր հակառակ Երիւանի մէջ Օգոստոս ամսոյն կիզիչ տապը Պոնտոսի մեղմ երկինքէն լման ամիս մը յառաջ կը խայծէ, կ'եփէ ու կը հասունցընէ խաղողը։ Բարձր Հայաստանի հարաւային կողմերը, ինչպէս Վան ու Մուշ, կ'երեւայ թէ Երիւանի հետ համացեղ օդավիճակ մ'ունին, վասն զի աս երկու երկիրներուն մէջն ալ խաղող, թութ եւ նոյն պտուղները յառաջ կու գան։ Եփրատայ ու Երասխայ բխած երկիրներուն վրայ երկարատեւ ձմեռը վերջիշեալ պտուղներուն մշակութիւնն անկարելի կ'ընէ, ու միայն ցորենի վարուցան կը շնորհէ։ Բայց Կեավուր տաղըն [1], որմէ արեւմտեան Եփրատը կը բխէ, իր հիւսիսային կողերուն վրայ մէկէն ի մէկ օդի մէջ մեծ փոփոխութիւն կ'ընէ։ Կարնոյ պարտէզներուն մէջ պտուղ չ'երեւար, այլ միայն կարճ ու աղազուն խաւարտներ եւ ներգատերեւ վարդեր. իսկ Թորդումի ձորին մէջ՝ որ հովերէն պատսպարուած է, Ճունիսի վերջերը կեռասենիք կարմիր պտուղներով կը զարդարուին, զորոնք Հայազգի գեղացիք՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ պտուղներ ու գեղեցիկ աղցաններ Կարնոյ վաճառանոցը կը բերեն։

Աս երեք դրացի երկիրներուն մէջ շրջող Թռչուններուն գարնանային գալուստն ու ամառուան բնակութիւնը մտադրութեան արժանի է եւ նոյն երկիրներուն բարեխառնութեան հետ կը միաբանի։ Ծիծառը Մուսուլի մէջ կ'երեւայ Մարտի սկիզբը, Տրապիզոն Ապրիլի սկիզբը։ Իսկ Կարին առաջին գարնանաբեր ծիծառը հասարակօրէն Ապրիլի վերջերը կը տեսնուի։ Ուստի կ'երեւայ թէ Ապրիլի սկիզբը հարաւէն հիւսիս եկող ծիծառները շուտով բարձր Հայաստանին վրայէն կ'անցնին ու չեն կենար։

[1] Կարծենք թէ ասիկա Հորջիւտոր լեռն է։

Բարձր Հայոց տեղացմունքն (անձրեւ, ձիւն, կարկուտ) ալ Միջագետաց եւ Պարսկաստանին արտաքոյ կարգի երաշտութեան (չորութեան) համեմատութեամբ շատ տարբեր է։ Կարին Պր. Պրանդէն եւ ուրիշ հոն կեցող Եւրոպացիներէն լսածիս նայելով՝ սա կողմերուն տեղացման չափը նոյն աստիճանի ներքեւ գտնուող ուրիշ երկիրներունէն շատ աւելի է։ Սեպտեմբերի վերջն անձրեւի եղանակ կը սկսի. իսկ Նոյեմբերէն մինչեւ Մարտ շատ թանձր ու 3—4 ոտնաչափ բարձր ձիւն, անանկ որ շատ հեղ հաղորդակցութիւնը կ'արգելուի ու դրսէն ներս դժուարաւ բան կու գայ։ Կարնոյ 40,000 կարծուած բնակիչները ձմեռը գրեթէ պաշարման վիճակի մը մէջ կը գտնուին. եւ փայտ, ածուխ, միս եւ ուրիշ պիտոյքը սովորաբար չորս ամսուան համար կը գնեն։ Ամառուան ատեն ամենէն շատ կը փչէ արեւելեան ու հարաւային արեւելեան հով, գարնան՝ արեւմտեան հով, ու ձմեռը հիւսիսային արեւելեան հովեր ու հողմայոյզեր։ Բարձր Հայաստանի ծառերուն գագաթը հասարակօրէն դէպ ի հարաւային արեւմուտք ծռած է, որմէ կը տեսնուի թէ այն ձմեռուան հիւսիսային արեւելեան սաստիկ հովերը՝, որոնք Կաւկասի եւ Ուրալի մէջէն կը փչեն եւ Ասիայի ներքին անապատներէն գալով՝ առանց լեռնային արգելք մը հանդիպելու Սեւ ծովը տակն ու վրայ կ'ընեն, նաեւ բարձր Հայաստանի մէջ կը ցուցընեն իրենց ոյժը, եւ զօրութեամբ ու տեւողութեամբ մէկալ հովերը կը գերազանցեն[1]։

Հայաստանի օդն ընդհանրապէս շատ առողջ եւ զօրացուցիչ է, միայն քիչ տեղերը դուրս հանե-

[1] Տիւպուա կը հաստատէ որ Երիւանի այն սաստկաշունչ հովերն որ նոյն իսկ տները կը սասանեցընեն, հասարակօրէն Արագածի կողմէն (հիւսիսէն) գալով՝ Երասխայ դաշտերը կ'իջնան եւ առողջարար կը համարուին։

լով, զոր օրինակ Երիւան [1] ու Երասխայ մէկ քանի կողմերը, ուր ամառները շատ գէշ տենդ (սըթմա) մը կը տիրէ։ Զարմանալի բան է որ Հայաստան այնչափ բարձր դիրք ունենալէն ետեւ՝ ազատ չմնար զանազան տարափոխիկ տիեզերական ախտերէն, ինչպէս են ժանտախտ ու մաղձայոյզ կամ թալկաթանչ (գօլէրա)։ Նոյն իսկ բարձրադիր Կարնոյ մէջ ահագին կոտորածներ կ'ընէր ժանտամահը։ Ցեղացուց հաստատածին նայելով՝ ժանտախտը միշտ Միջագետքէն կու գար, եւ ոչ թէ Պարսկաստանէ կամ Ասորուցմէ կամ Պոնտոսէ։ 1841էն մինչեւ հիմա Կարնոյ մէջ ժանտախտ պատահած չէ։ Հնդկային թալկաթանչը նոր ատեններս Հայաստանի երկու անգամ սոսկալի այցելութիւններ ըրաւ. առաջին հեղ 1830ին ամառը գլխաւորաբար Երասխայ քովերը սարսափելի մարդամահ պատճառեց. երկրորդ անգամ 1847ին գարնան, ամառն ու աշնան։ Առանձնական նամակ մը, զորն որ քանի մը օր յառաջ Երիւանէն ընդունեցայ, մաղձամահին ըրած ջարդն իբրեւ ստուգիւ զարհուրելի բան մը կը ստորագրէ, որն որ անոր համար աւելի զարմանալի է որ Հայք ընդհանրապէս սակաւապէտ կ'ապրին ու գրգռիչ խմելիքները շատ չափաւոր կը ճաշակեն։ Աս կողմանէ Եւրոպայի ալպեան գաւառներն աւելի անվնաս մնացին. 1831էն մինչեւ 1837 Դիրոլ եւ Զուիցցերի մաղձայուզէն բոլորովին զերծ եւ ազատ էին։ Ընդհատ տենդը [2], որ Սեւ ծովին քով, բոլոր Պարսկաստանի եւ Միջագետաց մէջ եւ մանաւորապէս Կաւկասի կողմերը խիստ վնասակար ախտ մըն

[1] Երիւանի օդաբաժինը բոլոր յառաջակողման Ասիայի մէջ ամէնա վատառողջներէն մէկն է. Հայք իբրեւ առակ կ'ըսեն. „Ցփղիսի մէջ երիտասարդները ծերերէն չեն զանազանուիր. Երիւանի մէջ կենդանիները մեռելներէն„։

[2] Գղ. Fièvre intermittente. տճկ. Արը Վէրէմի սըթմա։

է, բարձր Հայաստանի մէջ խիստ քիչ կը պատահի, եւ գրեթէ միայն Երասխայ դաշտերուն մէջ ամփոփուած է։ Երխանէն կումրի բերուած ջերմնոտները շուտով կ՚առողջանան։ Կարնոյ լեռնադաշտին գլխաւոր հիւանդութիւններն են հօդացաւ [1] եւ հարբուխ։ Թոքացաւութիւն կամ հալեւմաշ (վէրէմ) միայն անոնք կ՚ունենան, որոնք տաք երկիրներէն՝ ինչպէս Միջագետքէն՝ հոս կու գան կը բնականան։ Նոյնպէս խափշիկները կամ սեւամորթները Հայաստանի խիստ, առողջ եւ զօրացուցիչ օդը չեն կրնար վերցընել. գրեթէ ամէնն ալ հալեւմաշ կ՚ըլլան ու կը մեռնին. այսպէս ալ Արաբացիք։ Կարին գտնուող 5000 Օսմանեան զօրաց մէջ միայն 80 հիւանդ կար, անոնք ալ իրենց յանցանքովն ախտաւորած էին։ Տեղացիք առ լեռնագաւառին մաքուր օդին մէջ շատ պարարտ ծերութեան կը հասնին։ Հարիւր տարուան մարդիկ շատ հեղ կը գտնուին։ Արագածի լեռնադաշտին վրայ 110 տարուան Հայազգի մը տեսայ, որն որ դեռ բաւական առոյգ էր եւ արօտի վրայ գուար կ՚արածէր։

[1] Գղ. Rhumatisme. տճկ. րէ՛ֆի նայլար։

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ։

Երկրի մը ձեւն իր լեռներէն է։ Հայաստանի լերանց Կովկասի հետ բաղդատութիւնն ու նմանութիւնը։ Հայոց լեռներուն լայնանիստ դիրքն ու լեռնադաշտերը։ Ջրոց առատութիւն։ Հայ լերանց շիտկութիւնն ու կրճերուն բարձրութիւնը։ Սպերէն մինչեւ Խնուս լերանց չորս գօտի ու անոնցմէ բխած գետերը։ Գետերուն իրարու հակառակ շիտկութիւնը։ Քիչ լեռնային լճեր։ Հայաստանի լերանց վրայ մշտնջենաւոր ձեան գծին բարձրութիւնը։ Սառնասար։ Հանքային աղբիւրներու շատութիւն։ Հայաստանի լեռնադաշտերուն հորիզոնական շիտկութիւնն ու Ծակոտկէն բնութիւնը։ Հրաբխային լերանց նիւթը. Հատաքար. Խայտակուճ. Կիր։ Կիւմիւշխանէի ու Բալախոռի մէջ զարմանալի երեւոյթ։ Պաղլեղի հող։ Հրաբուխներու երկարատեւ գործողութիւն։ Սխճիկ զարմանալի լեռը։ Տանտուռակ, Արարատ եւ Ահմանկան լերանց հրաբխային նիւթերն ու անոնց անհամատ տարածութիւնը։

ԵՐԿՐԻ մը կերպարանքն ու բնական որպիսութիւնը կախում ունի գլխաւորաբար ան լեռներուն շիտկութենէն, շէնքէն ու ձեւէն, որոնք նոյն երկրին մէջ կան կամ անոր սահմանները կը պատեն։ Այսպէս Իտալիա իր զարմանալի բնական ձեւն առած է Ապենինեան լեռներէն, որոնք հիւսիսային արեւմտեան կողմանէ սկսելով՝ դէպ ի հարաւ կ'երթան եւ երեք ծայր բաժնուելով կը դադրին։ Ափրիկէի լերանց գօտիները ծովեզերաց քովէն շարունակ յառաջ երթալով՝ անոր ձեւն ու սահմանը կ'որոշեն. Նոյնպէս Ամերիկա իր երկայնութիւնն ու շիտկութիւնը կ'առնէ իր գլխաւոր լեռնէն, որն որ հիւսիսէն սկսելով՝ դէպ ի հարաւ մինչեւ Հրոյ Երկիր կամ Հրաստան[1] կը հասնի։ Նոյնը կրնանք ըսել թէ Կովկասեան պարանոցին եւ թէ փոքր Ասիայի վրայ, որուն նշանաւոր թերակղզիական ձեւը ճշդիւ կ'որոշուի Տաւրոսի եւ Հայաստանի լերանց շարքովը։ Տաւրոսի լերինք՝ որոնց մէջ մենք Հայաստանի լերանց գօտիներն ալ կը համրենք, ընդհանրապէս նոյն շիտկութիւնն ունին Կով-

[1] Գղ. Terre de feu. Անգղ. Fire-Land.

կաւեան շղթային հետ, որն որ Շիրվանի դաշտաձեւ երկրին մէջ մէկէն ի մէկ վեր բարձրանալով՝ հարաւային արեւելքէն դէպ ի հիւսիսային արեւմուտք կը յառաջանայ մինչեւ Կերչի կիրճը: Կաւկաս Վրաստանի լերանց հետ կը կապուի, որոնք կողմնական բազուկներով Հայաստանի ու Տաւրոսի լերանց հետ անանկ յայտնի կը միանան, որ աս երկու լերանց շարքն իրարմէ բաժնել ուզելն անձնակամ գործ մը կ՚ըլլայ: Հայաստանի ալպեան լեռներն ինչպէս շիտկութեան, նոյնպէս կազմութեան կողմանէ Կաւկասեան Ալպերուն հետ ակներեւ նմանութիւն մ՚ունին: Աս երկու գօտիներուն ալ գլխաւոր քարն է խայտակուռ (սօմաքի մէրմէր) զանազան հանքային բաղադրութեամբ եւ որուն մէկ էական մասն ալ է ապակենման որձաքար: Մասիսու երեսի լուսոյն տակ մէջի պինդ ժայռը նոյն քարէն է, որմէ փրցուցած կտորներս հանքային բաղադրութեան կողմանէ ըստ ամենայնի կը նմանէին անոնց, զորոնք Կաւկասի լեռներէն առած բերած էի: Միայն աս տարբերութիւնը կայ որ Մասիսու աս պայծառագոյն քարին վրան իբրեւ վերարկու կը ծածկեն քանի մը տեսակ մթագոյն քարեր, որոնք Կաւկասի երեսը մինչեւ հիմայ գտնուած չեն:

Կաւկասու եւ Հայաստանի լերինք մի եւ նոյն ատեն գոյութիւն առած են, աս զանազանութեամբ որ Հայաստանի լեռները գետնին մէջէն դէպ ի վեր ելլելէն բարձրանալէն ետքն ալ՝ իրենց ներքին հրաբխային վառարանը դեռ կենդանի մնացած ու գործած է, եւ խառնարաններ (բերաններ) բացած է, որոնցմէ մութ զանդուածներ՝ ինչպէս սեւակուռ վազելով՝ տակի պայծառագոյն ապառաժին երեսը ծածկեր է, ուր Կաւկասի վրայ կ՚երեւայ թէ լեռները մէյ մը գետնէն դուրս նետուելէն ետքը՝ ընդերկրեայ վառարանը գոցուեր է, ինչու որ հոս (Կաւ-

կասի վրայ) մինչեւ հիմակ ոչ խառնարան եւ ոչ բուն լաւայի հոսանք գտնուած է։

Հայաստանի լերանց մէկ երեւելի յատկութիւնն ալ աս է որ աւելի տարածուած, տափարակ ու լայնանիստ դիրք ունին։ Աս որ պատճառն ան է որ Հայաստանի գետնին մէջ բուն նախնական կազմութիւնները պորփիւռնական[1] կամ ջրային ըլլալով՝ հակուղկեկ էին, եւ ըստ մեծի մասին կիր (քիրէճ) ու սալաքար կամ թերթասալ[2]. ուստի եւ ետքէն գետնին տակէն հրաբխային զօրութեամբ հալած զանգուածները դուրս նետուած ատեն՝ ան յառաջուան կակուղ կազմութիւնները դիւրաւ տեղի տուին, եւ անոնց տարածուելուն օգնեցին. ուր Կաւկասի կողմերը յառաջուընէ պինդ քարեղէն գոյացութիւններ ըլլալով՝ հրաբխային նիւթերուն այնչափ տեղի չտուին, եւ անոնցմէ այնչափ շատ չպատռեցան ու չմղուեցան, ուստի եւ հոնտեղաց լեռներն ալ աւելի նեղ ու ցից կերպարանք մը ստացան։ Ռիդդէր անուանի աշխարհագիրը շատ ճահաւոր ըսաւ թէ Հայ-Տաւրոսեան լերանց գօտիներուն սեպհական նկարագիրն ան է որ գրեթէ իրարու զուգահեռական են, եւ դար դար ու աստիճան աստիճան կը բարձրանան ու շատ լեռնադաշտեր ունին եւ ասով ալ մեծապէս կը տարբերին Կաւկասեան դրացի լեռներէն։ Հայաստանի մէջ երբեք չկան բոլորովին չելլուելու լեռներ, եւ եթէ լերանց վրայ ցից ու սեպ տեղեր ալ կան նէ, քիչ կը տեւեն, այլ ամէն տեղ կը տեսնուին ընդարձակ լեռնադաշտ, դարատափ ու սարատափ, նաեւ հովտէ հովիտ կամ լեռնադաշտէ լեռնադաշտ անցնելու համար ամէն կողմ անթիւ կիրճեր կան, որոնք մշակելի ու բնակելի տեղուանքը միշտ իրարու հետ հաղորդակցութեան մէջ կը պահեն։ Ստոյգ է

[1] Տես 143 Երեսին ծանօթութիւնը։

[2] Գղ. Ardoise. Տճկ. Գույղան Թաշը. Եօղար պօղար։

որ Հայաստան աս դարաւանդներու եւ տարաւանդներու կողմանէ Պարսկաստանի, Կիլիկիայի ու փոքր Ասիայի լերանց հետ նմանութիւն ունի, բայց անոնցմէ ալ բոլորովին կը զանազանի իր ջրին ու գետերուն առատութեամբը, որոնք լեռները պատռելով՝ իրենց ճամբայ կը բանան ու կ'անցնին, ամէն կողմ կ'արձակուին եւ ամէն հովիտներն ու դաշտերը կ'իջնան, որով կ'ըլլայ Հայաստան բազմաճիւղ ու բազմանդամ երկիր մը եւ ամէն մասն իրարու հետ կապուած եւ դիւրաւ հաղորդելի։

Ասիայի մէջ լերանց ընդհանուր ընթացքն ու շիտկութիւնն է հարաւային արեւելքէն դէպ ի հիւսիսային արեւմուտք. այսպէս է Հիմալայա, այսպէս են Երկնից լերինք, Հնդուկուշ, Էլպուրս, Կաւկաս եւ ըստ Հումբոլդայ նաեւ Ալթայի։ Հայ-տաւրոսեան լերանց գօտիներն ալ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն շիտկութիւնն ունին։ Հումբոլդ աս զարմանալի երեւոյթը տեսնելով ան կարծեաց միտեալ է որ հիւսիսային ու հարաւային Հայաստանի եւ Ատրպատականի լերինք շարունակութիւն մը եղած ըլլան երկրիս ան ճեղքուածին, որմէ դուրս ելան Հիմալայա ու Հնդուկուշ լերինք։ Իսկ Ուրալ լերանց գօտիներն ու Մալապարեան լերինք վերիններուն հակառակ շիտկութիւն ունին, բայց կ'երեւայ թէ ասոնք Հիմալայայէն ու Հայաստանի լեռներէն ետքը գոյացած են։ Հումբոլդ կը կարծէ որ Հայաստանի լերանց բարձրանալու ատեն՝ Ասիայի արեւմտեան ծայրը վար իջած եւ ընկղմած ըլլայ։

Հայաստանի լեռնադաւառը թէ Պոնտոսի, թէ Վրաստանի եւ թէ Պարսկաստանի կողմանէ ելլելու համար եղած կիրճերը (լերանց մէջի անցքերը) զարմանալի կերպով գրեթէ մի եւ նոյն բարձրութիւնն ունին, այսինքն 6—7000 ոտնաչափ։ Ասոր հաւասար են Հայաստանի ներքին լերանց կրճերուն բարձրու-

թիւնն ալ, որոնք արեւմտեան Եփրատին աղբերակունքէն մինչեւ Ատրպատական եղած լեռնադաշտերն իրարմէ կը բաժնեն։ Կարնոյ քով Սուկաւ (Չիչէքտաղ, Քէօսէ տաղը) լերանց կիրճը, ուսկից կարաւանները կ'անցնին՝ Հասանղալէէն Թօփրագղալէ երթալու համար, ես եռացման ճամբով 6400 ոտնաչափ բարձր գտայ։ Ուրիշ կիրճ մը, որ Սուկաւ լերանց քովէն կ'անցնի ու Մօլլա Սիւլէյման գեղէն շիտակ Տէլի պապա կը տանի, առջինէն 200 ոտնաչափ ցած էր։ Նոյնպէս ուրիշ տեղուանք ասոնց նման գտայ։ Հայաստանի լերանց կրճերուն բարձրութիւնը լերանց բուն բարձրութեան հետ բաղդատելու ըլլանք, Պիւրենեան լերանց նման կը գտնենք։ Հայոց լեռնադաւառին ան մասին մէջ, ուսկից որ Եփրատ, Երասխ եւ Ճորոխ գետերը կը բխեն, լերանց միջին բարձրութիւնը, կիրճն ու կատարը հետեւեալ կերպով իրարու հետ կը համեմատին։

Միջին բարձրութիւն	7—8,000 ոտնաչափ.
Վերին բարձրութիւն կամ կատար, ինչպէս Բիւրակնեան (Պինկէօլ) եւ Ծաղկաց (Ալատաղը) լերանց վրայ	9,500—10,000 ,,
Կրճերու բարձրութիւն . . .	6—7,000 ,,

Հայաստանի լերանց մէջ չտեսնուիր կենդրոնական գօտի մը, որուն ամէն մէկալ լեռները վերաբերին, ինչպէս որ ուրիշ տեղեր (Կաւկասի, Պիւրենեան լերանց վրայ) կը գտնուի, այլ գրեթէ $1\frac{1}{2}$ աշխարհագրական աստիճան միջոց ունեցող Սպեր եւ Խնուս գաւառներու մէջ չորս լերանց գօտի կայ, որոնք գրեթէ իրարու զուգահեռական են եւ չորսը մէկտեղ Հայաստանի մեծ ջրաբաշխը կը կազմեն։ Թէ այս չորս գօտիներէն որն է ամենէն բարձրը, յայտնի չէ։ Նոյն չորս գօտիներուն կատարն ալ մշտնջենաւոր ձիւնը կը ծածկէ, որոնց առաջինը կամ ալինտ հիւսիսայինը կ'իյնայ Կարսի եւ Սպերի մէջ, հարաւային արեւելքէն դէպ ի հիւսիսային արեւ-

մուտք կ'ընթանայ եւ Հայաստանը Լազերուն երկրէն կամ հին խաղտեացմէ կը բաժնէ։ Աս լերանց գօտւոյն հիւսիսային երեսին վրայ ամենէն բարձր կատարին մօտ կը բխէ Կուր գետ, որն որ դէպ ի հիւսիսային արեւելք քալելով՝ Վրաստանէն կ'անցնի։ Ես աս գետին բխած տեղն անձամբ չտեսայ։ Վրաստանի մէջ բաւական մեծ ու սրընթաց գետ է, ջուրն ալ հասարակօրէն աղտոտկեկ, բայց առաջ ըլլալուն համար՝ աւելի սիրով կը խմուի Տփղիսի մէջ, քան թէ հորի տենդաբեր ջուրը։

Կուր գետին աղբերակունքէն կէս սատիճան մը դէպ ի հարաւ կը բարձրանայ Հայաստանի Ալպեան լերանց Երկրորդ գօտին, ուր Եփրատայ խանձարուրքը կան։ Կարնոյ հիւսիսային կողմն ու հիւսիսային արեւմտեան դին աս գօտւոյն պինտ բարձր լեռներն են Շողակար, Սարչամ, Պեպուհ, Կեավուր տաղը եւայլն։ Ինչպէս նախընթաց գօտւոյն, նոյնպէս աստ ալ ամենաբարձր կատարներուն վրայ եւ վիհերուն մէջ մշտնջենաւոր ձիւն կայ։ Եփրատ (Ֆըրաթ սույու)՝ որուն սկզբնական վտակը Սեւ Ջուր (Գարա սու) կը կոչուի, Կեավուր տաղը յին ղարաւայէն դօրդօփաքէն վրայ կը բխէ, որ Սեւ ծովին երեսէն 7510 ոտնաչափ բարձր է։ Թէպէտ աս հսկայ գետը զանազան վտակներուն իրարու հետ խառնուելէն կը շատնայ, բայց գլխաւորն է Սեւ Ջուր, որն որ իր բխած տեղէն գրեթէ դահավէժ կը վազէ կ'իջնայ Կարնոյ լեռնադաշտը, ու Ջօվուկ ջերմուկի (Սողուգ ջերմուկի) մօտ մեկէն ի մէկ կը խորունկնայ ու հանդարտահետ կ'ըլլայ, ջուրն ալ կը պղտորի։ Հոս այլեւայլ կողմերէն ջրեղէն հիւրեր կ'ընդունի եւ մանաւանդ Սարչամայ գետը, որն որ թէպէտ Սեւ Ջրէն աւելի ջուր ունի, բայց մինչեւ Սեւ Ջուր քալած տեղը շատ կարճ ըլլալով՝ Եփրատայ ակունքը չիկրնար ըսուիլ, ինչպէս Անգղիացի ճամբորդ մը սխալմամբ կը հաստա-

տէ, ուստի եւ Եփրատայ ակնավտակը կը միայ Սեւ Ջուր, որն որ Սարչամու գետն ընդունելէն ետքը դարձեալ ընթացքը կը շուտցընէ, եւ Կարինը թող տալով՝ կը մտնէ Եզնկայի լեռնադաշտը։ Եփրատին բխած լերան հարաւակ կողմէն ուրիշ ջրեր ալ կը բխեն, այս ինքն Կեավուր տաղըյին հիւսիսային դարատափէն վրայ կը բխէ Թորդումայ ջուրը (Թորթում սույու), որն որ ազնիւ ու ականավճիտ ջուր եւ համեղ ձկունք ունի, ուր որ Եփրատայ ակիզըը միայն ճախնային ու շամբային ձկունք կը բերէ։ Թորդումայ ջուրը դէպ ի հիւսիս կը հոսէ, ճամբուն վրայ պզտիկ լիճ մը կը լեցընէ, որուն վրայ աշխարհացոյցները յիշատակութիւն մը չեն ըներ, եւ նոյն լճէն դուրս ելլելու ատեն յառաջակողմեան Ասիային ամենէն շքեղ ջրվէժը[1] կը կազմէ, որն որ իր նկարչական գեղեցկութեամբը մեր եւրոպական ամենէն հռչակաւոր ջրվէժներն ալ կը յաղթէ։ Կարճ ընթացքէ մը ետքը կը մտնէ Ճորոխ ըսուած մեծ գետը, որն որ մի եւ նոյն երկրորդ գօտւոյն Կոփ տաղը լեռնէն կը բխէ, Հայոց ու Խաղտեաց լերանց ճեղքուածէն իրեն ճամբայ կը բանայ եւ արշաւելով Պոնտոս կը հասնի։ Ճորոխին Սեւ ծով մտած բերանը խիստ ջրաշատ է եւ իր աղտոտ դեղին գոյնը կէս մղոնէն աւելի ծովուն կը հաղորդէ։

Կարնոյ լեռնադաւառին հարաւային ծայրը կը բարձրանայ լերանց երրորդ գօտին ալպեան բարձրութեամբ, որուն արեւելեան շարունակութիւնն են Հասանղալէի, Թօփրագգալէի եւ Պայազիտի լեռնադաշտերը մինչեւ Արարատական։ Աս երրորդ գօտւոյն ամենէն բարձր լեռն է Ծաղկոց կամ Ծաղկէոց լեռան (Ալա տաղ), որուն հիւսիսային արեւելեան 8300 ոտնաչափ բարձր դարատափէն արեւելեան Եփրատը (Մուրատ չայը) կամ Արածանի կը բխէ ու

[1] Գղ. Cataracte, Chute. Տճկ. Չաղլաղան։

վար կը թափի։ Աս աղբերակունքը Տիատինէն քա-նի մը մղոն դէպ ի հարաւ կ'իյնայ։ Ես կարաւանով Գարակասատան գացածատենս Ծաղկաց լերան բարձր ձիւնապատ գարատափին այցելութիւն մ'ըրի։ Արածանւոյն աղբիւրներն աւելի բազմաթիւ են քան (արեւմտեան) Եփրատինը. Նմանապէս Արածանի Տիատինի քով իր նեղ ձորէն աւելի յորդաջուր կ'ելլէ, քան թէ նոյն երկուորեակ գետին մէկալ բազուկը, որուն խանձարուրքը Կեավուր լերան վրայ է։ Արածանի մէկ քանի ժամու ընթացքին մէջ շատ ձիւնավտակներ ընդունելով՝ անանկ վայրագ, արշաւասոյր ու խորին կ'ըլլայ, որ բոլոր տարւան միայն երկու ամենէն երաշտ (Օգոստոս ու Սեպտեմբեր) ամիսներուն անվտանգ կրնայ անցնուիլ։ Արածանի Թօփրագգալէի լեռնադաշտէն սար ու ձոր ընթացքով հարաւային արեւմուտք կը դիմէ, երբեմն երկայն ձորերուն մէջէն կ'անցնի, երբեմն ալ լերանց ճեղքուածէն ահագին խոխոջանօք կը վազէ ու վերջապէս Կապան Մատէնի բացուած անուանի բովին քով արեւմտեան Եփրատին հետ կը միանայ։

Հայաստանի լեռնադաշտաստանին չորրորդ ու ամենէն աւելի հարաւային գօտւոյն պինտ բարձր լեռներէն մէկը կ'երեւայ թէ Բիւրակնեան (Պինկէօլ) լեռն է։ Ես աս լեռն անձամբ չելայ, այլ բարձր տեղէն դիտեցի, եւ որովհետեւ Բիւրակնեան լեռը Կարնոյ քովի Շէյթան տաղըյէն երեւելապէս վեր է, կարծեմ թէ իր բարձրութիւնը 10,500 ոտնաչափ պիտի եղած ըլլայ։ Աս չորրորդ գօտին կողմնական բազուկներով երրորդ (Ծաղկաց լերան) գօտւոյն հետ կը կապուի, նմանապէս Վանայ ծովուն հիւսիսային կողման լեռներուն՝ այսինքն Գրգուռ լերանց (Նէմրութ-տաղըյն) ու աւելի զատ կեցող Գոռոզ լերան (Սէյպան տաղըյն) հետ կը միանայ. եւ մանաւանդ թէ արեւելեան սահմանին վրայ կարծես թէ իր զատու-

թիւնը կը կորսնցընէ։ Ուստի Հայ-Տաւրոսեան լերանց շարքը՝ Հումբոլդին ստորագրութեան նայելով՝ Ամերիկայի Անտեան լերանց պէս անկանոն է, այսինքն երբեմն երեք գօտի ունի, երբեմն չորս, երբեմն հինգ ու ամէնն ալ նեղ կողմնական բազուկներով իրարու հետ միացած։ Ցիշեալ աղբիւրաշատ Բիւրակնեան լեռն ուրիշ գլխաւոր եւ բուն Հայ գետի մըն ալ՝ որ է Երասխայ՝ գոյութիւն կու տայ։ Զարմանալի երեւոյթ մըն է որ աս գետը Սեւ Ջրէն կամ Արեւմտեան Եփրատէն կէս աստիճան աւելի հարաւային կողմն իյնալով, անոր բոլորովին հակառակ շիտկութեամբ կ'երթայ՝ յառաջ դէպ ի հիւսիս, վերջէն հիւսիսային արեւելք, եւ երկու հիւսիսային լերանց գօտիները թափանցանց պատռելով՝ իր ճամբան յառաջ կը տանի։ Հասանգալէի լեռնադաշտին վրայ՝ ուր Երասխ լերանց գօտւոյ մը ճեղքուածէն անցնելէն ետքը կու գայ, դեռ անանկ պզտիկ գետակ մըն էր, որ ձիով կրնայի անցնիլ, բայց անկից անդին Երասխ կը սկսի սրավար ալիքներով արշաւել, եւ Ցէլի պապային հարաւային կողման գօտին ալ ծակելով՝ երբոր հսկայ Արարատին առջեւը կ'ելլէ եւ զանիկայ իր կարկաջներովը բարեւելով կ'անցնի, արդէն հզօր գետ մը ձեւացած կ'ըլլայ։

Մինչեւ հոս նշանակուածներէն յայտնի կը տեսնուի որ Հայաստանի լերանց չորս գօտիներուն ամենեւին մէկը չիկրնար գլխաւոր ջրաբաշխ ըսուիլ, ինչու որ անոնց ամէն մէկէն այլեւայլ գետեր կը բխեն ու իրարու հակառակ շիտկութեամբ կը քալեն։ Եփրատին երկու բազուկներն անանկ գօտիներէ կը յորդեն, որոնք Բիւրակնեան լեռնէն աւելի հիւսիսային կողմն են, այսու ամենայնիւ ճամբանին հարաւային կողմը կը շիտկեն, ուր Երասխն որ ամենէն աւելի հարաւային գօտիէ մը կը բխէ, նախ դէպ ի հիւսիս ու ետքէն արեւելք կ'ընթանայ։ Գետերուն

չհակութեան աս նորանշան անկանոնութեանը քով Կաւկասու ճիշդ ընդդիմապատկեր մը կը ցուցընէ։ Հոս մեծ ու պարզ կեդրոնական գօտին անդրդուելի թումբ մը կ'ըլլայ եւ գետերուն սահմանը վերջին աստիճանի որոշ իրարմէ կը բաժնէ։ Իր հիւսիսային արեւելեան կողերուն վրայ բխած ամէն աղբիւրներն ու վտակները դէպ ի Ռուսաց տափաստանը[1] կը վազեն, իսկ հարաւային արեւմտեան կողմանէ ելածները Կաւկասու ասդին կողման գետերը կը մեծցընեն։

Հայ-տաւրոսեան լայնատարած լերանց այսչափ բազմաթիւ դարաւանդներուն ու լեռնահովիտներուն վրայ բնականապէս շատ լեռնային լճեր ալ ըլլալու էին, բայց անանկ չէ։ Վանայ ու Սեւանայ ծովակներէն զատ՝ Հայաստանի մէջ ուրիշ քիչ լեռնային լճեր կը գտնուին։ Ասոր պատճառը յայտնապէս ան է որ գետերն ամէն կողմ լեռները ծակելով՝ ճամբայ կը գտնեն ու դիւրութեամբ Սեւ ու Կասպից ծով եւ դէպ ի Միջագետ կը վազեն կ'երթան։ Իսկ Վանայ ու Սեւանայ խորին ծովակներն ալ հրաբխական զօրութեամբ կազմուած են, ինչպէս որ իրենց եզերքը քննելով՝ կ'իմացուի։ Եւրոպական Ալպերուն սարոտին վրայ եղած այնչափ լճերը՝ Հայաստանի լերանց հիւսիսային ու արեւմտեան սարոտներուն վրայ բոլորովին կը պակսին, վասնզի դէպ ի ծով մէկէն ի մէկ ցից ու շեղ վար կ'իջնան կամ դէթ ընդարձակ դաշտերով ծովեզերքէն չեն բաժնուիր։ Իսկ հարաւային կողմը թէպէտ տափարակ երկիրներու կը հանդիպի, բայց զոյգ մը երկուորեակ գետերն ամէն մեծ ու պզտիկ ջրերն իրենց հրաւիրելով՝ շատ լճեր գոյանալը կ'արգելեն. ասոնք են Ե-

[1] Շատ ընդարձակ, տափարակ ու անապատի նման երկիրներուն կ'ըսենք, որոնց մէջ միայն խոտ կամ արօտ ու առ առաւելն քիչ մը թուփ կը բուսնի։ Ասոնց Գաղղիացիք Lande կ'ըսեն. Գերմանացիք՝ Steppe.

փրատ ու Տիգրիս[1]։ Եւրոպայի Ալպերուն քով թէ՛ հարաւային եւ թէ հիւսիսային կողմը շատ տափարակ դաշտագետիններ ըլլալով եւ միանգամայն լայն ու խոր ձորեր չգտնուելով՝ երեւելի լճեր կը գոյանան, զոր օրինակ հարաւային դին Լակօ Մաճճօռէ (Աւագ լիճ), Գոմոյի, Կարտայի ու Լուկանոյի լճերը. իսկ հիւսիսային կողմն են Ճինեւրայի, Նէօշաթէլի, Ցուկի, Ցիւրիքի եւ Պոտընի լճերը։ Կաւկասս ամենեւին լճանային լիճ չունենալուն՝ շատ նշանաւոր է։

Ռաւոդ Արարատի վրայ մշտնջենաւոր ձեան սահմանը 13,300 Փարիզի ոտնաչափ բարձր գտաւ։ Ասիկա սխալի ցուցք մըն է։ Պետրբուրգի ճեմարանին անդամներէն մէկը կ՚ըսէ որ Արարատի վրայ ձեան սահմանին Կաւկասի համեմատութեամբ այսչափ աւելի բարձր ըլլալը չենք կրնար այնչափ իր հարաւային դիրքէն մեկնել, որչափ իրեն զատ ու առանձին դիրք ունենալէն։ Բայց այնչափ շիտակ չ՚երեւար նոյն գիտնականին մէկալ ըսածն որ իբր թէ Արարատ հրաբուխը դեռ կատարեալ մարած չըլլալով՝ ներքին տաքութիւնը լերան երեսին ալ ազդէ ու ձիւնը մինչեւ երեւելի բարձրութեան աստիճան մը հալեցընէ։ Արարատայ երեսին ասանկ ստորերկրեայ կրակով տաքնալուն կամ ներսէն դուրս տաք շոգիներ շնչելուն եւ ոչ մէկ նշան կայ։ Անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Մասիս իր հրաբխային գործունէութիւնն ամենեւին շարունակած չէ, այլ միայն իր ներքին զօրութեան գոյութիւնը՝ որն որ նոյն

[1] Պր. Վակներ գուցէ հոս գլխաւորաբար մեծ Հայաստանի հիւսիսային լերանց ու անոնցմէ բխած գետերուն վրայ խօսելուն համար՝ Հայաստանի մէկալ երկու երեւելի գետերուն վրայ մասնաւոր յիշատակութիւն մը չէ ըրած, այսինքն են Եփրատի պէս Իրջօտարեայ Տէկէրէ՝ որ Բիւրակնեան լերանց հարաւային մասէն կամ Կորդուաց լեռներէն կը բխէ, եւ Ալիս գետ (Գըզըլ Ըրմաք)՝ որ փոքր Հայաստանի կամ առաջին Հայոց գետն է։

տիտանեան հսկան ժամանակաւ վեր վերցուցած է, երբեմն կը ցուցընէ երկրաշարժներով կամ ջուր քար ու փրփուր եւ տիղմ ժայթքելով, ինչպէս 1840*ին։ Կարելի է որ Մասիսու ձիւներուն մինչեւ այնչափ բարձր տեղ հալելուն պատճառ ըլլայ իր քարերուն հանքային որպիսութիւնն ու իր երեսին սեւագոյն լաւան, որն որ արեւին տաքութիւնը ներս կը քաշէ ու իրեն հետ կը կապէ, նաեւ իր շեշտայանդ կամ կոնաձեւ դիրքը, որն որ թէ արեւուն ճառագայթներն ամէն կողմանէ կրնայ աղէկ վրան ընդունիլ եւ թէ ձիւնաջուրն ալ դիւրաւ վար կ՚իջեցընէ։ Ասոնցմէ զատ յայտնի է որ Հայաստանի աս կողման ամառուան տաքութիւնը սաստիկ ու Կովկասէն շատ աւելի է։ Բառոդ աս վերջին լերան ձիւնասահմանը* 9890 *Փարիզի ոտնաչափ բարձր գտաւ։ Փոքր Մասիսն որ ծովուն երեսէն* 12,284 *ոտնաչափ բարձր է, Օգոստոսի մէջ ձիւնէ բոլորովին ազատ տեսայ։ Կ՚երեւայ թէ իր սեպագոյն դիրքն ու մաքուր շեշտայանդ ձեւը ձիւներուն շուտ հալելուն իր լայնանիստ մեծամարմին դրացիէն (աւագ Մասիսէն) աւելի կ՚օգնէ։ Հայոց միջնաշխարհին ալպեան լեռներէն շատերը մշտնջենաւոր ձեան սահմանէն վար են, միայն Բիւրակնեան լերան վրան միշտ ձիւնապատ կ՚ըլլայ եղեր։ Ինչպէս Արարատայ կղզեական դիրքը, կոնաձեւութիւնն ու քարերուն սեւ գոյնը ձիւներուն հալելը կը դիւրինցընէ, նմանապէս Վանայ ծովակին հիւսիսային կողմն ինկող Գոռող լերան (Սէյպան տաղըյին) վրայ մտածելու է, որն որ այնչափ* (12,000 *ոտնաչափէն աւելի) բարձրութիւն ունենալէն ետեւ՝ տաք եղանակներուն իր կատարին սառնեղէն զրահը կը մերկանայ։ Արագածի* 12,766 *ոտք բարձր հորաւային ծայրերէն ձիւնն աներեւոյթ կ՚ըլլայ, բայց կիրճերուն, խոռոշներուն ու վիհերուն մէջ մեծ ղանգուածով կը մնայ։ Կարնոյ հիւսիսային կող-*

մը Կեավուր տաղըյին, Սարչամայ եւ իրենց ընկերներուն կատարները 1844ին Սեպտեմբերին բոլորովին անձիւն գտայ, բայց լեռնամէջները լեցուն էին, որոնք անշուշտ այնչափ արտաքոյ կարգի շատ աղբիւրները կը սնուցանեն: Հայաստանի ձիւնասահմանը նաեւ Եւրոպայի հետ բաղդատելով՝ շատ բարձր է: Սաւոյայի Ալպեան լեռներուն վրայ 8800 ոտք բարձր կը սկսի ձեան գիծը, Տիրոլ 8200, Ստիրիա ու Սալցպուրկ 8000, Պիւրենեան լերանց հարաւային կողմը 8600', հիւսիսային կողմը 7800':

Հայաստանի մէջ սառնապար[1] այնչափ չկայ, եղածն ալ գլխաւորաբար կը տեսնուի Վանայ ծովուն հարաւային դին Ջուլամերիկի քով Նեստորականաց ու Հաքքեարի Քիւրտերուն բնակած կողմերուն լերանց մէջ: Բայց տարակոյս չկայ որ ժամանակաւ Հայաստանի մէջ սառնապարներ կային ու շատ տեղուանք ալ կ'իջնային. շատ լեռներուն յղկուած ու փայլուն ժայռերն ասիկա բաւական կը ցուցընեն: Հայաստանի ցուրտ աղբիւրներուն մեծ մասն է Առօրեայ աղբիւր, այսինքն անանկ աղբիւր որ քիչ խորութենէ կը բխէ ու ձիւներուն հալելէն յառաջ կու գայ: Աս լեռնադաւառին մէջ իմ տեսած աղբիւրներուս ամենէն աւելի զովն էր Կեավուր տաղըյին վրայ արեւմտեան Եփրատին ակունքն որ $2^{2}/_{10}$ աստիճան Կ. ցրտութիւն ունէր: Հայ-տաւրոսեան լերինք հանքային ջրերուն զանազանութեամբն ու շատութեամբ բոլոր ինծի ծանօթ եղած լեռները եւ նոյն իսկ Կաւկասը կը գերազանցեն, ու աս հարստութիւնը կ'երեւայ թէ աս լերանց արեւելեան կողմերն աւելի կը շատնայ: Ասոնց խել մը մասն է ջերմուկ կամ ջերմաջուր, որոնց մէջ առատ ածխաթթու կիր, աղ, երկաթ, ծծումբ եւ ուրիշ ասոնց նման հանքային նիւթեր կան: Պոնտա-

[1] Տես 102 եւ 152 Երեսին սա նիւթին վրայ եղած ծանօթութիւնները:

որ կողմերէն Հայաստան մտնող ճամբորդը մէկէն ի մէկ կ՚ապշի կը մնայ ամէն կերպ հանքային ջրերուն արտաքոյ կարգի առատութիւնը տեսնելով։ Տրապիզոնի ու Կարնոյ մէջ 60 հանքային աղբիւրէ աւելի կայ, որոնց մեծ մասը խայտակճի մէջէն կը վազէ, եւ երբեմն ալ կրի, հաստաքարի ու թերթառալի մէջէն։ Այս ջրերէն շատերուն բոլորտիքը շատ հաստ կիր դիրտի պէս խաւ խաւ նստած է, մանաւանդ Կիւմիւշխանէի քով ու Բաբերդի արեւելեան կողմը։ Այս հանքային ջրերն ըստ մեծի մասին Տաճկի Հայաստանին մէջն են, որոնց տարրալուծական (քիմիական) քննութիւնը բարձրագոյն դրան մեծապէս միտ դնելու բանն է թէ իր զօրաց եւ թէ ժողովրդեան օգտին համար։ Վասնզի քանի որ անոնց կազմիչ մասունքը կամ բժշկական ազդեցութիւնը ծանօթ չէ, աւելի վնաս քան թէ օգուտ կրնան գործել։ Տաճկաստանի մէջ իւրաքանչիւր հիւանդ ամենէն մօտ ջերմուկն ըստ բախտի կը գործածէ թէ՛ ներքին թէ՛ արտաքին դեղի համար՝ անստոյգ յուսով մը որ անով իր ախտը կը բժշկուի կամ կը մեղմանայ։ Ցդէտ ու անխիղճ տանուն բժիշկներն ալ որ նոյն ջրերուն բնութիւնը հիմնովին չեն ճանչնար, իրենց ախտաժէտներուն կը հրամայեն որ անոնցմէ խմեն։

Հայաստանի աղբիւրներուն առատութիւնն ու իր հրաբխային հողին տաքութիւն պահող եւ դիւրափշուր բնութիւնը բուսոց վրայ շատ ազդեցութիւն ունին։ Սեւակուճ[1] ու արաստոյ[2] քարերէն յառաջ եկած հողը խոտերուն ու ցորենեղէններուն մեծապէս օգտակար է, որուն հոս մասնաւորապէս կ՚օգնէ քարերը լուծող ու փշրող ջրերուն յորդութիւնը, եւ ասոնցմէ կը ծնանի Հայաստանի լեռնադաշտներուն ու լեռնահովիտներուն ալպեան բուսոց ու ծաղկանց հարուստ ծածկոյթը, որն որ թափառական

[1] Գղ. Basalte. [2] Գղ. Trachyte.

Քիւրտերու ալ պարարտ արօտ կը մատուցանէ։ Ապիխ Պետրբուրգի գիտութեանց ճեմարանին տուած տեղեկութեանը մէջ երկու բան շատ շիտակ նշանակեց, մէյ մը Հայաստանի լեռնադաշտներուն ճաճահարքն կամ հորիզոնական տափակութիւնը, որով ձմեռուան ձիւնն ամէն մէկուն վրայ հաւասարապէս կը բաժնուի ու հաւասար կը դիզուի. երկրորդ նոյն լերանց քարերուն ծակոտկէն բնութիւնը, որով ջրին մէկ մեծ մասը ծածկուելով ու գոց ճամբաներէ վար քալելով իրեն միայն մէկ փոքր բաժինը նորէն շոգի դառնալով օդ կ'ելլէ, ուր որ ցից դիրք ու խիտ քար ունեցող լերանց ջուրը բոլորովին երեսը մնալով աւելի շուտ կը գոլորշանան ու կը չորնան։ Հայաստանի մէջ շատ տեղուանք ասանկով ու բոլորովին հանդարտ կերպով առատ ջրեր կը բխեն, զորոնք ընդհանուր անուամբ Սեւ-ջուր կրնանք անուանել՝ բուն Սեւջուր ըսուած գետակները նոյնպէս գոյանալուն համար։ Ասոնք երբեմն երեւելապէս բարձր տեղեր դուրս կ'ելլեն ու կը լճանան, եւ երբեմն դէպ ի տափարակ դաշտը կը վազեն։ Սեւանայ ծովակն որ ծովէն 5500 ոտք բարձր է ու 1126 ռուսի քառակուսի մղոն երես ունի եւ զանազան եղանակներու մէջ Երասխայ դաշտին վրայ այնպէս աղէկ ազդեցութիւն կ'ընէ, ասանկ լճերէն մէկն է, որ հարաւային ու արեւմտեան կողմանէ զինքը միաշար պատող հրաբուխներէն կը սնանի։ Երիւանին առջեւէն անցնող Զէնկի կամ Հրազդան գետը չնչին վտակ մը կ'ըլլար, եթէ իր հարիւրմղոնեան ընթացքին մէջ Ահմանկան լեռնէն եկող ասանկ ջրերու հիւրընկալ ու ասպնջական չ'ըլլար։ Երասխին ընդունած երեւելի հոսանքները, զոր օրինակ Ախուրեան, Ապարան, Գառնոյ ջուր, Նախճուանի վտակ, Մրոտնայ վտակ, Մակուայ ջուր եւայլն, նոյն հրաբխային ճամբով յառաջ եկած ու լերանց ծակերէն վար իջած ու ժող-

ված Սեւջուրներ են։ Ահա աս գետերն են Երասխայ արջնահող դաշտին ծաղկաւէտ, բուսական եւ աճեցուն կենաց ու պտղաբերութեան բուն երակները։ Աս յորդառատ ջրամբարները հրաբուխներուն անգիր ժամանակներու մէջ ունեցած ժրութեան մէկ պարգեւն են։

Հայ-տաւրոսեան լերանց եզերքը քարերուն կազմութիւնը կերպ կերպ է ու խառնաշփոթ եւ գժուարաւ ճանչցուելու, քան թէ ներքին կողմերը, բայց երկրաբանական նկատմամբ աւելի գերազանց ու հետաքրքրական են նոյն բնական բերդերուն առաջին ատրճանները։ Ծովէն կողմանէ սկսեալ՝ Պոնտոսէն մինչեւ Միջերկրական ծով նոյն լերանց կողերուն վրայ կը տեսնուին խաւ խաւ ընդարձակ ու թանձր կազմութիւններ. իրենց քարերը զանազան ժամանակներու կը վերաբերին ու տարբեր տեսակներով են, թերթաւալ, սոր կամ կոպիճ (չաքըլ թաշը), շեղջայօդ[1] ու կիր, որոնց ամենուն մէջն ալ բունի փոփոխութիւններու ու խառնակութիւններու յայտնի նշաններ կան։ Ինչու որ ասոնց հնագոյն պօսիդոնեան կամ ջրային կազմութեան մէջէն ամէն տեղ պինդ ու վանակնային[2] ժայռեր կ'երեւան, որոնք ընդհանրապէս խայտակուճ են զանազան հանքային մասերով ու զանազան գոյներով։ Աս խայտակուճը բոլոր փոքր Ասիայի, Սեւ ծովէ, Արքիպեղագոսի ու նաեւ Միջերկրական ծովու եզերքն ալ ամէն կողմը կը տեսնուի, ամէն տեղ հին ջրային կազմութիւնները պատռած վեր ելած է, ու կ'երեւայ թէ ինքն է զանոնք խառնակողն ու տակնուվրայ ընողը։ Նոյն երկու կազմութիւններու վրայ նորագոյն ջրային շարքեր նստած են, ինչպէս մառն, կաւ, կիր, փշրաքար եւ աւազ։

[1] Գղ. Conglomérat.
[2] Գղ. Cristallin. տճկ. Նէճէֆի։

Ինչպէս վերն ըսինք, երկրին աս յեղափոխութեանց յայտնի նշանները կը տեսնուին։ Տրապիզոնի քով կաւային թերթաքարներուն հորիզոնական շարքը չէ թէ միայն վեր վերցուած ու ցից տնկուած, տեղ տեղ ճաթռտած, տեղ տեղ ալ մէջէն խայտակուճ անցած է, հապա նաեւ շատ անգամ ալ բոլորովին խառնուած ու անճանաչելի եղած է։ Ասիկայ մանաւանդ Տրապիզոնէն Կիւմիւշխանէ երթալու ճամբուն վրայ աղէկ կը տեսնուի։

Այն Պղուտոնական կամ հրային կազմութիւններէն՝ որոնց պինտ գլխաւոր քարերէն մէկն է հատաքարը, ծովուն քով նշան մը չգտայ, այլ ծովեզերքէն 15—20 ժամ հեռանալէս ետեւ՝ առաջին հատաքարի լեռները Կիւմիւշխանէի մօտ՝ Տրապիզոնին ու Կարնոյ մէջ եղած ճամբուն կէսին տեսայ, ուր որ առատ պղինձ ու արծաթ կայ. բայց երկայն ատենէ ի վեր պակասաւոր կերպով հանուելով՝ Դրան երեւելի օգուտ մը չիբերեր։ Լերանց տեղ տեղ դուրս ցցուած, մերկ ու կարմրկեկ սեպ կողերն աս հատաքարէն են։ Գերմանիայի մէջ նոյն պնդակազմ քարին ունեցած կլորկեկ գմբեթաձեւ կատարը Հայաստանի մէջ շատ ցանցառ կը գտնուի։ Կիւմիւշխանէ քաղաքը նոյն լերկ հատաքարի լերանց ցից ու առլեփ կողերուն վրայ շինուած է։ Աստ հարաւային կողմը հատաքարը շարունակ կը զօրանայ ու բոլոր ուրիշ տեսակ կազմութիւնները կը մերժէ։ Իր մէջը կայ գլխաւորաբար որձաքար ու պտկարդ[1]. իսկ փայլար[2] խիստ քիչ։ Կարծր հատաքարը խայտակճէն աւելի երկայն ժամանակ օդին քայքայիչ զօրութեանը դէմ կը դնէ, անոր համար ալ երեսն այնչափ փխրած չէ, ու վրայի բոյսը շատ ողորմելի է։ Միայն հատաքարի լերանց հովիտներուն մէջ, որոնց վրայ վերէն

[1] Գերմ. եւ Գղ. Quarz. տճկ. ճէրախլըօթաշ նեճեֆի։
[2] Գղ. Mica. Գերմ. Glimmer.

վազող ջրերը պտղաբեր հող դիզած են, տնկերը խիստ զուարճ ու աճեցուն են, եւ գեղեցիկ մրգաստանները կարկաջահոս վտակներուն եզերքը կը զարդարեն։ Հատաքարը մինչեւ 7000 ոտք բարձր կ՚ելլէ, ինչպէս որ Կարինէն Տրապիզոն դառնալու ատեն Արծաթալերան (Կիւմիւշլիւ տաղին) վրայ տեսայ։ Բայց Հայաստանի բոլոր քարերուն մէջ կ՚երեւայ թէ հատաքարն ամենէն քիչ տեղը կը բռնէ։ Կիւմիւշխանէէն 5 ժամ դէպ ի հարաւ երթալով՝ նոյն քարն աներեւոյթ կ՚ըլլայ եւ իրեն տեղ կը սկսին երեւան ելլել խայտակուճ, թերթաւալ ու կիր։ Հայաստանի արեւելեան սահմանին վրայ Որմիոյ ծովակին եզերքը՝ որ հիմայ Պարսկաստանի կը վերաբերին, Կիւմիւշխանէէն աւելի առատ հատաքար գտայ։ Ցածկի Հայաստանի հատաքարին իր քովի քարերուն հետ ունեցած դիրքը չկրցայ աղէկ զննել, բայց հոս Ատրպատականի մէջ Որմիա քաղքէն 8 ժամ դէպ ի հիւսիս տեսայ որ նոյն հատաքարը յառաջուան կիրը պատռած, կարգերն ու շարքերն աւրած եւ պատիպէս ցից վեր վերցուցած է։ Ուր որ հատաքար կայ, հոն խայտակուճն աներեւոյթ կ՚ըլլայ։ Անտարակոյս խայտակուճն որ ժամանակաւ հատաքարէն ետքը գոյացած է, գլխաւորաբար ջրային կազմութիւններուն՝ այսինքն թերթաքարի ու կրի մէջէն իրեն ճամբան բացած է, գուցէ անոր համար որ աս մեծատարած խայտակուճը չկրնալով կուռ ու պինդ հատաքարը պատռել ու դուրս ելլել, ջրային կազմութիւններն է ճեղքեր, որոնք աւելի կակուղ են։

Հայաստանի լերանց հիւսիսային ու արեւմտեան ծայրերուն կիրն ու թերթաքարը կ՚երեւայ թէ քարացեալ (քար կտրած կենդանեաց ու տնկոց մնացորդ) չեն պարունակեր։ Ոչ Տփղիսի եւ ոչ Սեւանայ ծովուն մէջտեղի պայծառագոյն կիրը, ոչ Տրապիզոնի թերթաքարները, եւ ոչ ալ Զմիւռնիայի

քովէ աՀագին կիրը քարացեալներու նշան մը կը ցուցընէին, թէպէտ եւ շատ փնտռեցի, եւ չեմ գիտեր որ արդեօք ուրիշ երկրագիտաց զննութիւններն աւելի բախտաւոր եղած են։ Աս կողմերը յաճախ տեսնուած պայծառագոյն կիրը մեր Ալպերուն կրին Համաձայն է, որն որ նմանապէս քարացեալ չունի։ Բայց Պարսից Նախիջեւանի մօտ սաՀմանին վրայ, Արարատայ Հարաւային կողմը, Պայազիտի ու Թօփրագգալէի լեռնադաշտերուն մէջ, ինչպէս նաեւ Տիատինի Հովիտն եղած թանձր կիրը, զորն որ խայտակուճը պատռած ու մէջէն անցած է, բաւական Հարուստ է քարացեալներով։ Ամենէն շատ քարացեալ ան կրալեռը գտայ, որն որ Տաճկաց ու Պարսից սաՀմանին վրայ Պայազիտի լեռնադաշտը Քիլիսէ-Քէնթէն կը բաժնէ։ Սակայն դժբախտութեամբ Ասիայի պինդ վտանգաւոր տեղերէն մէկն է աս կողմն, ինչպէս նաեւ Պայազիտի բոլորտիքը, որոնց երկրաբանական զննութիւնը խիստ օգտակար է ու Հետաքրքրական։ Վայրագ ու աւազակ Քիւրտերն աս վայրենի ու լերկ լերանց վրայէն ապաՀովութիւնը բոլորովին կը վերցընեն։ 1844ին Օգոստոսի 12ին երբոր Պայազիտի քով աղուոր կտրին կամ սանտրակ (Ռուրաք) մը ժայռէն փրցընելու կը ջանայի, անդիէն 3 Քիւրտ վրաս յարձակեցան եւ միայն դիպուածով մը մաՀուընէ պրծայ։ Աս վատաբախտ դէպքն ու անոր վրայ եկած Հիւանդութիւնը զիս ստիպեցին, որ Արարատի Հարաւային կողման զըննութիւններուն միտքս դրածէս աւելի շուտով վերջ տամ։ Գտնուած քարացեալ ժժմուկներուն գըլխաւոր տեսակներն են նետարդ, սանտրակ եւ ծակորդ կամ ծակափոր։ Կրաժայռը կարծր եւ ժողվելու ժամանակս կարճ ըլլալով՝ քիչ բան կրցայ ձեռք բերել։ Պայազիտի քով գտնուող կրալերանց շարքերուն քննութիւնը մեծ մտադրութեան ար-

ժանի է, ինչու որ Հրաբխային զօրութեամբ վեր ելած խայտակուճն այլեւայլ տեղ նոյն պայծառագոյն ու խեցեշատ կիրը ճեղքած ու թափ անցած ըլլալուն՝ ով որ Հրաբխային քարերուն կրի վրայ դըպչելու առեն ըրած ազդեցութիւնը քննել ու իմանալ կ'ուզէ նէ, հոս կրնայ յայտնի տեսնել: Պայազիտի վերի կողմանց լեռներուն կարմրկեկ ու ծիրանեգոյն երեւոյթը կարելի է որ երկաթի ժանգը ծծելով տօգորուելէն յառաջ եկած ըլլայ: Հոս խայտանկճեայ մարմորին Հրաբխային զօրութեամբ վեր նետուիլը կ'երեւայ թէ մեծ սաստկութեամբ եւ ուժգնութեամբ եղած պիտ'որ ըլլայ, վասն զի կրերուն շարքն ու խաւը բոլորովին պատռեր, ապականեր է, ու քարացեալներու հետք մ'ալ չէ թողուցեր:

Անտարակոյս է որ Տիատինի ձորն ու Թօփրագգալէի լեռնադաշտին մէջ գտնուած բաց գունով կիրը, որն որ տափարակ խեցիներով կամ խեցեմորթներով լեցուն է, Պայազիտի կրալերան կազմութիւնն ունի. Նոյնը հաւանականութեամբ կրնանք ըսել Ճորոխի վերին ձորէն մինչեւ Բաբերդ (Բայբուրդ) գտնուած կրին համար: Բայց ասկից բոլորովին տարբեր է ան կրի կազմութիւնը, զորն որ Կիւմիւշխանէի ու Բալախոռ գեղին մէջ 6000 ոտք բարձրութեան վրայ գտայ: Հոստեղի լերանց կատարներուն վրայ պզտիկ սարատափներ կան, որոնց կիրը բոլորովին թաթահարթ կամ հորիզոնական շիտկութեամբ խաւ խաւ շարուած է: Շատ կը ցաւիմ որ տկարութեանս պատճառաւ աս առեղծական ու առակաւոր կազմութիւնը չկրցայ ի մօտուստ քննել: Բայց զարմանալին ան կ'երեւայ որ այսչափ բարձր տեղ Հրաբխային խայտակճին վրայ նստող կիրը շարքի եւ կարգի կողմանէ ամենեւին խառնակութիւն մը չիցուցըներ, այլ ամէն մէկ խաւը կանոնաւոր մնացեր է ու իրարմէ ալ կրնայ զանազանուիլ, որպէս թէ խայ-

տակուճը հրաբխային զօրութեամբ այնչափ բարձր տեղ ելլելէն ետեւ՝ սա այպեան գօտին նորէն ծովը ծածկած՝ եւ հանդարտ կերպով իր դիրան ու մրուրը շարք շարք դիզած ըլլայ։ Հոս քիչ ատեն կենալով՝ չկրցայ քննել թէ սա զարմանալի կազմութիւնը քարացեալ ալ ունի՛, բայց ապագայ ճամբորդներուն ամենայն ուժով կը յանձնեմ Հայաստանի սա մասին քննութիւնը։

Տիւպուա տը Մոնբէռէօ Հայաստանի հիւսիսային սահմանին վրայ Ախալցխէի մօտ երկրիս երրորդական կամ վերջին կազմութիւնները[1] գտաւ, որոնց մէջ շատ քարացեալ խեցեմորթներ ալ կան։ Աս կազմութիւնները գրեթէ ընդապենեան[2] կազմութիւններուն կը նմանին եւ իրենց քարացեալներն ալ՝ մանաւանդ տեսակ մը ճաճանչարդը[3] նոր ու քննելու արժանի են։ Քարթուոն Գաղղիացի բուսագործը (հանք հանող, մուհէնտիզ)՝ որ Ռուսաց տէրութենէ խրկուելով՝ երկայն ատեն Ախալցխէ գաւառը կեցաւ ու զննեց, ինծի ալ հաղորդեց իր քննութեանց պտուղը։ Հայաստանի սա կողման հրաբխային կազմութեանց վրայ թէ՛ երրորդական ժամանակի շարքեր ու թէ՛ ալեբեր[4] հողեր դիզուած են։ Զանազան նիւթերէն զատ հոս կայ սաստիկ առատ պաղլեղի (շապի) հող[5] ճերմակ

1 Երկրաբաններն երկրին կազմութիւնը գլխաւորաբար երեք ժամանակի բաժնելով՝ ամենէն առջինին կամ վարինին կ՚ըսեն Առաջնական կամ Նախնական (Primaire), միջինը կ՚անուանեն Երկրորդական (Secondaire), ու վերջինը՝ Երրորդական (Tertiaire), որն որ ամենէն վերինն է։

2 Գղ. Sub-apennin. Ապեննեան լերանց ստորոտին վերաբերեալ։

3 Գղ. Radiaires. Ճառագայթաձեւ խեցեմորթներ են։

4 Ջրերուն, գետերուն, հեղեղներուն բերած ու դիզած հողին կամ աւազին Եւրոպացիք կ՚ըսեն Terre alluviale, զորն որ մենք կրնանք շատ յարմարութեամբ Ալեբեր հող. Ալեբերեղէն անուանել։

5 Գղ. Alumine, Terre alumineuse.

եւ վերջին աստիճանի մաքուր ու գեղեցիկ։ Աս գիւտին վրայ Պր. Քարլթռոն իրաւամբ զարմացեալ ու սքանչացեալ էր, որովհետեւ քիչ գտնուելու նիւթ է։ Ինք որ այնպէս հմուտ բուսագէտ է, կը հաստատէ թէ երկրիս իրեն ծանօթ եղած տեղերուն մէջ ասանկ ընդարձակ, թանձր ու ասանկ մաքուր պաղլեղի հող չիգտնուիր։ Քարլթռոնին աս զարմանալի հանքը գտած տեղն է Ախալցիխէէն 15 ռուսական մղոն հեռու։ Քարլթռոն Ախալցիխի քով նոյնը դիտեր է, ինչ որ ես Արարատի ու Արագածի վրայ, այսինքն լաւան ծածկեր է լերանց ամէն կաւային ու կրային նիւթերուն երեսը, որոնք շատ տեսակ խեցեմորթ ունին եւ մանաւորապէս տեսակ մը Ուլականջ[1], որ մինչեւ հիմայ դեռ Կասպից ծովուն մէջ կ'ապրի։

Խայտակուճը չէ թէ միայն Հայաստանի լեռնադաւառին եւ Տաւրոսի, այլ նաեւ Կաւկասի, արեւմտեան Պարսկաստանի ու բոլոր յառաջակողմեան Ասիայի մէջ ամենէն յաճախ ու տարածուած քարն է, բայց գուցէ ամէն տեղ մի եւ նոյն ատեն գոյացած չըլլայ։ Իր բաղադրութիւններն ու զանազանութիւններն այնչափ են որ աս քարին ճիշդ հանքաբանական սահման մը տալը խիստ դժուար է։ Հայաստանէն բերած հրաբխային քարերուս հաւաքման մէջ, զորն որ զանազան բազմահմուտ հանքաբաններու եւ տարրալուծներու առջեւ դրի՝ սահմանելու եւ որոշելու համար, այլեւայլ կտորներն որ մի եւ նոյն ժայռին երեսէն էին, տարբեր կազմիչ մասունք ունէին. աստ հակառակ շատերուն ալ, որ իրարմէ խիստ

[1] Հայաստանի քանի մը կողմերը Ձկան ոչանջ կ'ըսեն Մէտէոյէն, իսկ ուրիշ տեղեր նոյն խեցեմորթը Ոլըչանջ (պզտիկ այծի ականջ) կ'անուանեն. աս վերջին բառը մեզի աւելի յարմար, վայելուչ եւ գործածելու ալ աւելի դիւրին կ'երեւայ։

հեռու լեռներէն տանուած էին, բաղադրութիւնը բոլորովին իրարու նման էր։ Սեւանայ ծովուն քովէ ու Կարնոյ լեռնադաշտին իրարու կից ժայռերը զարմանալի կերպով իրարմէ կը տարբերին, ուր որ Տրապիզոնի եւ Զմիւռնիայի, Արարատայ ու Կաւկասու կողմերը ժողված խայտակուճս թէ արտաքին տեսքին եւ թէ ներքին բաղադրութեան կողմանէ իրարու անանկ նման են որ մարդ չկրնար զանազանել։ Հումբոլդ աս քարերուն փոխուելուն, իրարու հետ խառնուելուն ու իրարու տեսակին մօտիկնալուն վրայ շատ զարմանալի կը գրէ։ "Մի եւ նոյն քարը, կ'ըսէ, կրնայ իր բաղադրութեան կողմանէ փոխուած երեւալ. կրնայ ըլլալ որ այլեւայլ էական մասեր իրմէ ելած ու նոր նիւթեր հետը միացած ըլլան, բայց ասոր համար երկրաբանի մը առջեւ նոյն քարը զատ անուն չ'ունենար։ Մէկ ինքնագլուխ կազմութեան նոյն ըլլալուն ամենէն էական նշանն է իր շարքը, դիրքն ու տեղը, զորն որ կազմութիւններուն ընդհանուր կարգին մէջ կը բռնէ,,։ Հրաբխային քարերուն յանկարծական փոփոխութիւնը շատ զարմանալի կ'երեւայ Պոնտոսի եզերքը, Թրակեան Բոսպորոսն ու Կողքիսեան ափունքը։ Տրապիզոնի կողմերը կուռ ու խիտ ժայռերը, որոնք թէպէտ իրարու հետ քովէ քով են ու մի եւ նոյն ատեն ստորերկրեայ վառարանէն դուրս ելած կ'երեւան, այսու ամենայնիւ բոլորովին տարբեր շարք ու տարբեր բաղադրութիւն ունին։

Յառաջակողմեան Ասիայի մէջ խայտակճի բարձր լերանց դուրս ելլելովը ներքին վառարանին գործողութիւնը չդադրեցաւ։ Ինչպէս շատ հանճացեղ կազմութիւն ունեցող լեռներուն՝ զոր օրինակ Անտեան գօտւոյն մէջ, նոյնպէս հոս ալ երկայն տեւած է ան ազդեցութիւնը, զորն որ մեր մոլորակին (երկրին) հրավառ սիրտը ատեն ատեն իր սառած կեղեւին վրայ ցոյց տուաւ։ Ընդերկրեայ զօրութիւններն որ երկրին

Հայաստան «Բարձր օդաւէտ լեռնակղզի մըն է», ինչպէս Ռիդդէր Գերմանացի մեծ աշխարհագիրը շատ շիտակ նշանակեց։ Դարաւանդներուն ու սարաւանդներուն միջին բարձրութիւնը ծառերուն վերջին ու վերին սահմանը հասնելով՝ իրենց վրայ տնկերու զօրաւոր աճողութիւն կամ բարձր անտառ չկայ։ Միայն աղէկ պատսպարուած տեղուանք՝ անտառ ըսելու չափ ծառերու բազմութիւն մը կ'ըլլայ. ինչպէս փոքր Մասիսու 7800 ոտնաչափ բարձր տեղը կայ ցարաւոյ (ղուշ աղաճը) անտառակ մը, նոյնպէս Սուկաւ լերան 8200′ բարձր մէկ հովտին մէջ ցարասի, երերուն կաղամախի (ագ Խօզ աղաճը), ուռի (սէօյէտ) եւ վարդենի տնկերու անտառ մը։ Հայաստանի հիւսիսային եզերքն ու իր լեռներուն դէպ ի Վրաստան եւ բուսաւէտ Կողքիս դարձած դին անտառաշատ է։ Երասխայ ընդարձակ դաշտերուն վրայ, որ Արարատայ արեւելեան կողմը կ'իյնան, անտառներուն չնչուիլը կ'երեւայ թէ աւելի պատճառած է կանուխ մշակութենէ ու բնակութենէ, քան թէ դրից բարձրութենէ, որովհետեւ ան կողմերը ծառերուն վերջին ու վերին սահմանէն բաւական վար են։ Երիւանի պարտէզներուն եւ մզկիթներու բակերուն մէջ սօսիներն (չընարներն) ու պտղատու ծառերը շատ աղէկ յառաջ կու գան, իսկ անտառային փայտերը նոյն տեղերէն բոլորովին աներեւոյթ եղած են։ Կարնոյ, Հասանգալէի, Կումրիի ու Ախալցխէի ցրտագոյն լեռնադաշտներն ու դարաւանդները, որ իրենց խիստ օդին համար բաւական ծանօթ են, արուեստական խնամով ու մշակութեամբ միայն քանի մը տեսակ ծառեր կը բուսցընեն։ Կարին քաղքին պարտէզներուն մէջ միայն կաղամախիները շատ աղէկ յառաջ կու գան։ Իսկ մրգաբեր ծառերը ճրըզած եւ փոքր տեսք մ'ունին. իրենց պտուղները շատ քիչ անգամ հասուն կ'ըլլան, եւ իրենց հա-

սակը գտնէն 12—14 ոտնաչափ վեր բարձրանալուն պէս՝ կատարնին կը սկսի ծռիլ, որովհետեւ օդը նոյն բարձրութեան մէջ իրենց համար շատ ցուրտ է, աս պատճառաւ դարձեալ կը սկսին դէպ երկիր դառնալ, ուսկից որ բովանդակ տաքութիւնը վեր կ'ելլէ։

Սուկաւ լերան 8200 ոտք բարձր հովտին ցարասիներու անտառակը (որ հիւսիսային լայնութեան 40երորդ աստիճանին տակն է) Հայաստանի ծառերուն ամենէն վերին ու վերջին սահմանը համարելու ըլլանք նէ ալ, այսու ամենայնիւ խիստ շատ բարձր կը գտնենք՝ Հելուետիայի Ալպեան լեռներուն հետ բաղդատելով, ուր 46—47 աստիճանի տակ՝ ծառերու ամենէն բարձր սահմանն է 5500 ոտնաչափ։ Հելուետիա Սուկաւ լեռնէն միայն 6—7 աստիճան աւելի հիւսիսային կողմն իյնալով՝ իր ծառերու վերին սահմանը Սուկաւինէն 2700 ոտնաչափ վար ու պակաս է, ուր որ Նորուեգիայի 60—61 աստիճանի տակ գտնուած տեղուանքը Հելուետիայէն 14 աստիճան աւելի դէպ ի հիւսիս ըլլալով՝ իրենց ծառերուն պինտ վերին սահմանը Հելուետիայինէն միայն 2300 ոտնաչափ տարբերութիւն ու պակասութիւն ունի։ Կարելի է թէ ան ամէն պատճառները[1], որոնք Հայաստանի լերանց վրայ մշտնջենաւոր ձեան գիծն այնպէս կը բարձրացընեն, ծառերուն պինտ վերին ու վերջին սահմանին ալ անսովոր բարձրութիւն մը տան։ Շատ անգամ զարմանալի են օդաբաժնին եւ տնկերու բարձր դիրքին մի եւ նոյն լերան այլեւայլ կողերուն ու դարատափներուն վրայ իրարմէ ունեցած տարբերութիւնները, զոր օրինակ Արագածի հիւսիսային կողմը Կիւզէլտէրէի 6300 ոտնաչափ բարձր լեռնադաշտին վրայ հաճիւ թէ գարի կը հասնի, ուր որ հարաւային արեւմտեան կողին 4254 ոտք բարձր տեղը՝ Հայոց Թալին եւ Իշանակ գիւղաքաղաքներու

[1] Տես Երես 182—183։

փլատակացը մօտ՝ ժամանակաւ շատ այգեստաններ կան եղեր, ինչպէս որ դեռ այսօրուան օրս այգեպաններու խրճիթներուն մնացորդէն կը յայտնուի։ Սեւանայ ծովակին քովի ձորերուն մէջ, որ Ապիխի չափածին նայելով՝ ծովի երեսէն 5500 ոտնաչափ բարձր են, ցորենեղէններէն միայն գարի կը բուսնի, ան ալ շատ տարիներ հասուն եւ առողջ չ՚ըլլար։ Կարնոյ 6100 ոտք բարձրութեան մէջ, ուր ընդարձակ լեռնադաշտերուն պատճառաւ ամառը շատ տաք կ՚ըլլայ, նոյն իսկ ցորենը կը հասուննայ Օգոստոսի մէջ եւ առատ հունձք կու տայ։ Վանայ ծովուն մօտ եւ Բիւրակնեան լերան վրայ ցորենը 6500 ոտք բարձր տեղ ալ կը յաջողի եղեր։ Աս ցորենի սահմանին բարձրութիւնը միջին Եւրոպայի հետ համեմատելով՝ ծառերու սահմանին վերին բարձրութենէն շատ աւելի զարմանալի է։ Ալպեան լերանց հիւսիսային կողմերը ցորենը կը յաջողի մինչեւ 3400 ոտք բարձր տեղ ու անկից վեր չէ. իսկ հարաւային դին 4500՛։ Պիւրենեան լերանց վրայ՝ որ Հայաստանի լեռներէն 3 աստիճան աւելի դէպ ի հիւսիս կ՚իյնան, հիւսիսային կողմը ցորենին վերջին սահմանն է 4900՛, հարաւային կողմը 5200՛։ Հայաստանի մէկ քանի դեհերը, մանաւանդ Վանայ ծովուն քով եւ Մասիսու Ս. Յակոբայ ձորին մէջ այգիները մեր Եւրոպայի Ալպեան լեռներուն վրայ եղածէն կրկին անգամ աւելի բարձր տեղ աղէկ յառաջ կու գան, ինչու որ եւրոպական Ալպերուն հարաւային դին որթատնկոց (ասմայէ) վերջին սահմանն է 2500 ոտնաչափ բարձրութիւն։

Հայաստանի լերանց միայն հիւսիսային եզերքը, այսինքն դէպ ի Վրաստան ու Կողքիս դարձած կողերուն վրայ բարձրահասակ ծառերու թանձր անտառներ կան։ Հոս 1000 ոտնաչափ բարձրութենէ անդին տիրող ծառն է ոփի[1]։ Ասիկայ ծովու քովե-

[1] Լտ. Fagus. Գղ. Hêtre. տճկ. Գայըն կամ Կէօրկէն աղաճը։

րը շոճւոյ (չամի) տեսակներէն աւելի վար տեղեր ալ կ'աճի, իր՝ անտառները շոճիի հետ մի եւ նոյն բարձրութեան մէջ կը մնան։ Պաթումի ու Սամսոնի քով գեղեցիկ ոփիներ կը բուսնին գրեթէ անմիջապէս ծովուն քով. իսկ իբրեւ անտառ կը հասնին մինչեւ 1000—4000՛։ Ասիկայ Շուվէին հաստատածը կը ցրէ, որ կ'ըսէ թէ շոճին Եւրոպայի մէջ ցած տափարակներու վրայ չի գտնուիր։ Կոստանդնուպոլսէ մօտ Պելկրատ գեղին շոճիներն այնչափ բարձր գօտւոյ մէջ չեն, ինչպէս Շուվ ախալմամբ կը կարծէ։ Ստոյգ է որ շոճւոյն ասանկ տեղ բուսնիլը Իտալիայի մէջ բուսած գիրքին հետ չի համաձայնիր, ո՛ր տեղ շոճին հո՛ն կը սկսի, ուր երկրագործութիւնը կը դադրի։ Ապրուցցոյի մէջ հիւսիսային լայնութեան 42—43 աստիճանի տակ շոճւոյն գօտին 3000—5000 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ է։ Սեւ ծովի հարաւային արեւելեան եզերքը գրեթէ մի եւ նոյն լայնութեան աստիճանին տակ անկից 2500 ոտնաչափ աւելի ցած տեղեր ալ շոճի կը բուսնի, իսկ իր հասած վերջին բարձրութեան սահմանը Հայաստանի ու Կողքիսի լերանց կողերուն վրայ գրեթէ Իտալիայինին պէս է, այս ինքն 5200 ոտնաչափ, բայց շոճիներուն անտառները միայն ոփիներուն հետ աս բարձրութեան սահմանն ունին, սակայն զատ զատ շոճիներ անկից աւելի բարձր ու մինչեւ 6000 ոտնաչափէն վեր եղած տեղուանք գտայ։ Միայն թէ աս ալ հաստատուն է որ շոճիները բազմութեամբ ու անտառօրէն 3000 ոտնաչափ բարձրութեան մէջ կը սկսին ու իրենց շատութիւնը մինչեւ վերջին բարձրութեան սահմանը գրեթէ մի եւ նոյն կը մնայ։ Հայաստանի ու Վրաստանի մէջի լերանց վրայ հացին (տէշլի-տաղըն) ալ գրեթէ նոյն բարձրութեան սահմանն ունի (5200՛)։ Ոփիէն ետեւ Հայաստանի պինտ յաճախ ծառն է վայրի կաղնի կամ թեղօշ (մէշէ), բայց ասիկայ

ՑԱՆԿ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Երես 4. Տող 25 պառկացանք կարդա պառկեցանք

„ 68. Ծանօթութեան վրայ աւելցուր. լտ. Perdrix saxatilis (քարային կաքաւ), գերմ. Steinhuhn (քարահաւ)։ Եւրոպացի բնապատումներուն աս բառը մեր Սողոմքին ստուգաբանութեան շատ յարմար կու գայ. եւ կարելի է որ՝ նշանակութիւնն ալ նոյն ըլլայ։

„ 82. Տող 35 արպեմիցին կարդա Փարպեցին

„ 172. „ 16 անհա-մատ „ անհա-մեմատ

UNIVERSITY OF MICHIGAN